

2013 | 2

309.736

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *BARABÁS GÁBOR*
A PÁPAI KIKÜLDÖTT BÍRÁSKODÁS
MAGYARORSZÁGON
- *NEUMANN TIBOR*
A VAJDAI ADOMÁNYOZÁS KEZDETEI
- *KÖVÉR GYÖRGY*
A MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNELMI
SZEMLE GAZDASÁGTÖRTÉNETE
- *TOTH IMRE*
KÁNYA KÁLMÁN ÚTJA
A KÜLÜGYMINISZTERI SZÉKIG
- VITA A MAGYAR MEGSZÁLLÓ CSAPATOK
SZOVJETUNIÓBELI TEVÉKENYSÉGÉRŐL:
KRAUSZ TAMÁS, VARGA ÉVA MÁRIA
ÉS SZABÓ PÉTER ÍRÁSAI

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTEŚÍTŐJE
LV. ÉVFOLYAM, 2013. 2. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Barabás Gábor: A pápai kiküldött bíraskodás Magyarországon a kezdetektől
a 13. század közepéig 175
- Kővér György: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete.
Intézményi megközelítés és historiográfia 201
- Tóth Imre: Kánya Kálmán útja a külügyminiszteri székhöz 225

MŰHELY

- Neumann Tibor: A vajdai adományozás kezdetei 261
- Kasza Péter: „...hogyan lenne a lengyel király általa lenne köztek valami békisség”.
Az 1530. évi poznańi tárgyalások anatómiája 271
- Fejérdy András: Szentszéki stratégiák
a magyarországi püspöki székek betöltésére 1945–1964 között 291

VITA

- Szabó Péter: A magyar királyi honvédség és a tudatos népiértés vádjai 307
- Krausz Tamás–Varga Éva Mária: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás 325

MÉRLEG

- Bél Mátyás *Notitiájának* kiadása – a forráskiadás 21. századi útjai (*Mihalik Béla Vilmos*) 341

BARABÁS GÁBOR

A pápai kiküldött bíraskodás Magyarországon a kezdetektől a 13. század közepéig

Tanulmányunkban¹ a pápai kiküldött bíróság működésének magyarországi jellemzőit mutatjuk be a kezdetektől 1241-ig. A kutatás konkrét eredményeinek felvázolása előtt azonban vessünk egy pillantást a delegált bíraskodás kialakulására, elméleti hátterére. Ezt indokolja egyrészt az, hogy a kérdés rendszerjellegű vizsgálatára eddig nem tett senki kísérletet magyar nyelven, másrészt így a magyarországi gyakorlat jellegzetességeit is könnyebb megragadni. Mindazonáltal e rövid összefoglaló nem törekedhet teljességre, csupán a további tárgyalás megkönnyítésére szolgál.

Az elméleti háttérrel kapcsolatban elsőként megállapítható, hogy a rendszer alapja a peres felek folyamodványa volt, akik azzal a céllal fordultak a római Szent-székhöz, hogy a pápai tekintély erősítse meg az adott ügyben született ítéletet. Ez egyrészt a pápaság 11. századtól meginduló belső reformjaihoz és az ezáltal kiteljesedő hatalmához, illetve univerzalisztikus igényeihez kapcsolódott, másrészt a közvetlen kapcsolat lehetőséget biztosított a rendes bírói szintek kikerülésére.² Így találkozott a pápaság, illetve a peres felek igénye.³

A rendszer széles körű kiteljesedése III. Sándor pápa személyéhez köthető. Ezt a megállapítást az is alátámasztja, hogy a *Liber Extrá*ban található 43 olyan dekrétumból, amely a delegált bírói intézményhez kapcsolódik (*De officio et potestate iudicis delegati*), 18 származik ebből az időszakból.⁴ A gyakorlat alapját a pápai

1 A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen projekt támogatásával készült.

2 Vö. *Matthias Schrör*: Metropolitangewalt und papstgeschichtliche Wende. Mathiesen, Husum, 2009. 129–137.; *Othmar Hageneder*: Die geistliche Gerichtsbarkeit in Ober- und Niederösterreich. Von den Anfängen bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts. Böhlau, Linz, 1967. 27.; *Peter Herde*: Zur Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 119. (2002) 22.

3 *Harald Müller*: Entscheidung auf Nachfrage. Die delegierten Richter als Verbindungsglieder zwischen Kurie und Region sowie als Gradmesser päpstlicher Autorität. In: Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III. Hrsg. Jochen Johrendt–Harald Müller. De Gruyter, Berlin–New York, 2008. 109–110.; *Jochen Johrendt–Harald Müller*: Zentrum und Peripherie. Prozesse des Austausches, der Durchdringung und der Zentralisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. 14. In: Römisches Zentrum i. m. 14.

4 *Müller, H.*: Entscheidung i. m. (3. jz.) 110.; *Uő*: Die Urkunden der päpstlichen delegierten Richter. Methodische Probleme und erste Erkenntnisse am Beispiel der Normandie. In: Hundert Jahre

kirendelt joghatóság (*iurisdictio delegata*) jelentette, ami a rendkívüli törvényhatóság (*iurisdictio extraordinaria*) részét képezte a képviselivel együtt (*iurisdictio mandata*), és amelyek a rendes joghatósággal (*iurisdictio ordinaria*) együtt biztosították a Szentszék legfőbb jogszolgáltató hatalmát.⁵ A pápai kiküldött bírók tehát a pápák apostoli hatalmától (*apostolica auctoritate*) megerősítve tevékenykedtek,⁶ azonban csak az adott esetekre vonatkozóan rendelkeztek joghatósággal, ellentétben a legátusokkal.⁷ Saját személyük vagy egyházi hivataluk ebből a szempontból nem játszott szerepet működésükben, hiszen ez alapján nem ítélték semmilyen ügyben (*in iurisdictione proprium nihil habens*).⁸ A kirendelés ugyanakkor nem járt együtt az érintett egyháziak tekintélyének vagy joghatóságának csorbulásával, sőt a delegált bírák joghatósága egyes esetekben felette állt a pápai követek általános megbízásból eredő *iurisdictio*jának.⁹ Mindazonáltal a kiküldött bírók csak korlátozott felhatalmazással eljáró pápai helyettesek (*vices*) voltak.

Az ügyek számában szintén III. Sándor idejétől, a 12. század második felétől tapasztalható ugrásszerű növekedés. A kiküldött bíraskodás rendszere, jogi hátterének kialakulása és megszilárdulása mellett, később hatással volt a pápai kancellária gyakorlatára is, ami III. Ince pontifikátusa alatt jelentkezett

Papsturkundenforschung. Bilanz – Methoden – Perspektiven. Akten eines Kolloquiums zum Hundertjährigen Bestehens der Regesta Pontificum Romanorum von 9.–11. Oktober 1996 in Göttingen. Hrsg. Rudolf Hiestand. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 364.

5 Hans Erich Feine: Kirchliche Rechtsgeschichte. I. Die katholische Kirche. Böhlau, Weimar, 1955. 336–338.; Peter Herde: Audientia litterarum contradictarum. Untersuchungen über die päpstlichen Justizbriefe und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit vom 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts. I. Niemeyer, Tübingen, 1970. 181–182.; Stephan Weiss: Die Urkunden der päpstlichen Legaten von Leo IX. bis Coelestin III. (1049–1198). Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1995. 357.; Herde, P.: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 20–21.; Kiss Gergely: Az egyházi kormányzat a középkori Magyarországon. In: Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely–Raffayné Kálmecsek Kata: Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs, 2007. 121–124.; Harald Müller: Gesandte mit beschränkter Handlungsvollmacht. Zur Struktur und Praxis päpstlich delegierter Gerichtsbarkeit. In: Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie. Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert. Hrsg. Claudia Märkl–Claudia Zey. Cronos, Zürich, 2008. 42–45.; Knut Wolfgang Nörr: Romanisch-kanonisches Prozessrecht. Ernennungsverfahren erster Instanz in civilibus. Springer, Heidelberg, 2012. 10–14.

6 Amely szempontból a pápák bírói megbízásai a legitimitást biztosították a küldöttek számára. Ez abban is megmutatkozott, hogy a pápai meghatalmazásokat a bírók átvették ítéletükben, ld. Müller, H.: Gesandte i. m. (5. jz.) 61–62.

7 Pl. Weiss, S.: Die Urkunden i. m. (5. jz.) 356.

8 Müller, H.: Gesandte i. m. (5. jz.) 43–44.

9 Robert C. Figueira: Papal Reserved Powers and the Limitations on Legatine Authority. In: Popes, Teachers, and Canon Law in the Middle Ages. Eds. James Ross Swenney–Stanley Chodrow. Cornell University Press, Ithaca–New York, 1989. 194.; Uő: Subdelegation by Papal Legates in Thirteenth-Century Canon Law: Powers and Limitations. In: Iure Veritas: Studies in Canon Law in Memory of Schafer Williams. Eds. Steven Bowman–Blanche Cody. University of Cincinnati, College of Law, Cincinnati, 1991. 57.; Müller, H.: Gesandte i. m. (5. jz.) 41–45.; Richard A. Schmutz: Medieval Papal Representatives: Legates, Nuncios and Judges-delegate. In: Studia Gratiana post scripta. Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post. Eds. Joseph R. Strayer–Donald E. Queller. Libreria Ateneo Salesiano, Roma, 1972. 462.

először. Ekkor alakultak ki ugyanis az *audientia publica* és *audientia litterarum contradictarum* hivatalai, amelyek élén a későbbiekben az alkancellár állt, illetve amely szervezetek ügyhallgatói a panaszok kivizsgálásával és esetenként a bírók kiválasztásával voltak megbízva.¹⁰ Az *audientia* ezenkívül felügyelte a pápai udvarban tevékenykedő állandó képviselőket (*procuratores*) is, ezáltal főszerepet játszva az óvások, fellebbezések kezelésében (*audientia litterarum contradictarum*).¹¹ III. Ince reformjai előtt kizárólag bíborosok töltötték be ügyhallgatói pozíciót, azonban ez időtől fogva egyre inkább a pápai kápolna tagjai jelentek meg ebben a szerepben is.¹²

A mennyiségi növekedés mellett a minőségi változásról sem szabad elfeledkezni. Ez alatt elsősorban a kialakuló kánonjoghoz kapcsolódó eljárásjogi normák egységesülését, illetve a kialakuló közös jog (*ius commune*) elterjedésének egyéb hatásait kell érteni.¹³ A pápai kiküldött bíróság intézményének bemutatásából ebből kifolyólag nem maradhat el a Gratianus után kialakuló „új” egyházi jog, a klasszikus kánonjog, mivel a rendszer ezzel összefüggésben jött létre, és terjedt el a nyugati kereszténységben.

A klasszikus kánonjog kialakulásával kapcsolatban elsőként a pápai leiratok (*rescriptum*) szerepét kell hangsúlyozni, amelyek a korszak felfogása szerint különböző jogi és fegyelmi kérdésekben született, a pápai tekintélyen és hatalmon nyugvó döntéseként határozhatók meg. Ezzel kapcsolatban azonban nem melőzhető az egyházi *centrum* és *periféria* fogalmainak a meghatározása,¹⁴ illetve

10 *Herde, P.*: Audientia i. m. (5. jz.) 20., 183–184., 374.; *Werner Maleczek*: Papst und Kardinalkolleg von 1191 bis 1216. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1984. 329–332.; *Herde, P.*: Pápstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 24–30.

11 *Peter Herde*: Beiträge zum päpstlichen Kanzlei- und Urkundenwesen im 13. Jahrhundert. I. Zweite, verbesserte und erweiterte Auflage. Lassleben, Kallmünz (Oberpfalz), 1967. 130–132.; *Uő.*: Audientia i. m. (5. jz.) 28–29., 350., 372–375.; *Uő.*: Pápstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 30–33.

12 *Maleczek, W.*: Papst i. m. (10. jz.) 326–329.; *Robert Elze*: Die päpstliche Kapelle im 12. und 13. Jahrhundert. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 36. (1950) 177–179. – IV. Ince aztán állandó ügyhallgatókat is kinevezett (*Herde, P.*: Pápstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. [2. jz.] 25.). Az auditorok kiválasztásában hasonló megfontolások játszottak szerepet, mint a kiküldött bírókéban (bár nem minden tekintetben, hiszen ebbe a kérdésbe a pereskedő feleknek nem volt beleszólásuk), vagyis a jogi képzettség, a bírói tapasztalat és a konkrét személyek viszonya a mindenkori pápákhoz, vö. *Maleczek, W.*: Papst i. m. (10. jz.) 333.

13 *Herde, P.*: Audientia i. m. (5. jz.) 181–182.; *Hageneder, O.*: Die geistliche i. m. (2. jz.) 30.; *Bónis György*: Középkori jogunk elemei: római jog, kánonjog, szokásjog. KJK, Bp., 1972. 22–23.; *Uő.*: Egyházi bíraskodás a középkori Magyarországon. In: *Uő.*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. JATE ÁJK Tudományos Bizottsága, Szeged, 1997. 628.

14 Kutatásunk során a Jochen Johrendt és Harald Müller által is képviselt fogalmi kereteket vettük alapul, amely szerint a centrum-periféria elkülönítés nem kizárólag földrajzi alapon történik, hanem a mindenkori központtól való, ún. belső távolság alapján. Így nem kizárólag a pápa vagy Róma alkotja a centrumot, hanem maga az egyház, ill. annak adminisztratív központi vezetése. Ugyanakkor egyes esetekben és bizonyos szempontból a periféria területei adták a kiinduló impulzust, és ezáltal azon viszonylatokban ők képezték a centrumot, mint pl. a Bolognai

ezek egymásra hatásának a kérdésköre sem, mivel maga a kiinduló impulzus ezekben az esetekben nem a pápaság részéről érkezett, hanem a kérvényezőktől.¹⁵ Ez a kölcsönhatás aztán tovább erősödött a különböző kánonjogi dekretális gyűjtemények összeállításával és elterjedésével, mivel ezek kezdetben nem pápai utasításra, hanem elsősorban oktatási céllal az egyetemeken készültek.¹⁶ Ez a helyzet III. Ince pontifikátusa alatt kezdett megváltozni, ekkortól ugyanis a pápák közvetlen megkeresés nélkül is adtak ki jogi normákra és esetekre vonatkozó tanításokat (*motu proprio*),¹⁷ illetve elkezdődött a pápai megbízásból és az ő tekintélyükkel megerősített egyházi jogi gyűjtemények összeállítása. III. Ince 1209-ben küldte el a bolognai egyetemre a megbízásából összeállított *Compilatio Tertiá*t mint autentikus gyűjteményt. Példáját követte utódja, III. Honorius is (*Compilatio Quarta*, 1226), illetve azután IX. Gergely is elkészítette a saját gyűjteményét, a *Liber Extrá*t. Ez a pápa szándékának megfelelően a későbbiekben feltétlen tekintélyre tett szert mint egyetemesen kötelező és kizárólagos gyűjtemény.¹⁸

Visszatérve a kiküldött bíróság rendszerének alakulásához, megállapítható, hogy a pápák a 13. század első felére *iudex ordinarius omnium*má, azaz a legfőbb bírói szintté váltak, míg a delegált bíróság a *commune et generale forum omnium clericorum et ecclesiarum*ot jelentette az egyházban. Emellett a rendszer egyre inkább beépült a hétköznapok joggyakorlatába, olyannyira, hogy már a kisebb ügyekben is megszokottá vált Rómához ítéletért folyamodni.¹⁹ A Róma-központú egyházi bírászkodás természetesen nem csak az egyháziak előtt állt nyitva, a világiak is pereskedhettek a Szentszék előtt egyházi bírászkodást igénylő esetekben. Erre azonban csak akkor került sor, ha a perben érintett másik fél klerikus személy vagy valamely egyház volt (*ratione personae*), illetőleg ha az ügy jellege azt kívánta meg (*ratione rei, causae spiritualis admixti*).²⁰

Egyetemen folytatott összegyűjtő, rendszerező és kommentáló tevékenység esetében, vö. *Johrendt, J.–Müller, H.*: Zentrum i. m. (3. jz.) 9–10.

15 *Lotte Kéry*: Dekretalenrecht zwischen Zentrale und Peripherie. In: Römisches Zentrum i. m. (3. jz.) 19.

16 Vö. *Kéry, L.*: Dekretalenrecht i. m. (15. jz.) 20–23., 40–45.

17 Uo. 27–28., vö. még *Thomas Frenz*: Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit. Steiner, Stuttgart, 1986. 31.

18 *Feine, H. E.*: Rechtsgeschichte i. m. (5. jz.) 283–290. – Ez a tendencia természetesen az itt bemutatandó korszakot követően, a 13. század második felében is folytatódott, ld. *James Brundage*: The Medieval Canon Law. Longman, London, 1996. 54–69.

19 *Herde, P.*: Audientia i. m. (5. jz.) 184.; *Müller, H.*: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 365–367.; *Üö.*: Entscheidung i. m. (3. jz.) 116.; *Gisela Drossbach*: Die Entwicklung des Kirchenrechts als raumübergreifendes Kommunikationsmodell im 12. Jahrhundert. In: Zentrum und Netzwerk. Kirchliche Kommunikationen und Raumstrukturen im Mittelalter. Hrsg. Gisela Drossbach–Hans-Joachim Schmidt. De Gruyter, Berlin–New York, 2008. 61.; *Kéry, L.*: Dekretalenrecht i. m. (15. jz.) 24.; *Thomas Wetzstein*: Wie die *urbs* zum *orbis* wurde. Der Beitrag des Papsttums zur Entstehung neuer Kommunikationsräume im europäischen Hochmittelalter. In: Römisches Zentrum i. m. (3. jz.) 68.

20 Pl. az uzsoraügyek esetében, ld. *Herde, P.*: Pápstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 35., 38.; *Kiss G.*: Egyházi kormányzat i. m. (5. jz.) 111.; *Herde, P.*: Audientia i. m. (5. jz.) 207–211.

A delegált bíraskodási eljárás jogi háttere valószínűsíthetően már 1215-re, a IV. Lateráni Zsinat idejére kialakult, de a rendszer kiformalódásának folyamata nehezen követhető, illetve regionális különbségek is nehezítik egy általános leírás megalkotását.²¹ A delegált bíróság rendszerének térnyerése révén a későbbiekben a helyi bíróságok komoly vetélytársra tettek szert, hiszen egyre többen fordultak döntésért személyesen az Apostoli Székhez, amely aztán a delegált bírák intézményén keresztül kezdte háttérbe szorítani az előbbieket.²² Ez a folyamat a Magyar Királyságban is tetten érhető, amit IV. Béla 1252. évi intézkedése is alátámaszt. A király a külföldre történő idézés megtiltásával válaszolt a pápai delegált bíraskodás egyre nagyobb térnyerésére, igaz, ettől később, IV. Ince nyomására el kellett állnia.²³

A pápai tekintély növekedésének tehát egyik alapvető támogatója, előmozdítója volt a delegált bíróság rendszerének kialakulása és elterjedése.²⁴ III. Ince pontifikátusa abból a szempontból is jelentősnek tekinthető, hogy a kezdetben különlegesnek, egyedinek minősülő jog ekkor vált általánossá, emellett a pápához való fellebbezés jogi gyakorlata és a perrendtartás is megszilárdult. A 12. században a rendszer alapját még az jelentette, hogy az ügynevezett nagyobb ügyekben (*causae maiores*) – például minden, a püspököt érintő kérdésben, *exemptiót* érintő ügyekben, a házasság érvényességével, felbontásával kapcsolatban²⁵ – lehetett a pápákhoz fellebbezni. A 13. századtól azonban már minden esettel kapcsolatban mód nyílt a metropolitai és a püspöki joghatóság kikerülésére. Ezáltal az Apostoli Szék mint *prima sedes* a legfelsőbb bírói hatalommá vált.²⁶ Ezek a változások hatással voltak a kánonjog elterjedésére és tekintélyére is, amit például az is mutat, hogy azt a 13. század elején már Magyarországon is mint *ius communét* említik a források.²⁷ Mindez összefüggésbe hozható a római Szentszék és a különböző régiók közötti kapcsolatok intenzívebbé válásával is, amelynek egyik aspektusát alkotta a kiküldött bíraskodás keretében zajló információcsere.²⁸

A rendszer kialakulásának és jellemzőinek rövid ismertetése után a következőkben a delegált bíróság gyakorlatának részleteit ismertetjük különböző szem-

21 Müller, H.: Entscheidung i. m. (3. jz.) 110–111.

22 Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a delegált bíraskodás nem jelentette a helyi egyháziak mellőzését, hiszen a pápa, nyilván gyakorlati okokból (nyelv, helyismeret), elsősorban helyi egyháziakat kért fel erre a feladatra.

23 Vö. Bónis Gy.: Egyházi bíraskodás i. m. (13. jz.) 629–633.; Kiss G.: Egyházi kormányzat i. m. (5. jz.) 113.; Müller, H.: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 368–369.

24 Müller, H.: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 367–368.; Uő.: Entscheidung i. m. (3. jz.) 116–117.

25 Müller, H.: Gesandte i. m. (5. jz.) 51.; Feine, H. E.: Rechtsgeschichte i. m. (5. jz.) 336–337., 384.; Herde, P.: Audientia i. m. (5. jz.) 357.; Robert C. Figueira: The Canon Law of Medieval Papal Legation. Cornell University, Penn Arbor, 1980. 201.

26 Müller, H.: Entscheidung i. m. (3. jz.) 120–129.; Bónis Gy.: Egyházi bíraskodás i. m. (13. jz.) 631.; Hageneder, O.: Die geistliche i. m. (2. jz.) 24–27.; Herde, P.: Audientia i. m. (5. jz.) 20., 183–184.; Müller, H.: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 367–368.

27 Bónis Gy.: Egyházi bíraskodás i. m. (13. jz.) 628.; Uő.: Középkori i. m. (13. jz.) 22–23.; Herde, P.: Audientia i. m. (5. jz.) 181–182.; Hageneder, O.: Die geistliche i. m. (2. jz.) 30.

28 Müller, H.: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 370.; Uő.: Entscheidung i. m. (3. jz.) 117–119.; Wetzstein, T.: Wie die urbs i. m. (19. jz.) 67–68.

pontok (kiküldött bírók kiválasztása, megoszlása, ügycsoportok) alapján. Ezek közül az egyik legkiemelkedőbb a bírók kiválasztásának elméleti háttere és gyakorlata. Elsődlegesen megállapítható, hogy a különböző ügyekhez általában három bírót jelöltek ki, bár a kánonjog szerint akár egyetlen bíró is hozhatott ítéletet.²⁹ A delegáltak közül rendszerint kettőt a peres felek, míg a harmadikat a pápa, illetve a gyakorlat szerint az *audientia* ügyhallgatói jelölték ki.³⁰ A delegált bíráskodással kapcsolatban tehát nem, vagy csak igen korlátozott értelemben beszélhetünk konkrét pápai politikáról,³¹ ellentétben a legátusok meghatalmazásánál tapasztalható törekvésekkel.³² Sőt az ügyek jelentős részében, azok növekvő száma miatt, maguk a pápák egyáltalán nem játszottak szerepet, helyettük az esetekkel kapcsolatos minden intézkedés, így a bírók kijelölése is az *audientia*-ban történt.³³

Az említett hármas felügyelet azonban nem érvényesült mindig, számos eset ismert ugyanis, amelyekben a meghatározottnál kevesebb vagy több bíró foglalkozott az ügy vizsgálatával.³⁴ A számbeli változás egyik jellegzetes esete volt az akadémizálás. A kijelölt bírók azonban akkor is lefolytathatták az eljárást, ha egyikük nem tudott részt venni benne, ahogyan az a pápai megbízások egy általános formulájában is kifejezésre jutott: *Quod si non omnes hiis exequendis poteritis interesse, duo vestrum ea nichilominus exequantur.*³⁵ Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban röviden ki kell térni egy, a *Liber Extrá*-ban található speciális jogesetre

29 Herde, P.: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 33.

30 Müller, H.: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 365–366.; Uő: Entscheidung i. m. (3. jz.) 117., 120–122., 130.; Uő: Gesandte i. m. (5. jz.) 46–47., 63.; Hageneder, O.: Die geistliche i. m. (2. jz.) 31.; Maleczek, W.: Papst i. m. (10. jz.) 327–328.; James Ross Sweeney: Innocent III, Canon Law and Papal Judges Delegate in Hungary. In: Popes, Teachers, and Canon Law in the Middle Ages. Eds. James Ross Sweeney–Stanley Chodrow. Cornell University Press, Ithaca–New York, 1989. 30.; Brundage, J.: Medieval Canon Law i. m. (18. jz.) 128. – Egy példa a peres felek értesítéséről a bírók kijelölését illetően: Augustus Potthast: Regesta pontificum Romanorum. Graz, 1874. (= Potthast) 5684. sz.

31 Müller, H.: Entscheidung i. m. (3. jz.) 117.; Uő: Gesandte i. m. (5. jz.) 63–64.; Johrendt, J.–Müller, H.: Zentrum i. m. (3. jz.) 15.

32 Müller, H.: Gesandte i. m. (5. jz.) 45–46., 63–64.; Claudia Zey: Handlungsspielräume – Handlungssinitiativen. Aspekte der päpstlichen Legatenpolitik im 12. Jahrhundert. In: Zentrum und Netzwerk. Kirchliche Kommunikationen und Raumstrukturen im Mittelalter. Hrsg. Gisela Drossbach–Hans-Joachim Schmidt. De Gruyter, Berlin–New York, 2008. 85–92. – Ugyanakkor az egyszerűség kedvéért a konkrét folyamatok és esetek bemutatásánál a későbbiekben a bírók pápák általi kijelölését említjük. Az egyes esetekben ugyanis nem, vagy legfeljebb részben határozható meg, hogy egyáltalán érvényesült-e az általános szabályozás, és ha igen, akkor konkrétan melyik bírót melyik érintett fél választotta ki.

33 Vö. Herde, P.: Beiträge i. m. (11. jz.) 62., 66.; Uő: Audientia i. m. (5. jz.) 185., 249., 376.; Maleczek, W.: Papst i. m. (10. jz.) 327.; Herde, P.: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 32.; Müller, H.: Gesandte i. m. (5. jz.) 60.

34 Müller, H.: Entscheidung i. m. (3. jz.) 120–122.; Herde, P.: Audientia i. m. (5. jz.) 198–200.; Hageneder, O.: Die geistliche i. m. (2. jz.) 31–32.; Maleczek, W.: Papst i. m. (10. jz.) 327–328., 330.

35 Vö. Herde, P.: Audientia i. m. (5. jz.) 200.; Uő: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 34.

III. Ince pontifikátusának idejéből, amely jól mutatja a kérdés összetettségét.³⁶ A dekretálisgyűjteménybe bekerült ügyből a három delegált bíró egyikét részrehajlás miatt kizárták, míg a második *subdelegatus*ként továbbadta megbízását saját bírótársának. Az eljárás ezen a ponton vált rendkívül izgalmassá, ugyanis e második kiküldött bíró hamarosan elhalálozott. A pápa döntése alapján ebben az esetben a megmaradt egyetlen delegált kizárólag akkor járhatott el törvényesen, ha már kollégája halála előtt megkezdte a vizsgálatot, például már megidézte a feleket.³⁷

A delegált bírók kiválasztása elvileg nem csupán számukat tekintve, hanem területi alapon is meghatározott volt. Az általános normák szerint ugyanis a bíróknak és az alperesnek vagy közös egyházmegyéből kellett származniuk, vagy legfeljebb kétnapi járóföld távolságra bírhatták egymástól hivatalukat.³⁸ Azonban – több másikhöz hasonlóan – ez a rendelkezés sem érvényesült minden esetben, mint az például a magyarországi ügyekkel kapcsolatban is elmondható. Összességében megállapítható tehát, hogy a korszakban az általános tendenciák ellenére sem alakult ki kizárólagos szabályozás a kiválasztás különböző aspektusaival kapcsolatban.

A kiküldött bírók egyházi hivatal szerinti megoszlását vizsgálva felfedezhető, hogy a 13. század előtt elsősorban magasabb egyházi méltóságokat, püspököket és apátokat választottak az ügyek elintézésére,³⁹ míg ekkortól egyre gyakoribbá vált a különböző káptalanok méltóságainak, illetve az espereseknek⁴⁰ a megbízása.⁴¹

III. Honorius és IX. Gergely pontifikátusának idejéből pedig már arra is van adat, hogy kolostorok perjelei, vagy jogi személyként maga a konvent is bírói megbízást kapott.⁴² A legfontosabb változás azonban a káptalanok különböző tagjainak és főleg az espereseknek az egyre növekvő számú felhatalmazása volt.⁴³ A bírók

36 Liber extravagantium decretalium. Ed. Emil Friedberg. In: Corpus Iuris Canonici. II. Tauchnitz, Leipzig, 1881. Reprint: Graz, 1959. 29–30.

37 *Figueira, R. C.*: Subdelegation i. m. (9. jz.) 59.

38 *Herde, P.*: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 33.

39 Vö. *Drossbach, G.*: Die Entwicklung i. m. (19. jz.) 48.

40 A továbbiakban a magyar szakirodalomban általánosan használatos főesperes helyett következetesen az esperes kifejezést alkalmazzuk, mivel közelebb áll az eredeti „archipresbiter”, „archidiaconus” szavak jelentéséhez, ill. így a helyettesi feladatot ellátó alesperes kifejezés is jobban értelmet nyer, vö. *Kiss Gergely*: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2013. 33.: 64. jz.

41 *Müller, H.*: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 366–367.; *Bónis Gy.*: Egyházi bírászkodás i. m. (13. jz.) 632.; *Herde, P.*: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 33.

42 Pl. a magyar ügyek között: Zirc: Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 206 913.; Potthast 8822. sz.; Monumenta romana episcopatus Veszprimiensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Szerk. Fraknói Vilmos–Lukcsics József. Bp., 1896–1907. (= MREV) I. 88–89.; Szentgotthárd: Potthast 6022. sz.; Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Typ. Univ., Budae, 1828–1844. (= Fejér) VII/5. 220.; Egres: Potthast 6443. sz.; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus – Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. MTA, Pest-Bp., 1860–1873. (= ÁÜO) I. 165.

43 *Müller, H.*: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 365–366.; *Uő*: Gesandte i. m. (5. jz.) 47–48.; *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar pecséthasználát a középkorban. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1944. Reprint: Bp., 1993. 59.

kiválasztásában a betöltött tisztség mellett szerepet játszott személyiségük, kapcsolatrendszerük, valamint kánonjogban való jártasságuk is, ahogyan az például a magyarországi ügyek kapcsán több meghatalmazott egyházi pályafutása alapján is kimutatható. Összességében a rendszer fejlődésével kapcsolatban akár úgy is fogalmazhatunk, hogy a pápai kiküldött bíróság tulajdonképpen kitermelte maga számára a szükséges bírókat.⁴⁴

A kiküldött bírók személye után röviden ki kell még térni az általuk vizsgált ügyek természete alapján levonható általános következtetésekre is. Az alapvető tendenciák meghatározásában kiemelkedő szerepe volt Harald Müller német történész kutatásainak, aki elsősorban normandiai eseteket dolgozott fel.⁴⁵ Müller azt találta, hogy a perek túlnyomó többsége különböző birtok- és tulajdonjogi kérdések miatt jött létre, ezek közül is a tizedeket érintő pereskedések képezik a legnépesebb csoportot.⁴⁶ Természetesen még számtalan más téma is megtalálható a pápai kiküldött bíróságok által vizsgált perek között, mint például az egyházfegyelmi kérdések, a kánoni választások körüli problémák, uzsora és törvényes ár átlépése miatti panaszok, végrendeletek teljesítése miatt fellépő nehézségek, egyháziak elleni erőszak, rágalmazás, rablás és más *delictumok*, házassági ügyek, patronálások és a szerzetesi állapot körüli kérdések.⁴⁷

Áttérve a rendelkezésre álló forrásokra, elsőként megállapítható, hogy a delegált bírók által kiállított iratok legjellegzetesebb csoportját, a jelentéseket vizsgálva négy alcsoport különíthető el. Ezek közül legnépesebb (1) a pápai megbízásokra adott válaszok köre, amelyek általában az eljárás részleteinek leírását tartalmazzák *sub sigillis*, illetve *litterae clausae* formájában. Az egyéb esetekben a bírók a perek általános lefolyásához képest mutatkozó eltérésekről informálták megbízójukat. Ez lehetett (2) a pereskedők azon szándéka, hogy pápai megerősítést kérjenek az ítéletről, illetve (3) valószínűsíthették, hogy a felek egyike ismét perelni szándékozik, esetleg (4) fellebbezést kíván benyújtani az Apostoli Széknél.⁴⁸ Ezzel a csoportosítással kapcsolatban ki kell térni egy gyakorlati kérdésre is, mégpedig arra, hogy a fennmaradt források alapján nincs nyoma a delegáltak esetleges pápai kuriális ellenőrzésének. A kiküldött bírók tevékenységének, jelentéseinek vizsgálatával nem foglalkozott tehát sem megbízott személy, sem valamely hivatal, illetőleg nem maradt fenn bizonyíték arra sem, hogy a delegált bírónak jelentéstételi kötelezettsége lett volna a perek végén, bár néhány bírói megbízás szövege utal rá.⁴⁹ Mindezek alapján tehát legfeljebb csak feltételezhe-

44 Müller, H.: Gesandte i. m. (5. jz.) 48–49.

45 Harald Müller: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie (12. und frühes 13. Jahrhundert). Bouvier, Bonn, 1997.

46 Uő: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 368–369

47 Vö. Herde, P.: Audientia i. m. (5. jz.) 233–397.

48 Müller, H.: Gesandte i. m. (5. jz.) 52–56.

49 Uo. 56–57.; Ludwig Falkenstein: Appellationen an den Papst und Delegationsgerichtsbarkeit am Beispiel Alexanders III. und Heinrichs von Frankreich. Zeitschrift der Kirchengeschichte 97. (1986) 40–41.

tő, hogy a különböző jelentések nagy része az évszázadok folyamán elveszett vagy megsemmisült.

Végezetül néhány megjegyzés a módszertannal és a forrásbázissal kapcsolatban, szintén Harald Müller munkái alapján. A kutatás egyik alapvető problémáját a források sokszínűsége okozza. A pápai delegált bíraskodás intézménye lényegében három forráscsoport alapján dolgozható fel: a pápai és a kiküldött bírói oklevelek, illetve esetlegesen a pereskedő felek által kiadott iratok alapján.⁵⁰ Ezek a csoportok azonban különböző mértékben állnak rendelkezésre. A pápai oklevelekkel kapcsolatban vagyunk a legkedvezőbb helyzetben mind a források fennmaradását, mind kiadásukat tekintve. Ennek oka két tényezőben keresendő. A pápai kancellária egyrésztől meghatározóvá vált a korszakban az igazságszolgáltatásban mind általában, mind a kiküldött bíraskodás terén, azonban még így sem tekinthető egyedüli iratképző intézménynek. Fontos kutatás-módszertani és -történeti tényező továbbá a szövegkiadások kezdete óta tapasztalható kiemelkedő érdeklődés a pápaság iránt, amely mellett más egyházi intézmények vagy személyek – például a delegált bírók – oklevelei sokkal kisebb figyelemben részesültek.⁵¹ A másik két iratcsoport előfordulási aránya már sokkal kisebb. Ugyanakkor a pereskedők számára a későbbi megőrzés szempontjából nem a pápai megbízások voltak a legértékesebbek, hanem sokkal inkább az ítéletek.⁵² Nem meglepő tehát, hogy a fennmaradt pápai oklevelek között általánosságban jóval kisebb számban találhatók delegálások.⁵³ A pápai megbízások szövegének fennmaradását azonban segítette a gyakorlat, mely szerint a bírók átírták azokat saját okleveleikben,⁵⁴ bár ez az eljárás elsősorban a bírók pápától nyert joghatóságának a kifejezését szolgálta. Hasonló hatással volt a delegált bírók ezen ítéleteinek pápai megerősítése, amely esetben az így keletkező oklevél megőrzése szintén a nyertes fél érdekében állt.

Ami a pápai kiküldött bíróságok előtti perek ügymenetét és az eljárásjog konkrét jellemzőit – mint például a pápai ügyhallgatók szerepe, az ítélethozatal, illetve a fellebbezés kérdései – illeti, azokat a későbbiekben a magyar helyzettel kapcsolatban vizsgáljuk és mutatjuk be részletesen, mivel a hazai tendenciák kapcsolódása az általánoshoz ezt lehetővé teszi. (Az ügyhallgatók és a fellebbezések kérdését az *audientia* révén részben már vizsgáltuk.)

Az általános jellemzők bemutatása után a továbbiakban a pápai delegált bíraskodás magyarországi megjelenését és jellemzőinek alakulását mutatjuk be, a III. Sándor pontifikátusa alatti kezdetektől a 13. század közepéig, pontosabban 1241-ig. Az első ismert ügyek, amelyek a Magyar Királysággal kapcsolat-

50 Vö. Müller, H.: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 355.

51 Uo. 351–353.

52 Uo. 355.; Arnold Esch: Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers. Historische Zeitschrift 240. (1985) 535–537.

53 Vö. Müller, H.: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 357–358.; Herde, P.: Audientia i. m. (5. jz.) 183.; Falkenstein, L.: Appellationen i. m. (49. jz.) 36–65. 58–60. – A magyarországi forráshelyzet ugyanakkor ezzel ellentétes képet mutat, ugyanis a pápák bírói megbízásai maradtak fenn döntő többségben.

54 Müller, H.: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 357.

ba hozhatók, a 12. század közepéről, III. Sándor időszakából származnak. Ez alapján elmondható lenne, hogy a nyugat-európai tendenciákat kisebb késéssel követték Magyarországon. Ez a megállapítás azonban nem teljesen állja meg a helyét, hiszen az említett időszakból nagyrészt dalmáciai megbízottak és az ottani egyházakkal kapcsolatos ügyek ismertek, amelyek nem a magyar egyházszerkezethez tartoztak.⁵⁵ Ez a helyzet III. Ince időszakában változott meg gyökeresen, ekkortól figyelhető meg a pápai delegált bíráskodáshoz kapcsolódó ügyek ugrásszerű növekedése a forrásokban. Jól mutatja a változást, hogy már a pápa első évéből található bizonyíték kiküldött tevékenységére. Az ügy – az erdélyi püspök és a szebeni prépost joghatósági vitája – arra enged következtetni, hogy valójában már korábban megjelentek a pápai delegált bíráskodás első nyomai. III. Béla király 1189-ben alapította a szebeni társaskáptalant, amelynek prépostja nem sokkal később megpróbálta kiterjeszteni joghatóságát Erdély minden német egyházára. E törekvés ellen Adorján erdélyi püspök 1192-ben III. Celesztin pápánál tett panaszt. Az ügy kivizsgálása az ekkor az országban tartózkodó Gergely pápai legátusra hárult (Gregorius de Sancto Apostolo, a S. Maria in Portico bíboros-diakónusa),⁵⁶ aki az alapító király véleményét is figyelembe véve megállapította, hogy nem minden erdélyi német egyház tartozik a szebeni prépost szentelő hatalma (*potestas ordinis*) alá.⁵⁷

Az 1198 és 1216 közötti időszakból fennmaradt esetek száma már lehetővé teszi bizonyos általános tendenciák értékelését, amelyeket az 1241 előtti források további vizsgálata is megerősít. Ezek alapján az ügyek természetével kapcsolatban elsődlegesen három nagyobb tematikus egység állapítható meg. A legnépesebbet a különböző egyházak közötti, elsősorban tizedjogok miatt létrejött perek alkotják. Mellettük jelentős számban található egyházfegyelmi és -kormányzati kérdések, illetve laikusokat érintő eljárások.⁵⁸ Mindhárom csoport esetén számos példa áll rendelkezésre az időszak forrásai között.

A tizedperekre a pannonhalmi apátság levéltárában megőrzött iratok különösen jelentős számban szolgáltatnak információkat, hiszen Uros apát nemcsak III. Ince pontifikátusa alatt, hanem az egész vizsgált korszakban egyértelműen a legaktívabb felhasználója volt a delegált bíráskodás kínálta lehetőségeknek. Perben állt többek között a veszprémi⁵⁹ és a zágrábi⁶⁰ püspökökkel, valamint a magyarországi johannitákkal is.⁶¹ Az egyházfegyelmi ügyekre talán az egyik

55 Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 26–28.

56 Maleczek, W.: Papst i. m. (10. jz.) 93.

57 III. Ince oklevele: Potthast 284. sz.; Die Register Innocenz' III. Hrsg. Othmar Hageneder. Graz, 1964–2004. (= RI) I. 272. sz. – Az ügy részleteire nézve ld. Kiss G.: Királyi egyházak 153–154.; Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 28. Az erdélyi szászok egyházai körüli joghatósági vita azonban nem zárult le ekkor. A folyamat részletes ismertetését ld. Kiss G.: Királyi egyházak i. m. (40. jz.) 152–164.

58 Vö. Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 35–37.

59 Pl. Potthast 4401. sz.; Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 39.

60 Pl. DF 206 863.; Potthast 6466. sz.; Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 41.

61 Pl. Potthast 5102. sz.; Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 44.; Hunyadi Zsolt: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. METEM–CEU, Bp., 2010. 34–35.

legjobb példa a korszakból a Kalán pécsi püspök ellen folytatott eljárás, amely mögött ugyan politikai motivációk is felfedezhetők, ugyanakkor a vádak kivizsgálásával, majd az ítélet foganatosításával is magyarországi egyháziakat – a csanádi püspököt és a cikádori apátot⁶² – bízott meg a pápa.⁶³ A harmadik témára, a világiak perekben való megjelenésére egy olyan eset hozható fel példaként, amelyben laikusok mint egyházak és egyháziak megkárosítói jelentek meg, és amelyek egyébként az egész vizsgált korszakra jellemző. Az esztergomi érsek, a veszprémi püspök és a székesfehérvári prépost megbízásáról van szó, akiknek 1207-ben a borsmonostori ciszterci kolostort kellett megvédeniük az azt zaklató Győr vármegyei világi uraktól.⁶⁴

A pereskedések jellemző okainak bemutatása után nem mellőzhető a nyugat-európai helyzettől való eltérések tárgyalása sem. Az 1241 előttről fennmaradt források alapján, a delegált bírászkodás magyarországi rendszerének egészét tekintve, elsősorban az uzsora és a jogos ár túllépése miatti panaszok, illetve a zálogügyletek hiánya különösen szembetűnő.⁶⁵ A jelenség magyarázata összetett. Egyrészt Magyarországon kétféle jogállású tulajdon létezett. A királyi adományból származó birtok volt az egyik, amelyet csak királyi engedéllyel lehetett eladni.⁶⁶ A zálogügyletnél pedig a magyarországi szokásjog gyakorolt hatást a birtokok kereskedelmi helyzetére, és ezen keresztül a pápai bíróságok elé került ügyek összetételére, ugyanis a nemzetség osztatlan tulajdonát a jogképes férfi tagok beleegyezése nélkül sem eladni, sem zálogba adni nem lehetett.⁶⁷ Hiányoznak továbbá a végrendeletek végrehajtása körüli viták,⁶⁸ a rágalmozás miatti panaszok,⁶⁹ a házassági

62 Potthast 2547. sz.; RI VIII. 99. (98.) sz.; Potthast S 243. 2837. sz.; RI IX. 113. sz.

63 Vö. *Szeberényi Gábor*: „Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Horvátország és Dalmácia kormányzója”. Újabb szempont a horvát–magyar perszonalunió 12. századi történetének kérdéséhez. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Az Előadások Pécs történetéből '98, '99 és 2000. c. konferenciák válogatott előadásai*. Szerk. Varga Lajos–Vonyó József. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2002. 230–233.; *Kosztai László*: Püspökök és városok a 14. század közepéig. In: *A pécsi egyházmegye története. I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás–Sarbak Gábor–Sümegi József. Fény Kft., Pécs, 2009. 70–71.; *Fedeles Tamás–Kosztai László*: Pécs (Fünfkirchen) das Bistum und die Bischofsstadt im Mittelalter. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2011. 61–62.

64 MNLOL Diplomatai Levéltár (= DL) 43.; Potthast 3008. sz.; DL 44.; Potthast 3009. sz., és vö. *Sweeney, J. R.*: Innocent III i. m. (30. jz.) 37.

65 *Herde, P.*: Audientia i. m. (5. jz.) 233–286.; *Uő*: Pápstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 38.

66 *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Politzer, Bp., 1946. 346–356.; *Zsoldos Attila*: Adomány. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Akadémiai, Bp., 1994. 30.

67 *Béli Gábor*: Osztatlanság és osztály az Árpád-korban. In: *Emlékkönyv Dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk. Balogh Elemér–Homoki Nagy Mária. SZTE ÁJK, Szeged 2010. 131–138.; *Kosztai László*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1998. (Tanulmányok Pécs történetéből 4.) 20.

68 *Herde, P.*: Audientia i. m. (5. jz.) 286–296.

69 Uo. 319–320.

ügyek⁷⁰ és a nőket érintő egyéb kérdések is.⁷¹ Mindez nem jelenti ugyanakkor, hogy ilyen ügyekben ne lettek volna perek Magyarországon,⁷² azonban ezek, legalábbis a fennmaradt források tanúsága szerint, a magyarországi egyházi és világi bíróságok elé kerültek, illetve csak később jelentek meg a pápai delegáltak által kezelt ügyek között. Ez utóbbira jó példát szolgáltatnak a házasságokkal kapcsolatos kérdések, amelyekre a 14. századból már számos forrás áll rendelkezésre.⁷³

A továbbiakban a kiküldött bíróság rendszerének egyik legfontosabb elemét, az ügyek kivizsgálásában részt vevő bírókat vizsgáljuk meg Magyarországon. Előjáróban azonban ismételten hangsúlyozni kell, hogy a delegált bírók kiválasztásában elsősorban nem a pápák vagy tágabban a pápai kúria akarata, akár politikája érvényesült, hiszen általában a három bíró közül kettőt a peres felek választottak ki.⁷⁴ A kijelölésekben azonban számos szempont játszott szerepet. Elsőként említendők a vonatkozó kánonjogi szabályok, amelyek szerint a bírácnak ugyanabból az egyházmegyéből kellett származniuk, mint az alperesnek, vagy legfeljebb kétnapi járóföldre lakhattak tőle.⁷⁵ Azonban ennél is fontosabbak voltak a személyes kapcsolatok, a delegáltak tekintélye, jogi képzettsége és bírói tapasztalata.⁷⁶ Ugyanakkor nagyon kevés forrás áll rendelkezésre, ami ezt a kérdést közelebbről megvilágítaná. III. Honorius 1220. évi oklevele egy ezek közül. A pápa a spalatói káptalannak írt levelében ugyanis értesítette a címzetteket arról, hogy Róbert veszprémi püspököt bízta meg Göncöl érsek megválasztásának vizsgálatával. Választását a püspök érdemeivel és a benne való bizalmával indokolta.⁷⁷ Ehhez még tegyük hozzá, hogy az esetek többségében a bírók megnevezése kizárólag egyházi méltóságukkal, bármilyen személyes megjegyzés, nevük említése nélkül történt. Ezt a tendenciát is tekintetbe véve a továbbiakban a bírók vizsgálata tulajdonképpen csak hivataluk alapján történhet, egyes személyek konkrét szerepére csak abban az esetben térünk ki, ha a forrásadottságok azt lehetővé teszik.

70 Uo. 356–364. – Egyetlen házasságot érintő pápai rendelkezés maradt fenn: Potthast 2791. sz.; RI IX. 75. sz., ill. ismert magyarországi bíróság által vizsgált házassági ügy, ld. pl. DL 192. – Fejér III/2. 330–332.

71 Ezt bizonyítják például a nőket érintő *notulák*, ld. *Herde, P.*: Audientia i. m. (5. jz.) 196.

72 Pl. DF 206 836.; ÁÚO I. 105–106. – Ugyanakkor kivételként ismert egy eset, amelyben pápai megbízásban jártak el egy végrendelet végrehajtása érdekében, ld. DL 46.; Potthast 3369. sz.

73 *Bónis Gy.*: Egyházi bíráskodás i. m. (13. jz.) 637., 639–640.; *Kiss G.*: Egyházi kormányzat i. m. (5. jz.) 114–115.

74 *Müller, H.*: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 365–366.; *Uő.*: Entscheidung i. m. (3. jz.) 117., 120–122., 130.; *Uő.*: Gesandte i. m. (5. jz.) 46–47., 63.; *Hageneder, O.*: Die geistliche i. m. (2. jz.) 31.; *Maleczek, W.*: Papst i. m. (10. jz.) 327–328.; *Sweeney, J. R.*: Innocent III i. m. (30. jz.) 30.; *Brundage, J.*: Medieval Canon Law i. m. (18. jz.) 128.

75 *Herde, P.*: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 33.

76 Vö. *Müller, H.*: Entscheidung i. m. (3. jz.) 120–122, 130.; *Sweeney, J. R.*: Innocent III i. m. (30. jz.) 30.; *Müller, H.*: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 365–366.

77 Unde quia venerabilem fratrem nostrum episcopum Vesprimiensem virum novimus circumspetum, de quo indubitatum fiduciam obtinemus, et ipse de idoneitate persone fratris eiusdem notitiam habere poterit pleniorem – Potthast 6313. sz.; MREV I. 47–48.

A delegált bírók egyházi méltóságait tekintve elsődlegesen megállapítható, hogy III. Ince pontifikátusa⁷⁸ alatt minden püspök legalább egyszer megbízást kapott. Összességében 35 főpap kiküldéséről áll rendelkezésre adat.⁷⁹ Ekkorra teljesen átalakult a korábbi helyzet, a dalmáciai egyháziak korábbi jelentős bírói szerepe megszűnt a magyarországi ügyekben. Az érsekek és püspökök mellett bencés és ciszterci apátok, illetve prépostok és esperesek kaptak megbízásokat. 1216-ig összesen négy Benedek-rendi kolostor apátjának (Tihany, Pécsvárad, Szekszárd, Bakonybél) tevékenysége ismert, amelyekkel szemben öt ciszterci apát (Zirc, Píllisszentkereszt, Egres, Cikádor és Szentgotthárd) majd kétszer annyi ügyben vett részt.⁸⁰ A prépostok között a székesfehérvárral kapcsolatban maradt fenn a legtöbb adat, a káptalan *custos*ának és *scholasticus*ának megbízásaira szintén van adat. A társaskáptalan kiemelkedő szerepét jól magyarázza a királykoronázásokban és -temetkezésekben játszott szerepe, illetőleg különleges egyházi jogi helyzete (*exemptio*).⁸¹ Az esperesek közül szintén a székesfehérvári emelhető ki,⁸² aki ekkorra, más esperesekhez hasonlóan, egy székeskáptalan (a veszprémi) tagja volt.⁸³ Utolsó csoportként a magyarországi ügyekben bíróként eljáró külföldi egyháziak említendőek, akiknek a száma az előzőekhez képest rendkívül alacsony. Néhány eset ismert, mint például a gradói patriarcha részvétele a III. Sándor regesztrumat ért csonkítás ügyében magyar gyanúsítottak ellen folyó eljárásban,⁸⁴ illetve a Bertold választott kalocsai érsek elleni vizsgálat, amelyben a salzburgi püspök és prépost kapott megbízást.⁸⁵

III. Ince utódai alatt tovább változott a rendszer, ami új jellemzők megjelenését is eredményezte. Természetesen a magyarországi helyzet alakulása továbbra sem volt független az általános tendenciáktól. III. Honorius és IX. Gergely pontifi-

78 Bár az egész vizsgálat 1241-ig terjed, III. Ince pontifikátusának külön tárgyalását a bírókat tekintve több tényező is indokolja. Egyrészt ez volt az az időszak, amelyben a pápai delegált bíráskodás ugrásszerű bővülésen ment keresztül a III. Sándor alatti kezdetek után, amely folyamat a későbbiekben aztán még intenzívebbé vált. Másrészt James Ross Sweeney vonatkozó kutatásai nyomán az 1198 és 1216 közötti időszakkal kapcsolatban bővebb alapismeretekkel rendelkeztünk.

79 Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 30–31.

80 Uo. 31.

81 Ld. Kiss Gergely: A székesfehérvári prépostság egyházi jogi helyzete a középkorban. Századok 141. (2007) 271–286.; Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 31–32.; Mezey László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Székesfehérvár évszázadai. II. Szerk. Kralovánszky Alán. István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1972. 23–30.

82 Pl. DF 206 848.; Potthast 4918. sz.; DF 206 855.; Potthast 5109. sz.; ÁÚO I. 127.

83 Vö. Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Műszaki Kiadó, Bp., 2007. 41.; Kiss G.: Egyházi kormányzat i. m. (5. jz.) 105.; Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 31.; 20. jz.; Thorockay Gábor: Megjegyzések a nyitrai és pozsonyi egyház korai történetéhez. Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szövegahagyományáról. Századok 142. (2008) 366.

84 Potthast 584. sz.; RI I. 537. (540.) sz. és vö. Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 32.; Solymosi László: A pápai kancellária hatása az oklevéladásra a XIII. század közepéig. Történelmi Szemle 39. (1997) 341.; Györy János: Gesta regum, gesta nobilium. Tanulmányok Anonymus krónikájáról. OSZK, Bp., 1948. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 29.) 8–12.

85 Potthast 2793. sz.; RI IX. 74. sz.

kátusa alatt Magyarországon a delegált bíróság elterjedésében további mennyiségi és minőségi növekedés figyelhető meg. Ezzel kapcsolatban érdemes kitérni két 1235. évi pápai iratra, amelyek címzettjei a két érseki tartomány főpapjai voltak.⁸⁶ IX. Gergely az egyaránt július 11-én kelt leveleiben beszámol a pannonhalmi apát panaszáról, amely szerint a pápai kiküldött bírók ítéleteit nem minden esetben teljesítik, vagyis sokszor problémák merültek fel azok érvényre juttatásában. Ezért a pápa megparancsolta a magyar főpapoknak, hogy különös gondoskodással kényszerítsenek minden ellenszegülőt az apostoli döntések tiszteletben tartására.⁸⁷ A rendelkezés egyfelől az apostoli székhez fordulás széles körű elterjedésére enged következtetni, másfelől rávilágít az ítéletek hathatóságában jelentkező problémákra is. E nehézségek természetesen nem tekinthetők magyar sajátosságnak: Alsó- és Felső-Ausztriából is számos eset ismert, amelyben a vesztes fél vonakodott alávetni magát az ítéletnek.⁸⁸

Visszatérve a bírók megoszlásához, elsőként egy olyan csoportot kell vizsgálni, amely ebben az időszakban vált jelentőssé, mégpedig a helyben bírói tevékenységet folytató legátusokét. Ugyan a korábbi, 1216-ig terjedő időszakból is ismert néhány példa,⁸⁹ azonban a legátusok bírói működése csak az 1220-as évektől tekinthető jelentősnek. 1221 és 1234 között három magyarországi pápai legátus – Pecorari Jakab,⁹⁰ Acontius,⁹¹ illetve Egyed pápai káplán és alszerpap – tevékenységére van adatunk.⁹² Jakab és Acontius mint pápai legátusok diplomáciai és egyházkormányzati jellegű feladatokkal érkeztek az országba,⁹³ ahol aztán ezen

86 DF 206 953.; Potthast 9960. sz. és DF 206 954.

87 ...quod cum ipsi plures commissiones ad diversos indices (iudices?) diversis temporibus super diversis questionibus et dampnis ac iniuriis sibi et ipsi monasterio irrogatis, nec non et rebus aliis a sede apostolica impetrantibus, iudices ipsi quandoque interdicti, nonnunquam vero suspensionis vel excommunicationis sententias exigente iustitia proferant in rebelles, ac mandent locorum ordinariis, ut easdem sententias et ipsi reverenter observent, et faciant a suis subditis firmiter observari, dicti ordinarii huiusmodi mandato recepto non solum predictas sententias non observant [...] universitati vestre per apostolica scripta firmiter precipiendo mandamus, quatinus cum a iudicibus a sede apostolica delegatis super observandis eorum sententiis fueritis de cetero requisiti, et vos ipsi eos humiliter observetis, et faciatis a subditis vestris inviolabiliter observari – AÚO I. 333.

88 Ld. *Hageneder, O.*: Die geistliche i. m. (2. jz.) 47–51.

89 Pl. Gregorius de Sancto Apostolo említett döntése az erdélyi püspök és a szebeni prépost joghatósági vitájában (*Sweeney, J. R.*: Innocent III i. m. [30. jz.] 28.; *Kiss G.*: Egyházi kormányzat i. m. [5. jz.] 153–154.), ill. Pelagius albanói püspöknek és Istvánnak, a tizenkét apostol bazilikája bíboros-presbítereinek ítélete a veszprémi püspök és az esztergomi érsek perében 1216-ból (DF 200 004.; MREV I. 36., vö. *Kiss G.*: Egyházi kormányzat i. m. (5. jz.) 59.).

90 *Almási Tibor*: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 5. (1993) 1–2. sz. 133–140.

91 *Barabás Gábor*: „ecce dilectum filium”. Pápstliche Urkunden in Bezug auf die Legationen in den zwanziger Jahren des 13. Jahrhunderts. Specimina Nova, Pars Prima: Sectio Mediaevalis. A Pécsi Tudományegyetem Középkori és Korajújkori Történeti Tanszékének Történeti Közleményei 6. (2011) 35–40.

92 Uo. 45–51.; *Schmutz, R. A.*: Representatives i. m. (9. jz.) 462.

93 Természetesen fontos rámutatni, hogy kettejük bírói tevékenységében mennyiségileg hatalmas eltérés tapasztalható, hiszen Jakab összetett feladataival szemben (*Almási T.*: Pecorari Jakab i.

funkciójukban, felhatalmazásukat felhasználva vagy a pápa által bíróként kijelölve tárgyaltak különböző ügyeket.⁹⁴ Ezzel szemben Egyed pápai delegált bíróként érkezett Magyarországra, ahol csak később bízta meg IX. Gergely más jellegű feladattal, amelynek elvégzése után visszatérve korábbi tevékenységéhez továbbra is Magyarországon maradt.⁹⁵ Jakab magyarországi szerepével kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy más jellegű tevékenységei mellett bíróként is kiemelkedő jelentőséggel bírt, hiszen legációja időszakában (1232 augusztusa és 1234 júniusa között) valamennyi esetben ő kapott pápai megbízást.⁹⁶ Természetesen ezzel kapcsolatban nem feledkezhetünk el a Jakab megbízásában tevékenykedő külföldi és magyarországi klerikusokról sem,⁹⁷ hiszen a legátus egymaga nem oldhatta volna meg témérdek feladatát. Ezt a kérdést a későbbiekben az ügymenet különböző aspektusaival kapcsolatban még érintjük.

III. Honorius és IX. Gergely időszakában ugyan a korábbinál változatosabb kép tárul elénk a delegált bírók megoszlásával kapcsolatban, gyökeres változás azonban nem történt, ahogyan azt a magyarországi érsekek és püspökök bírói szerepe is mutatja. 1216 és 1241 között minden főpap – az erdélyi püspök kivételével – legalább egyszer megbízást kapott. A fennmaradt források alapján Esztergom főpapja és *suffraganeusai* több mint háromszor annyi alkalommal kaptak bírói megbízást, mint a másik tartomány érseke és püspökei. A két érsek közötti különbséget

m. [90. jz.] 133–140.) Acontius bírói megbízására mindössze két adat áll rendelkezésre. Egyrészt az esztergomi érsek és a garamszentbenedeki bencés apátság közötti vitában vett részt választott bíróként feltehetően 1219-ben (DL 96.; Potthast 6587. sz. és *Barabás G.*: Legationen i. m. [91. jz.] 37.), másrészt a Göncöl spalatói választott érsek elleni vizsgálatban játszott szerepet 1221 és 1223 között (*Barabás G.*: Legationen i. m. [91. jz.] 39–40.).

94 A delegált bíróság kutatásának egyik fontos szempontja annak a vizsgálata, hogy az egyes esetekben a legátusok jogilag milyen szerepben is jelentek meg, tehát megbízták őket (pl. az erdélyi püspök és a kolozsi apát közötti perben Jakabot, ld. Potthast 9023. sz.), vagy teljhatalmukat felhasználva magukhoz vonták az ügyet (maga Jakab legátus járt el a pannonhalmi apátság és bizonyos somogyi papok tizedperében, ld. DF 206 931.; AÚO I. 312–313.). Ehhez kapcsolódóan szintén fontos kérdés, hogy az eljárások mely szakaszát érintette tevékenységük, vagyis első bírói fórumként (Pecorari Jakab eljárása a boszniai püspök ügyében, ld. Potthast 9211. sz.) vagy fellebbezés eredményeként (pl. a váradi püspökválasztás ügye, ld. Potthast 9061. sz.) került eléjük az adott ügy.

95 *Barabás G.*: Legationen i. m. (91. jz.) 47–49. – Az ő tevékenységéhez kapcsolható Johannes de Civitella magyarországi megbízása, aki 1241-ben szintén pápai káplánként és alszerpapként érkezett az országba, ahol a tervezett zsinat ügye mellett két esetben is – a csanádi püspök testi alkalmasságának kivizsgálása (Potthast 10985. sz.; Les registres de Grégoire IX. Recueil des bulles de ce pape publiées et analysées d’après les manuscrits originaux du Vatican par Lucien Auvray. I–IV. Thorin–Boccard, Paris, 1890–1955. [= RGIX] III. 5364. sz.) és B. óbudai prépost székesfehérvári préposttá választásának ellenőrzése (Potthast 10 992. sz.; RGIX III. 5380. sz.) – pápai delegált bíróként kapott megbízást.

96 Ld. Potthast 8977–9740. sz. között.

97 Egy példa hasonló subdelegálásra: *Barabás Gábor*: Enoch domonkos szerzetes és Cognoscens esztergomi olvasókanonok bírói működése az 1230-as években. Adalékok a pápai kiküldött bíróság magyarországi történetéhez. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta 60. születésnapjára. Szerk. Bagi Dániel–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Kronosz, Pécs, 2012. 62–68.

az magyarázza, hogy az esztergomi érsek mint metropolita olyan ügyekben is érintett volt, amelyekben a másik érseki tartománybéli egyházak pereskedtek.⁹⁸ Ebben természetesen Esztergom metropolitai és különleges jogainak 13. század első felében történt megerősödése is nagy szerepet játszott.⁹⁹ A legtöbb mandátum a váci püspök¹⁰⁰ és a veszprémi püspökök¹⁰¹ tevékenységét illetően ismert. Rajtuk kívül a győri püspökök, illetve a kalocsai érseki tartományból Dezső csanádi püspök¹⁰² és a váradi főpapok megbízásai ismertek nagyobb számban. Ha az éppen aktuális egyházi hivatal helyett a személyeket vizsgáljuk, akkor a legszembetűnőbb Róbert veszprémi püspök, utóbb esztergomi érsek tevékenysége,¹⁰³ aki két méltóságában több mint tízszer viselt bírói hivatalt.¹⁰⁴ Vele kapcsolatban ismételtelen ki lehet téni a kiválasztásban szerepet játszó szempontokra, amelyek között a személyes kapcsolatok, a tekintély, a megbízhatóság és a fizikai elérhetőség volt a legjelentősebb, tekintet nélkül arra, hogy az adott kiküldötteket az *audientia* munkatársai vagy a pereskedők választották ki.¹⁰⁵

A következő csoportot különböző kolostorok előjárói alkotják. Itt már tapasztalható változás a korábbiakhoz képest. Az apátok mellett ugyanis perjelek, illetve maguk a konventek is kaptak bírói megbízásokat.¹⁰⁶ A felkérések rendi eloszlását tekintve hasonló helyzet állapítható meg, mint korábban: a ciszterciak bírói tevékenységére ugyanis több mint másfélszer annyi adat áll rendelkezésre, mint a Benedek-rendiekére. A bencéseknél érdekes személyi változás figyelhető meg 1216 és 1241 között. A korábbi négy bencés monostorral szemben már 17 apát tevékenységéről rendelkezünk információval, többségük azonban csak egyetlen alkalommal kapott bírói megbízást. Hét kolostor előjárói viszont többször is

98 Mint például az aradi prépostválasztás ügye 1222-ből (Potthast 6775. sz.), amely kérdést ugyanakkor bonyolították a királyi alapítású egyházak fölötti különböző joghatósági viták, vö. Kiss G. Egyházi kormányzat i. m. (5. jz.) 89–91.

99 E folyamat tetőzése 1239-ben következett be Esztergom primátusának királyi elismerésével, vö. Kiss Gergely: „Jurisdictionem in abbatibus regalibus”. Incertitudes de la papauté envers la hiérarchie de l’église hongroise aux XIIe–XIIIe siècles. Specimina Nova, Pars Prima: Sectio Mediaevalis. A Pécsi Tudományegyetem Középkori és Korajkori Történeti Tanszékének Történeti Közleményei 6. (2011) 83–98.

100 Potthast 6845., 6862., 7284., 7326., 7354., 8012., 10 012., 10 051. sz.; ÁÚO I. 265.; DF 200 005.; DF 208 315.

101 Potthast 5684., 5795., 6313., 6338., 6409., 6428., 6533., 6775., 6954., 6993., 8012., 10 366. sz.; DF 206 950.

102 Ő már III. Ince alatt, 1202-től jelentős szerepet játszott, vö. Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 30.

103 Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História–MTA TTI, Bp., 2011. 81., 100.

104 Potthast 5684., 5795., 6313., 6338., 6409., 6428., 6533., 6775., 6954., 6993., 7611., 8487., 8501., 9799. sz.

105 Vö. Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 30.; Müller, H.: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 365–366.; Uő: Entscheidung i. m. (3. jz.) 120–122., 130.

106 Pl. Zirc: Potthast 8822., 10 847. sz.; Szentgotthárd: Potthast 6022., 7347. sz.; Egres: Potthast 6443., 8487. sz.

eljártak különböző ügyekben. Közülük a pécsváradi¹⁰⁷ és a tihanyi¹⁰⁸ apátokkal kapcsolatban ismert a legtöbb adat, őket követi a somogyvári¹⁰⁹ és a szekszárdi¹¹⁰ apát. Ezen kívül még egy jelentős változás emelhető ki, mégpedig a pannonhalmi apáttal kapcsolatban. Uros, ugyanis mint említettük, számos perben volt érintett, azonban 1216 előtt egyik esetben sem szerepelt bíróként, nyilván éppen ezzel összefüggésben.¹¹¹ A helyzet 1235-ben változott meg: ebből az évből ismert az első megbízás, amelyben Pannonhalma apátja pápai bíróként kapott mandátumot.¹¹²

A ciszterci kolostorokra visszatérve, szembevetendő a priorok és a konventek növekvő szerepe: ez csak a ciszterciekre jellemző. Az apátságok közül a zirci, a szentgotthárdi, a pilisi és az egresi, míg a konventek közül a zirci és a pilisszentkereszti kapott legtöbbször megbízást.¹¹³ Új résztvevőként a korszakban tűnt fel a megbízottak között a bélakúti apát is.¹¹⁴ A konventek növekvő szerepvállalása és a hiteleshelyi tevékenység alakulása között érdekes kölcsönhatás figyelhető meg. A növekedés a kiküldött bíráskodásban ugyanis azon ciszterci apátságokat érintette, amelyek Magyarországon nem vettek részt a hiteleshelyi tevékenységben.¹¹⁵ Ezzel szemben az 1230-as évektől többségében ilyen funkciót is ellátó bencés konventeknél¹¹⁶ a pápai kirendelt bíráskodásra, mint említettük, nincs adat. A helyzet alakulásában ugyanakkor nyilván az is szerepet játszott, hogy a hiteleshelyek alapvetően világi igényt elégítettek ki írásbeliségükkel, hiszen az általuk kiállított iratokat egyházi ügyekben (*ratione rei – causae spiritualis admixti*)¹¹⁷ egyházi bíróság nem fogadta el autentikusnak.¹¹⁸ A jelenség részletes magyarázata ugyanakkor további vizsgálatot igényel.

107 Potthast 7354., 8012., 10 232., 10 234., 10 195. sz.; DF 206 858.; DF 208 315.

108 Potthast 8977., 9968., 10 847., 10 195., 10 370. sz.

109 Potthast 7051., 8822., 9968. sz.; DF 200 625.; Fejér IX/7. 648.

110 Potthast 9965., 10 370. sz.; DF 206 858.

111 Vö. *Sweeney, J. R.*: Innocent III i. m. (30. jz.) 30.

112 A bizerei apát és a csanádi püspök közötti perben a szekszárdi apáttal és egy közelebbről meg nem nevezett székesfehérvári klerikussal együtt kapott megbízást (Potthast 9965. sz.). Ezt később még egy mandátum követte 1235-ben II. András és a magyar egyház viszonyával kapcsolatban (Potthast 10 006. sz.).

113 Zirci perjel: Potthast 8822., 10 847. sz. Pilisszentkereszti perjel: DF 200 005.; Potthast 8497. sz. Szentgotthárdi perjel: Potthast 6022., 7347. sz. Egresi perjel: Potthast 6443., 8487. sz. Zirci konvent: Potthast 6000., 6775., 10 847. sz. Pilisszentkereszti konvent: Potthast 10 961. sz.

114 Potthast 10 015., 10 024. sz.

115 Annak ellenére, hogy például Lengyelországban fontos szerepet játszottak a hiteleshelyi tevékenység megfelelőjének tekinthető közjegyzői funkciók teljesítésében, vö. *Hunyadi Zsolt*: Administering the Law: Hungary's *Loca Credibilia*. In: Custom and Law in Central Europe. Ed. Martin Rady. Faculty of Law, University of Cambridge, Cambridge, 2003. (Centre for European Legal Studies, Occasional Paper 6.) 30–31.

116 Vö. *Solymosi László*: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: *Mons Sacer* 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 1996. 482–489.

117 *Herde, P.*: Pápstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 35.; *Kiss G.*: Egyházi kormányzat i. m. (5. jz.) 111.

118 Vö. *Hunyadi Zs.*: *Loca Credibilia* i. m. (115. jz.) 31.

Végül, de nem utolsósorban meg kell még említeni a johanniták székesfehérvári rendházának a perjelét, akinek jelentőségét mutatja, hogy négy adat is fennmaradt bírói tevékenységéről három ügyet érintően.¹¹⁹

A következő jelentős csoportot, hasonlóan a korábbiakhoz, a káptalanok tagjai és az esperesek alkották. Velük kapcsolatban elsődlegesen a mennyiségi növekedést kell hangsúlyozni, hiszen majd' annyi megbízás ismert a körükből, mint a magyarországi prelátusokéból.¹²⁰ Ez a folyamat megfelel az általános tendenciáknak, hiszen Nyugat-Európában is egyre inkább az alsóbb rangú egyházi méltóságok, köztük is a prépostok és esperesek jelentek meg bírói szerepkörben a prelátusok helyett.¹²¹ Magyarországon a prépostok mellett a káptalanok egyéb méltóságai is egyre gyakrabban tűntek fel pápai delegáltként, így például az éneklőkanonokok és a *custosok*.¹²² Területileg nézve a főpapok elosztásához hasonló jellemzők figyelhetők meg, ugyanis itt is az esztergomi érseki tartományból maradt fenn a megbízások túlnyomó többsége. Ez egyrészt a fennmaradás esetlegességével magyarázható, hiszen a Kalocsához tartozó területek sokkal inkább ki voltak téve a tatárjárás okozta pusztulásnak.¹²³ Másrészt, illetve talán elsődlegesen, szerepet játszott ebben az Esztergom és Kalocsa közötti joghatósági viták alakulása is, amelynek eredményeképpen a korszak végére, mint említettük, az esztergomi érsek vezető szerepe egyre inkább kikristályosodott és megszilárdult.¹²⁴

A megbízottak közül továbbra is igen nagy számban kapott mandátumot a székesfehérvári prépost,¹²⁵ jóllehet az első helyet immár a győri székeskáptalan tagjai szerezték meg. A prépost mellett az éneklőkanonok, a dékán és Lukács kanonok is szerepel a forrásokban bíróként.¹²⁶ A kalocsai érseki tartományból nem emelhető ki hasonló jelentőségű egyházi hivatalviselő, egyedül az aradi, a csanádi és a bethleni prépostok többszöri kirendeléséről áll rendelkezésre adat. Az espereseket vizsgálva egyértelmű a nyitrai jelentősége, aki a többivel összevetve jelentős számban szerepelt bíróként pápai eljárásokban.¹²⁷ A két érsekség közötti különbség itt is kimutatható, ismételten csak Esztergom javára.¹²⁸ Az esperesek szerepének növekedése lényegében az egész 13. századra jellemző, amelyet jól mutat egy ké-

119 Potthast 10 366., 10 438., 10 440., 10 627. sz.

120 A korábbi tendenciára ld. *Sweeney, J. R.*: Innocent III i. m. (30. jz.) 32.

121 Vö. *Müller, H.*: Entscheidung i. m. (3. jz.) 116.

122 Pl. Potthast 5680., 10 861. sz.

123 Vö. *Solymosi L.*: Bencés konventek i. m. (115. jz.) 492.

124 Vö. *Kiss G.*: Iurisdictionem i. m. (99. jz.) 83–98.

125 Vö. *Sweeney, J. R.*: Innocent III i. m. (30. jz.) 32. és Potthast 6149., 7326., 7404., 7414., 7477. sz.

126 Prépost: Potthast 7414., 8831., 6022., 8034., 5725., 5927., 6466., 6587., 7476., 7188., 7347., 8233., 8014. sz. Éneklőkanonok: Potthast 5680., 8831., 8034. sz. Lukács kanonok: Potthast 10 440., 10 438. sz. Dékán: Potthast 7188. sz.

127 Potthast 5597., 6899., 7477. sz.

128 Egyetlen adat van esperesi megbízásra a kalocsai tartományból, méghozzá a bácsi esperesére: Potthast 10 024. sz.

sőbbi adat, az 1279. évi budai zsinatnak az esperesek egyházi bíraskodásban betöltött szerepére vonatkozó rendelkezése.¹²⁹

Az utolsó és egyben legkisebb csoportot a Magyarországot érintő ügyekben megbízott külföldi klerikusok alkotják. Az egész korszakból azonban mindössze három eset ismert. 1220-ban a salzburgi érsek és a seckauai, illetve a veszprémi püspökök kaptak megbízást III. Honorius pápától II. András és Jolánta királyné közötti perben.¹³⁰ 1221-ben a gradói patriarchát bízta meg III. Honorius a pilisi apát, illetve a székesfehérvári és a nyitrai főesperesek által a trieszti püspök ellen indított kereset ügyében.¹³¹ 1225-ben pedig a lilienfeldi és a kerzi ciszterci apátokat bízta meg a pápa egresi kollégájukkal együtt, hogy vizsgálják ki a Német Lovagrend Barcaságból történt kiűzésének körülményeit.¹³² Ezeknek az eseteknek az előfordulását ugyanakkor az is magyarázhatja, hogy az adott ügyek jelentősége miatt a pápa ténylegesen élt azzal az elméleti lehetőséggel, hogy maga (vagy az *audientia*) küldjön ki egy tekintélyes nem helyi egyházi személyt a vizsgálatra.

A bírók kiválasztásában megmutatkozó jellegzetességek után a továbbiakban az eljárások konkrét megvalósulásához, az ügymenethez kapcsolódó néhány olyan aspektust vizsgálunk, amelyek a legjelentősebb hatással voltak a különböző perek gyakorlati alakulására, kezdve az eljárások létrejöttéhez legszorosabban kapcsolódó kérdésekkel.

Ebből a szempontból az első jellemző a pápai ügyhallgatók részvétele a perekben. Mint rámutattunk, az *audientia publica* kiemelkedő jelentőségű volt a delegálások létrejöttében, vagyis a bírók megbízásában és azok kezelésében, így nem meglepő, hogy számos olyan eset ismert, amelyekben a források az *auditorok* tevékenységéről is tartalmaznak információkat. Alapvetően két területen működtek a pápai kiküldött bíróság rendszerében: elsősorban a pápai udvarban, illetve a konkrét ügyek kivizsgálása közben a helyszínen. A római Szentszéken belül két hivatal létezett a 13. század elejétől, amelyekben ügyhallgatók tevékenykedtek. Az *audientia publica* elsősorban a kérelmek kezelésével és a bírók kijelölésével, míg az *audientia litterarum contradictarum*, ahogyan azt elnevezése is mutatja, a fellebbezések kezelésével, illetve emellett a kúrián tevékenykedő állandó *procuratorok* felügyeletével foglalkozott. Mindkettőt III. Ince alatt, a pápai delegálás iránti egyre növekvő igények kielégítésére hozták létre.¹³³ Az *auditorok* alapvetően ezen intézmények keretei között tevékenykedtek, azonban, mint említettük, Rómán, il-

129 Kun László emlékezete. Bev., vál., jegyz. Kristó Gyula. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1994. 159–161.; *Stephanus Ladislaus Endlicher*: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangallen, 1849. 581–582., vö. *Bónis Gy.*: Egyházi bíraskodás i. m. (13. jz.) 632–633.; *Mályusz E.*: Egyházi társadalom i. m. (83. jz.) 95–97.; *Lothar Waldmüller*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn: Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311) (Konzilien-geschichte). Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987. 188–200.

130 Potthast 6409. és 6428. sz.

131 Potthast 6564. sz.

132 Potthast 7428. sz., vö. *Harald Zimmermann*: Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2000. 132–133.

133 *Herde, P.*: Audientia i. m. (5. jz.) 21–28., 374.; *Maleczek, W.*: Papst i. m. (10. jz.) 325–330.

letve a pápai kúrián kívül is részt vettek a perek intézésében, ha nem is a kezdetektől. A magyarországi ügyekkel kapcsolatban azonban csak a római Szentszék keretein belül jelentek meg a források tanúsága szerint.¹³⁴ Felmerült ugyan a gyanú, hogy voltak helyben tevékenykedő *auditorok* Egyed mester és Pecorari Jakab kíséretében. Az általuk kiadott oklevelek vizsgálata ugyanakkor nem igazolta ezt a feltételezést, annak ellenére sem, hogy több utalás is található bennük a két pápai megbízott mellett tevékenykedő munkatársakra. Bartholomeus de Campania, illetve Crescentius¹³⁵ azonban nem tekinthetők ügyhallgatóknak, mindketten írnokként (*scriniarius*) tevékenykedtek Egyed, illetve – mint Bartholomeus – később Jakab mellett.¹³⁶ Kettejük munkája sokkal inkább a közjegyzőség első megjelenéseként értelmezhető Magyarországon.¹³⁷ A két külföldi klerikus mellett számos magyarországi egyházi is megjelenik a forrásokban, ők azonban vagy bírótársként,¹³⁸ vagy megbízottként, *subdelegatus*ként¹³⁹ szerepeltek a különböző ügyekben.

A pápai ügyhallgatók tevékenysége tehát elsősorban az *audientiához* kötődött. Ebből a körből ugyan számos forrás áll rendelkezésre, ám ezek általában csak a kijelölt *auditor* nevét, tevékenységének legfeljebb rövid leírását tartalmazzák. Ezzel kapcsolatban ismét hangsúlyozni kell a már említett körülményt, hogy a magyar perekről nagyrészt a pápai megbízásokból rendelkezünk adatokkal, amelyek rendszerint tartalmazzák az esetek előtörténetének bemutatását, kitérve az ügyhallgatók szerepére is.¹⁴⁰ Ez általában a peres felek, illetve képviselőik meg-

134 Ez a helyzet a későbbiekben fokozatosan megváltozott. Fülöp fennői püspök magyarországi legációjának idejéből már ismert pápai ügyhallgató tevékenysége (ÁÚO IV. 222.), míg a 13. század elejéről, Nicolo Boccasini (1301–1303) és Gentilis de Monteflorum (1308–1311) tevékenységének köréből a legátusok saját általános ügyhallgatóival is találkozhatunk jegyzők és közjegyzők mellett. Pl. Fejér VIII/1. 98.; Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia – Vatikáni Magyar Okirattár. I/2. Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–11. Szerk. Pór Antal. Budapestini, 1885. (= MVAT) 60., 177., 100., ld. Kovács Viktória: Causae coram nobis ventilatae. Adalékok Gentilis de Monteflorum pápai legátus magyarországi egyházi bírászkodási tevékenységéhez. Pécs, 2012. (kézirat).

135 DF 200 629.; ÁÚO I. 278–281.

136 DF 206 901.; ÁÚO I. 266–268.; DF 200 629.; ÁÚO I. 278–281.; Fejér VII/1. 240–248.

137 Et ego Crescentius, apostolice sedis scriniarius, de mandato supradicti magistri Egidii, domini pape subdiacioni et capellani, et de consensu et voluntate utriusque partis hec omnia supradicta scripsi et in publicam formam redegi – ÁÚO I. 281. Et ego Bartholomeus de Campania clericus sacro sancte Romane ecclesie scriniarius hoc arbitrium de mandato predicti domini legati et coarbitrorum ipsius manu propria publicauit et signum feci – Fejér VII/1. 248., vö. *Solymosi László*: Árpád-kori okleveleink grafikus szimbólumai. In: *Uő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Argumentum, Bp., 2006. 41–43.; *Csukovits Enikő*: Közjegyzők a középkori Magyarországon. In: 700 éves közjegyzőség Magyarországon. A 2008. november 27-i jubileumi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata. Szerk. Rokolya Gábor. Magyar Országos Közjegyzői Kamara, Bp., 2008. 58.

138 Pl. Manasses sasvári esperes: DF 206 901.; ÁÚO I. 266.; DF 200 629.; ÁÚO I. 278–281.

139 Enoch és Cognoscens szerepére ld. *Barabás G.*: Enoch és Cognoscens i. m. (97. jz.) 62–68., vö. még *Figueira, R. C.*: Subdelegation i. m. (9. jz.) 56–58.

140 Pl. a pannonhalmi apátság és a johanniták többször érintett perében: „Dilectis filiis [...] abbati S. Martini de Pannonia et B. procuratori hospitalis Ierosolymitani in Hungaria, in nostra presentia

hallgatásából, további bírók kijelöléséből, esetleg más jellegű javaslattételből állt. Feltehető, hogy bizonyos esetekben az ítélethozatal is rájuk hárult, legalábbis azon pápai megbízások alapján, amelyek sikertelenség esetére az ügy visszaküldését írták elő.¹⁴¹ Ugyanakkor nem ismert olyan magyarországi ügyet érintő forrás, amely ténylegesen tartalmazná az *auditorok* ítéletét. Ami a konkrét eseteket illeti, már a vizsgált korszak elejéről, 1199-ből is található adat, mely szerint a pécsi püspök és a földvári bencés apát perében Gerhard, San Nicolas in Carcere Tulliano bíboros-dékánja járt el Rómában.¹⁴² A pápai ügyhallgató egyik első ilyen jellegű feladataként a személyesen jelen lévő apátot és a püspök küldöttjét bírta rá, hogy egyezzenek meg a bírók személyében, amint arról III. Ince a megbízott bírókat, vagyis a csanádi és váci püspököt, illetve a zirci apátot tájékoztatta levelében.¹⁴³ Az 1198 és 1216 közötti időszakból összesen nyolc olyan eset ismert, amelyekben *auditorok* közreműködése igazolható.¹⁴⁴ Ez a szám 1241-ig – a perek és a fennmaradt oklevelek számának a növekedésével is összefüggésben – tovább emelkedett.

A következő vizsgálandó jellemző a bírók kiválasztásának kérdéséhez is kapcsolható, valójában inkább a fellebbezés gyakorlatához tartozik. Több olyan eljárás is ismert, amelyek során a felek egyike, vagy akár mindketten, kifogást emeltek egyes bírók személye ellen, és cserét kérvényeztek. Az ilyen esetek megítélése nem problémamentes, hiszen már az is kérdéses volt, hogy jogszerűen el lehetett-e utasítani a kinevezés elfogadása után egy pápai delegáltat,¹⁴⁵ illetve, ha igen, akkor milyen indokkal.¹⁴⁶ A kérdéses jogi háttér ellenére a delegált bíró cseréjét kérte például a székesfehérvári őrkanonok a pannonhalmi apáttal bizonyos Somogy megyei tizedek ügyében fennálló perében. Elsőként a veszprémi püspök kapott az ügyben megbízást bírótársaival, majd egy év múlva a győri püspök a munkatársaival, azonban az őrkanonok ezt is elutasította. III. Ince végül a tihanyi apátot (és kollégáit) kérte fel arra, hogy a székesfehérvári *custos*t kényszerítse a perköltségek megfizetésére és hozzon ítéletet.¹⁴⁷ A III. Ince utáni időszakból is ismert néhány

constitutis, dilectum filium nostrum L. tituli S. Crucis presbiterum cardinalem dedimus auditorem, coram quo proposuit abbas dictus, quod cum decime de omnibus villis et possessionibus, quas habet hospitale in comitatu Simigiensi, ad eius noscuntur monasterium pertinere, sicut apparet ex illis privilegiis evidenter, et confirmationibus pontificum Romanorum” – Potthast 5597.; Fejér III/1. 228.

141 Pl. a pannonhalmi apátság és a zágrábi püspök perében: „quatinus in negotio ipse non obstantibus aliquibus litteris super hoc a sede apostolica impetratis usque ad definitive sententie calculum sublato appellationis obstaculo procedentes causam ipsam [...]. Alioquin eam sufficienter instructam ad nostram presentiam remittatis, prefigentes partibus terminum competentem, quo nostro se conspectui representent iustam dante domino sententiam recepture” – DF 206 863.; Potthast 6466. sz.; ÁÚO I. 177.

142 Vö. Maleczek, W.: Papst i. m. (10. jz.) 125–126.

143 Potthast 583. sz.; RI I. 541. (544.) sz., ld. még Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 38–39.

144 Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 38–41.

145 Huguccio szerint nem, ld. Figueira, R. C.: Papal Legation i. m. (25. jz.) 112.

146 Ausztriai esetekkel kapcsolatban ld. Hageneder, O.: Die geistliche i. m. (2. jz.) 35–41., 65–66.

147 Az ügy részletei III. Honorius egy 1218. március 20-án kelt megbízása alapján ismertek. A pápa ekkor a szentgotthárdi apátot, ill. a győri és a vasvári prépostokat bízta meg ítélethozatallal,

hasznos eset. Róbert például veszprémi püspökként emelt panaszt a kalocsai érsek közreműködése ellen a pannonthalmi apáttal folyó perében.¹⁴⁸ Az apátság egy másik perében szintén a kalocsai érsek részvételét tartották nemkívánatosnak, olyannyira, hogy mindkét fél, az apát és a johanniták is fellebbeztek ellene.¹⁴⁹ Ugyanakkor az ilyen esetek csekély száma miatt – az említett perekon kívül nem található más a fennmaradt esetek között – nem beszélhetünk általános gyakorlatról. A fellebbezésekkel, a perek elhúzódásával kapcsolatban végül még egy érdekes, bár Magyarországon nem annyira jellemző területre hívjuk fel a figyelmet. Bár más, nyugati területekhez képest¹⁵⁰ csekély számban, de itthon is ismertek olyan esetek, amikor maguk a kiválasztott bírók vonakodtak teljesíteni megbízásukat; széles körben elterjedt jelenségről aligha lehet szó a vizsgált időszakban.¹⁵¹

A perek elhúzódásának azonban nem kizárólagos, sőt nem elsődleges oka volt a bírók személye miatti panasz. A legtöbb esetben ugyanis a sorozatos fellebbezések okozták az eljárások lezárhatatlanságát,¹⁵² amit az alábbiakban tüzetesebben is megvizsgálunk.

A fellebbezés elterjedtségét mutatja, hogy viszonylag kevés olyan per ismert a vizsgált korszakból, amelyben egyetlen pápai meghatalmazás az ügy lezárásához vezetett volna. Ugyan történt kísérlet a folyamat korlátozására – ami, tegyük hozzá, nem kizárólag magyarországi jelenség volt – a fellebbezések kizárásával (*appellatione remota, appellatione postposita*),¹⁵³ azonban ez nem volt teljesen sikeres.¹⁵⁴ Kifogásokat ugyanis a per megkezdésétől fogva, tehát az első *rescriptum* kiállításától lehetett benyújtani, mivel a bírói megbízások az egyházjog szerint nem számítottak pápai döntéseknek.¹⁵⁵ Ez alapján tehát kizárólag az említett formula alkalmazásával lehetett korlátozni a további fellebbezéseket, ami azonban nem jelentette a tényleges tiltást, mivel az igazságtalannak ítélt *sententia diffinitiva*

vagyis ekkor a per még mindig lezáratlan volt, ld. Potthast 5725. sz. és Sweeney, J. R.: Innocent III i. m. (30. jz.) 47–48.

148 Colocensem archiepiscopum et suos collegas apostolicas litteras impetrassent, dictus Strigoniensis sedem apostolicam appellasset, sed appellationem suam non est infra tempus legitimum prosecutus – Potthast 8034. sz.; ÁÚO I. 246.

149 Potthast 7414. sz.

150 Az ausztriai helyzetre ld. Hageneder, O.: Die geistliche i. m. (2. jz.) 34–35.

151 A bírók vonakodása miatt kellett új delegáltakat küldeni például a pannonthalmi apátság és a veszprémi káptalan perében (Potthast 8183. sz.; DF 206 885.).

152 Hageneder, O.: Die geistliche i. m. (2. jz.) 36–43.

153 A kérdés szabályozása a pápákat is foglalkoztatta, vö. IX. Gergely egy leiratát 1227-ből: Potthast 8018. sz.; RGIX I. 146. sz.

154 Példaként felhozható a pannonthalmi és a pilisszentkeresztii apátságok pere, amelyben a lébényi apát a győri esperessel és kántorral kapott hasonló megbízást: „discretionem vestre per apostolica scripta mandamus, quatinus si est ita, vos in eodem negotio iuxta precedens predecessoris nostri mandatum appellatione remota ratione previa procedatis” (Potthast 5680.; ÁÚO I. 150.). Ez azonban korántsem jelentette az utolsó lépést a perben, ld. DF 206 914.; Potthast 8831. sz.

155 Herde, P.: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 33., vö. még Schmutz, R. A.: Representatives i. m. (9. jz.) 462.

va ellen továbbra is lehetett óvást benyújtani.¹⁵⁶ A törekvést emellett az *audientia litterarum contradictarum* túlterheltségéből fakadó hibák és ellentmondások, illetve a bírók ellenőrzésének hiánya miatt sem minden esetben koronázhatta siker.¹⁵⁷ Mindehhez kiegészítésképpen hozzá lehet még fűzni, visszautalva a rendszer kialakulására, hogy a római Szentszékhez történő fordulás kezdetben maga is a fellebbviteli bírósághoz történő fellebbezést jelentette, és csak később szilárdult meg a lehetőség elsőfokon a pápai udvarban történő perindításra.¹⁵⁸

A fellebbezések sorozatára remek példát szolgáltat a pannonhalmi apátság tizedjövedelmek miatt kialakult ügyei közül a székesfehérvári káptalannal folytatott perfolym. Az első eset még 1224-re megy vissza,¹⁵⁹ amelynek folytatásaként több kirendelés után 1229-ben Egyed magister,¹⁶⁰ illetve 1234-ben Pecorari Jakab¹⁶¹ is eljáró bíróként, szintén végleges ítélet hozatala nélkül. Összességében megállapítható tehát, hogy a pápai kiküldött bírák által vizsgált ügyekben Magyarországon a nyugati tendenciákhoz hasonlóan a fellebbezést viszonylag gyakran alkalmazták.

Az utolsó szempont, szintén az eljárások lefolytatásával összefüggésben, a perbeli egyezségek (*compositio*) megléte, illetve gyakorisága.¹⁶² Előjáróban rá kell azonban arra mutatni, hogy az egyezségek létrehozása elsődleges célja volt a delegált bírók és a legátusok megbízásának a különböző ügyekben, amit az oklevélszövegekben megtalálható számos, ezt kifejezésre juttató elnevezés (*arbiter, arbitrator seu amicabile compositor, consilio vel iudicio*) világosan kifejezésre is juttat. Természetesen az egyezés megvalósulása elsősorban a pereskedőktől függött, így nem jöhetett létre minden esetben kompromisszum.¹⁶³ Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy egy megegyezés sem garantálhatta, hogy a felek egyike a későbbiekben ne hagyja figyelmen kívül annak pontjait, mint például a pannonhalmi apátság tette a veszprémi püspökkel¹⁶⁴ és a székesfehérvári káptalannal folytatott pereiben.¹⁶⁵ Ugyanakkor ellenpélda is ismert, amikor a megállapodás valóban vé-

156 A végső ítéletek kérdésköréről ld. *Hageneder, O.*: Die geistliche i. m. (2. jz.) 68.; *Maleczek, W.*: Papst i. m. (10. jz.) 326–327., 332–332.; *Herde, P.*: Pápstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 38.

157 Vö. *Hageneder, O.*: Die geistliche i. m. (2. jz.) 59–60.; *Brundage, J.*: Medieval Canon Law i. m. (18. jz.) 139.; *Herde, P.*: Pápstliche Delegationsgerichtsbarkeit i. m. (2. jz.) 23.; *Falkenstein, L.*: Appellationen i. m. (49. jz.) 55–56.

158 *Müller, H.*: Entscheidung i. m. (3. jz.) 120–129.; *Bónis Gy.*: Egyházi bírászkodás i. m. (13. jz.) 631.; *Hageneder, O.*: Die geistliche i. m. (2. jz.) 24–27.; *Herde, P.*: Audientia i. m. (5. jz.) 20., 183–184.; *Müller, H.*: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 367–368.; *Falkenstein, L.*: Appellationen i. m. (49. jz.) 42–43.

159 Potthast 7159. sz.

160 DF 206 901.

161 Fejér VII/1. 240.

162 Vö. *Müller, H.*: Die Urkunden i. m. (4. jz.) 358–359.

163 Vö. *Weiss, S.*: Die Urkunden i. m. (5. jz.) 56.; *Feine, H. E.*: Rechtsgeschichte i. m. (5. jz.) 435.; *Maleczek, W.*: Papst i. m. (10. jz.) 326. – Az alsó- és felső-ausztriai helyzetre ld. *Hageneder, O.*: Die geistliche i. m. (2. jz.) 61–64.

164 Potthast 5713. sz.

165 Potthast 8822. sz.

get vetett az ellenségeskedésnek.¹⁶⁶ Érdekesség, hogy III. Ince pápa időszakából mindössze egyetlen ilyen megegyezés ismert, méghozzá a pannonhalmi és a somogyvári Szent Egyed apátságok közötti perben 1215-ből.¹⁶⁷ Végső soron nem vonhatók le messzemenő következtetések a fennmaradt források csekély száma miatt, az azonban bátran állítható, hogy a megegyezésekkel záruló ügyek nem csak kivételként fordultak elő a korszakban.¹⁶⁸

Összefoglalásképp elsősorban az állapítható meg, hogy a magyarországi helyzet nagy vonalakban az általános tendenciákat követve alakult a 13. század közepéig. Természetesen a fennmaradt források alapján kimutathatók különbségek is, azonban ezek csak bizonyos ügycsoportokat (uzsora, a jogos ár túllépése miatti panaszok, zálogügyek stb.) érintettek, nem magának a rendszernek az alapját vagy gyakorlati megvalósulását. A legfontosabb szempontok, mint például a perek fő témái, a bírók kiválasztásának jellemzői vagy az ügymenet részletei, minőségileg a nyugat-európai gyakorlathoz hasonló képet mutatnak. Jóllehet Nyugat-Európához hasonlóan Magyarországon is megfigyelhető a formálódó egyházi középréteg témyerése a kiküldött bíráskodásban, mégis a kiküldött bírók megoszlásában, helyi jellegzetességként, érezhető a két érsekség közötti jogi, hierarchikus különbség hatása. Mennyiségileg tekintve is jelentős az a növekedés, amely a vizsgált korszakban lezajlott, hiszen a 13. század első fele volt az időszak, amelyben a korai szórványos esetek után a Szentszékhez fordulás és a pápai delegálás széles körben elterjedté, illetve általános gyakorlattá vált Magyarországon is. Az egész kérdéskörrel kapcsolatban azonban fontos ismételten rámutatni arra, hogy bár a pápaság és a kereszténység különböző régióinak viszonyrendszerében a delegálás egyike volt az eszközöknek, amelyeken keresztül a pápák ezeket a kapcsolatokat alakíthatták, és ténylegesen alakították is,¹⁶⁹ azonban ebben az esetben a pereskedő felek, illetve tágabban az egyes egyházak szerepe talán még fontosabb volt. A kiinduló impulzus, a kezdeményezés ugyanis tőlük érkezett, illetve, mint többször utaltunk rá, a bírók kiválasztására is ők voltak döntő hatással. Mindezt tekintetbe kell venni tehát a kutatásnál, és a magyarországi helyzet értékelésénél óvatosan lehet csak konkrét pápai *politikáról* beszélni,¹⁷⁰ illetve tartózkodni kell bizonyos személyek szerepének, illetve a pápákhoz fűződő kapcsolatoknak a túlhangsúlyozásától is. Emellett a vizsgálat új eredményekkel szolgálhat a magyarországi helyzetet tekintve, hiszen a megbízottak és a pereskedők körének vizsgálata a különböző egyházak közötti kapcsolatokra nézve is szolgál fontos információkkal. Végezetül ki kell emelni a legátusok tevékenységének a delegált bírósághoz kapcsolódó részét, mivel működésük ezen oldala eddig politikai és egyházkermányszati szerepükkel összehasonlítva aránytalanul kevés figyelmet kapott.

166 MREVI. 87.

167 MREVI. 33.; *Sweeney, J. R.*: Innocent III i. m. (30. jz.) 48–49.

168 Vö. *Sweeney, J. R.*: Innocent III i. m. (30. jz.) 48–49.

169 *Klaus Herbers*: Europa und seine Grenzen im Mittelalter. In: *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich: Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*. Hrsg. Klaus Herbers–Nikolas Jaspert. Akademie Verlag, Berlin, 2007. 32–34.; *Johrendt, J.–Müller, H.*: Zentrum i. m. (3. jz.) 8., 14.

170 Csakügy, mint az általános helyzettel kapcsolatban.

GÁBOR BARABÁS

DELEGATED PAPAL JURISDICTION IN HUNGARY FROM THE ORIGINS
TO THE MIDDLE OF THE 13TH CENTURY

The study examines the general emergence and conceptual background of papal delegated jurisdiction, and the operation of the delegated tribunal in Hungary from the origins to 1241. The first, general part is justified not only by the absence of any attempt at a systematic inquiry in Hungarian, but also by the fact that it greatly facilitates the understanding of the features which characterised the Hungarian practice.

With regard to the conceptual background, one of the basic findings is that the foundation of the system of delegated papal jurisdiction was constituted by the appeal of litigants to the Holy See in order to secure papal authority for the judgement made in their case. After sporadic beginnings in the 11th century, the system greatly expanded during the pontificate of Alexander III, and assumed a fixed framework after the reforms of Innocent III (the establishment of various offices and a special literacy). The study also describes the characteristics which can be observed in the selection and activity of the judges, in the course of litigation, in the legal background and in the sources.

After these general problems, the study examines the emergence of delegated papal jurisdiction in Hungary, and the development of its features, from its beginnings under the pontificate of Alexander III until the middle of the 13th century. At first the characteristic causes of litigation are examined, whereupon those aspects are scrutinized in which the situation in Hungary diverged from what was generally common in the western church. These, together with further aspects of the analysis, such as the selection of judges to preside in the various cases and their repartition in terms of dignity, are treated according to the order of things dictated by the general practice. The author also describes some aspects connected to the practical development of the procedure, which exerted considerable influence upon the formation of different kinds of litigation, from the emergence of the procedure itself (eg. the role of the *auditores* and of *audientia*) to other characteristics of the litigation such as the various excuses and appeals.

KÖVÉR GYÖRGY

A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete*

Intézményi megközelítés és historiográfia

A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*t Európa második gazdaságtörténelmi folyóirataként, nem sokkal a német *Zeitschrift für Social- [!] und Wirtschaftsgeschichte* után, 1894-ben alapították. A lap története, különösen Izsépy Edit *Századok*ban megjelent alapos tanulmánya óta, a magyar historiográfia viszonylag feldolgozott területei közé tartozik.¹ Izsépy a Szemle számainak tartalmi elemzése, illetve az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Tagányi-hagyaték és a Tagányi–Takáts-levelezés alapján írta meg a folyóirat 12 évét. Rajta kívül külön tanulmányt szentelt a témának Várdy Béla is, a modern magyar történetírás amerikai historikusa.²

Hogy mégis érdemes elővenni a Szemle történetét, arra részben a forrásanyaggal kapcsolatos, részben elméleti indokok szolgálhatnak magyarázatul. Egyrészt az Akadémiai Könyvtár kézirattárában szépen rendezett állapotban megtalálható a folyóirat másik szerkesztőjének, Kováts Ferencnek a hagyatéka, amely sok szempontból új megvilágításba helyezi a lap sorsának alakulását.³ Továbbá az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára több naplókötetet is őriz a lap alapításában kulcsszerepet játszó Paikert Alajostól, amelyek több helyütt is tartalmazzak utalásokat a folyóirat első időszakára.⁴ Mint ismeretes, a folyóirat alapításakor Paikert

* A szöveg egy korábbi, jóval rövidebb változata elhangzott az ELTE BTK Történettudományi Intézetének jubileumi konferenciáján 2012. november 8-án.

1 Izsépy Edit: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. *Századok* 103. (1969) 1077–1103.

2 Steven Bela Várdy: The Hungarian Economic History School: its Birth and Development. *Journal of European Economic History* 4. (1975) 121–136. Tagányi Károly életművének újabbán Bognár Szabina szentelt komoly disszertációt: A népi jogélet kutatása Magyarországon. Tagányi Károly jogszokásgyűjtő programja. Budapest–Kímle, 2010. A Szemlének a tudomány kontinuitásában játszott jelentős szerepéről legutóbb ld. R. Várkonyi Ágnes: „Öröktül a jövő nemzedékeknek”. (A folyamatosságról a magyar történetírásban). In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Geccsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal. MOL, Bp.–Győr, 2012. 43–58.

3 Kováts Ferencnek a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*vel kapcsolatos levelezése elsősorban: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattár (= MTA Kt) Ms 2355.

4 Paikert Alajos naplójából különösen: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzK Kt) Quart. Hung. 3264/ 4–5. Nem állja meg tehát a helyét Izsépy azon megállapítása, hogy „Paikert naplójában a Szemléről nincsenek” megjegyzések. Vö. Izsépy E.: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle i. m. (1. jz.) 1080. Paikert személyéről, visszaemlékezéséről és naplójáról ld. Paikert Alajos: Életem és korom. (Egy emlékirat a múzeum adattárának őrizetében). Közzéteszi Takáts Rózsa. Magyar

Alajos volt a lap főszerkesztője (mai szóval inkább lapmenedzsernek neveznénk). Tagányi mint agytröszt a főmunkatárs tisztét töltötte be, majd miután Paikert az újonnan alakuló Mezőgazdasági Múzeum megszervezését kapta feladatul, Tagányi lett a főszerkesztő, akinek azonban betegsége miatt 1901 elején át kellett adnia ezt a posztot Kováts Ferencnek. Mára kihallatszik a mély emberi és szakmai dráma utódjához írott soraiból: „Nekem, szellemi kimerültségből származó ideggyöngeségem miatt, egy évig sem olvasni (még újságot sem), sem írni (még levelet sem) nem szabad, de azután sem gondolhatok többé ilyen munkára, pedig jóformán a Szemlének éltem és például a levéltárban közzéteendő válogatott gazdaságtörténeti anyagot vagy 50 évfolyamra valót gyűjtöttem össze!”⁵

Ráadásul a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* a korban – egyetemi gazdaságtörténeti tanszék még nem lévén – a szűkebb szakmai specializáció (professzionizáció) egyetlen intézménye volt. Ezért aztán szinte kínálja magát, hogy a manapság ismét népszerűvé vált intézményi megközelítés (neoinstitucionalizmus) tárgyává váljon. A közgazdasági Nobel-díjas gazdaságtörténész, Doug North szerint „az intézmények a társadalom játékszabályai, vagy még formálisabban: az emberek közötti interakciót meghatározó, az emberek által kialakított korlátok”.⁶ Lényegében kétféle korlátot különböztet meg: a formális korlátokat (politikai, jogi szabályok; gazdasági előírások; szerződések), illetve az informális korlátokat (a formális hatalom kiterjesztései, finomításai, módosításai; a viselkedés társadalmilag szankcionált normái; önfegyelemmel érvényesített viselkedési minták).⁷ North értelmezői arra a következtetésre jutottak, hogy nála „a formális és informális intézmények összekapcsolódásainak különböző módjai határozzák meg az intézményi keretet, a társadalom időbeli változása pedig az utóbbiból következik”.⁸ Természetesen nem pusztán elméleti kísérletről van szó, amikor a hangsúlyt először a „formális korlátokra”, azok meglétére vagy hiányára kívánjuk helyezni, majd ezek összefüggéseit keressük a személyi hálózatokkal.

A Paikert–Tagányi-korszak „eredeti jellegzetességei”

Egy folyóirat meghatározott gazdasági környezetben tevékenykedik: vannak támogatói, előfizetői, s természetesen vannak költségei is (nyomdászamlák, honoráriumok stb.). Adódik tehát a kérdés: miért nem írták meg mindmáig a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* gazdaságtörténetét? Kováts Ferenc hagyatékában fennmaradt egy koronára átszámított összesített kimutatás a folyóirat első kilenc

Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (1999–2000) 159–217; Kövér György: A történetirő személyes forrásai. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle (2012) 2. sz. 30–40.

5 MTA Kt Ms 2357/237. Tagányi Károly Kováts Ferenchez, 1901. jan. 8.

6 Douglass C. North: Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény. Ford. Melegh Attila. Helikon, h. n., 2010. 13.

7 Uo. 67–96.

8 Stefano Fiori: A változás alternatív víziói Douglass North új institucionalizmusában. Replika 74. (2011) 188.

évének bevételi és kiadási struktúrájáról. Ebből jól látható, hogy miközben a folyóirat könyvelését a *Köztelek* (az OMGE hetente kétszer megjelenő lapja) intézte, s létrejöttében az egyesület kulcsszerepet játszott (maga Paikert is az OMGE titkára volt), a fő szponzornak egyértelműen a Földművelésügyi Minisztérium számított. 1896-tól az Akadémia, 1897-től pedig a nemrég alakult Közgazdasági Társaság is belépett a finanszírozók sorába. A lap tudományszervezési modelljét tehát az állam és az érdekképviseltek korporatív szférája határozta meg.

A korabeli normák szerint azonban a piacnak (az előfizetőknek) is komoly szerepet szántak. A lap bejáratása és fennmaradása szempontjából létfontosságú volt, hogy mennyire van rászorulva a segélyekre, illetve mennyire sikerül előfizetőket verbuválnia, azaz mennyire vált piacképessé. Az előfizetők szaporításának egyik eszköze volt, hogy az OMGE és a Magyar Történelmi Társulat tagjai kedvezményesen rendelhették meg (3 helyett 2 forintért) a folyóiratot. Az első számokban – mintegy reklámként – a borítón közzé is tették az előfizetők névsorát. Figyelemre méltó, hogy a felsorolt előfizetők között mindössze 5 intézményi megrendelőt láthatunk (az Egyetemi Könyvtár, a Magyar Országos Levéltár, a Nagyváradi Káptalan uradalma, az Országos Chemiai Intézet és a Pozsonyi Kereskedelmi Akadémia). A kezdeti sikeres offenzíva után azonban elakadt az előfizetők taborának gyarapítása, mi több, a második év után egyenesen visszaesés következett be. 1897-ben már csak hetvenen fizettek elő, igaz, köztük már nyolc intézményi előfizető neve bukkant fel.⁹ Egy év múlva még súlyosabb lett a helyzet. 1898 tavaszán a könyvelést vivő Stanchich Anna elég lehangoltan írta Tagáyninak: „Csatolom az eddigi előfizetők jegyzékét; az egész 53 drb – édeskevés. – Igazán nem tudom mit kéne tenni, hogy még szerezzünk előfizetőket, én már kifogytam a tudományomból.”¹⁰ 1898-ban, amikor egy újabb előfizetési kampány részeként ismét megjelentették a névsort, az is láthatóvá vált, hogy az előfizetők csapata mennyire kicserélődött. Az, hogy olyan arisztokraták, mint gróf Andrássy Aladár, gróf Bethlen István, gróf Festetics Andor, gróf Károlyi Sándor, gróf Szapáry Iván nem újították meg előfizetésüket, mindenképpen intő jel lehetett.¹¹ Pedig Paikert Alajos naplójának tanúsága szerint kezdettől nagy súlyt fektetett arra, hogy a főnemesség és a főpapság köreiből támogatókat szerezzen.¹² Az előfizetések hanyatlása, amely tehát Tagányi alatt kezdődött, innentől megállíthatatlanul haladt a végkifejletig (pontosabban, ameddig az összefoglaló adatok ismertek).

9 MTA Kt Ms 2355/3. Közülük kettőről, a Chemiai Intézetről és a Vízépítészeti Hivatalról érdemes megjegyezni, hogy a Földművelési Minisztérium intézményei voltak.

10 MTA Kt Ms 2355/15. Stanchich Anna Tagányi Károlyhoz, 1898. ápr. 8. Olyan előfizetők, mint a Magyaróvári Gazdasági Akadémia könyvtára, a Dévai Főreál tanári könyvtára, a Bereg, a Pozsony és a Szolnok megyei gazdasági egyesület, a kassai gazdasági tanintézet, a Miskolci és a Temesvári Kereskedelmi Kamara vagy a Magyar Kereskedelmi Múzeum kétségtelenül új tendenciákat jeleztek.

11 MTA Kt Ms 2355/2. Új arisztokrata előfizetőként 1898-ban a lap csak gróf Csáky Vidort üdvözölhette.

12 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (= OSzK Kt) Quart. Hung. 3265/3. fol. 39v. 1894 második fele, keltezetlen bejegyzés.

1. táblázat

A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle bevételei és kiadásai
(korona, 1894–1902)

BEVÉTELEK							
Év	ÖSSZES	Előfizetés	Államsegély	OMGE	MTA	Közgazdasági Társaság	Mérleg
1894	3494,80	494,80	2000	1000			0
1895	4257,12	557,12	2900	800			+939,42
1896	4096,60	296,60	2000	1000	800		+295,76
1897	4846,56	446,56	2000	1000	1000	400	
1898	4791,40	391,40	2000	1000	1000	400	
1899	4705,80	305,80	2000	1000	1000	400	+281,36
1900	4700,40	300,40	2000	1000	1000	400	
1901	4666,02	266,02	2000	1000	1000	400	
1902	4358,06	158,06	2000	1000	1000	*200	

*200 még esedékes

KIADÁSOK						
Év	ÖSSZES	Nyomdaszámla	Tiszteletdíj	Postaköltség	Vegyes	Mérlegegyenleg
1894	3494,80	1692,50	1606,24	156,56	39,50	0
1895	3317,70	1854,24	1280,66	123,30	59,50	
1896	3800,84	1746,90	1952,76	44,38	56,80	
1897	5644,04	2775,22	2766,26	102,56		-797,48
1898	6231,12	3026,50	3026,82	170,30	7,50	-1439,72
1899	4424,44	2096,44	2209,38	118,62		
1900	5423,38	2698,54	2658,68	66,16		-722,98
1901	4927,65	2195,03	2559,41	173,21		-261,63
1902	4501,07	1973,26	2397,00	125,77	5,04	-143,01

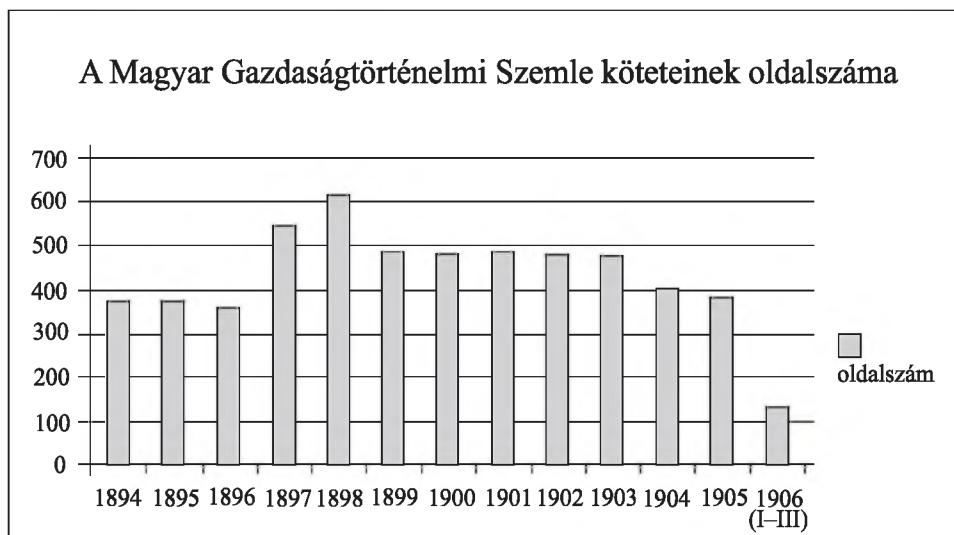
Forrás: MTA Kt Ms 2355/70

Miközben az 1895-ben és 1896-ban még bevételi többletet mutatott mérleget szemléljük, nem árt egy pillantást vetni arra, hogy miként történt az éves eredmény elszámolása. Bevett gyakorlat volt, hogy az előző év utolsó számait a következő évben fizették ki. Már a 1895-ös év 6. füzetének mind a honoráriumát, mind a nyomdaszámláit az 1896-os költségvetésből fedezték. Egy évvel később viszont az 1896. évi 6. szám honoráriumával mellett 1897 terhére lett elkönyvelve a 3–6. számok összes nyomdaszámlája is.¹³

13 MTA Kt Ms 2355/1. Az összevont számok miatt az 1896-os évfolyam valójában 4 füzetben jelent meg.

Ha a kiadási oldalt tovább vizsgáljuk, mindenekelőtt az tünik szembe, hogy a költségek 1897–1898 során a fentiekén túlmenően is drasztikusan megemelkedtek, akár a nyomdászamlákat, akár a szerzői-szerkesztői honoráriumokat nézzük. Olyannyira, hogy 1897–1898-ban komoly kiadási többlet mutatkozott. A hiány keletkezésének legfőbb oka nyilvánvalóan az volt, hogy míg a folyóirat eleinte „kéthavonta, évi hat füzetben” jelent meg, addig 1897-től évi tíz füzetben hirdette magát. Az átalakítás nem mehetett simán, többen vitatták annak szükségességét. Paikert naplójában 1896 őszén ebből csak annyi bukkan fel a lapfelügyelő bizottsági ülésről: „Szemle átalakítása – Forster Géza – vita Szilassyval – győztem.”¹⁴ Illetve később, Forster Géza visszaulásából konkrétan is kiderül: „Nagyon kár volt Paikert titkár úrnak annak idején erőltetni azt, hogy a Szemle évenként több füzetben jelenjék meg.”¹⁵

1. ábra

Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Szemle első éveinek kedvező anyagi helyzete ösztönözte a szerkesztőket a lap megjelenésének gyakoribbá tételére. Nem kétséges, hogy ebben Paikert biztos szövetségesre számíthatott Tagányiban. A terjedelem bővítéséről (és névleg is szerkesztővé avanszálásáról) Tagányi büszkén számolt be barátjának, a bécsi közös pénzügyminisztériumi levéltár igazgatójának, Thallóczy Lajosnak, aki maga is rendszeres szerzője volt a lapnak: „Amint az első füzetből is láthattad, már én is kitétettem a nevemet a Gazdaságtört. Szemle borítékjára. Most már havi folyóirat, de csak 3 ívet adhatunk havonta. Cikkbőség

14 OSzK Kt Quart. Hung. 3264/5. 9. Paikert-napló, 1896. nov. 18. A Forster fivéreknek (Géza és Gyula), valamint Szilassy Zoltánnak az OMGE-ban játszott szerepéről *Vári András*: Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898. Argumentum, h. n., 2009. 418–419.

15 OSzK Kt Fol. Hung. 1547. 2. Forster Géza Tagányi Károlyhoz, 1899. máj. 20.

nincsen, de tán baj is volna, mert úgyis keveset adhatunk. Még csak egy Gazdaságtörténelmi adattárra volna szükség, akkor a Szemlének is elég tere maradna cikkekre s adatokat is bővebben lehetne közölni, mert rengeteg, ami kiadásra vár s nincs hely rá. Ott vannak a céhlevelek, hiszen ha csak minden iparágból egyet közlök (amint a Szemle már meg is kezdte) egy kötetre való telik ki.¹⁶ Tagányi tehát nyitott volt mind a több és hosszabb elemző írások megjelentetésére, ugyanakkor az adatok és az úgynevezett „vegyesek” számára is talált helyet az évi tíz számban.

A mondhatnánk „ősi” gyakorlat, az utolsó szám átcsúsztatása a következő évre, továbbra is fennmaradt. Erről számolt be Tagányi a bécsi levéltárba kiküldött Takáts Sándornak, aki épp a terjedelmi bővítés idején, 1897-től szegődött a Gazdaságtörténelmi Szemle munkatársának: „A »Szemle« igen elkésett, de azt hiszem, a pénzt még a hét folyamán megkapod. Az utolsó decemberi füzetre (amely januárban jelenik meg, hogy az utolsó füzet költségét a jövő évre átvihessük) várom a te lápodat – dec. 15-éig, annyival inkább, mert egyetlen cikkem sincs, és remélem olyan hosszú lesz, hogy a januári füzetre is átvihetjük, azaz tán úgy kellene, hogy külön cím alatt adni az egyik és a másik rész[t], mert másképp [!] a tartalommutató furcsán nézne ki.¹⁷ A levelezésből az is kiderül, hogy a szinte állandó cikkéhség erősen megnövelte a szerkesztőre nehezedő terheket mind a szervezésben, mind a korrigálásban.

A deficit láttán 1899 tavaszán a *Közteleknél* is riadót fújtak. Először Forster Géza Paikerhez fordult, de ekkor még csak pénzügytechnikai kifogásokat említett (a levélben a nevet csak „Paiker”-ként tüntetve fel!): „A »Pátria« rt legutóbbi számláját kifogásoltam, mert abban olyan tételek vannak fölszámítva, amely tételek nem szerződészerűek. Nevezetesen: Hasáb korrektúrák után (az 1. számnál 7. frt 60 kr; 2. 4. frt 20 kr; 3. 3 frt 60 kr). Ezzel [!] jogtalan fölszámítást a Pátria azzal indokolja, hogy oly nagy mérvű korrektúrák történnek, amelyek nem korrektúrák, hanem tkp. új szedések, így külön felszámítja. Továbbá: a 2. füzetnél miután az csak 2 ¼ ív terjedelemben jelent meg, a ¾ ívet külön felszámítja, miután a szerkesztőség nem ad elegendő anyagot a füzetekhez, meg kell fizetnünk a füzetet a szerződéses terjedelemben. Ily számlák utalványozását kénytelen leszek a jövőben megtagadni. Múlt évi 500 frt hiány miatt csökkenteni kell a kiadásokat, különben a Szemle fenntartása lehetetlenné válik.¹⁸ A korrektúránál mindig kérdéses, hogy

16 OSzK Kt Fond XI/973. Thallóczy Lajos iratai 31. Tagányi Károly Thallóczy Lajoshoz, d. n. 1897-től szerepel a címlapon szerkesztőként Paikert mellett Tagányi Károly. A levél 1897 márciusa előtt született. Adattárként Tagányi nyilván olyan oklevéltárra gondolt, mint saját erdészeti oklevéltára: Magyar Erdészeti Oklevéltár 1015–1867. Magyarország ezredéves fennállásának emlékére. Szerk. és tört. bev. Tagányi Károly. I–III. Pátria, Bp., 1896.

17 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 31. D. n. A levél datálása a tartalom alapján: 1898. Takáts Sándor cikke, *A Szamos szabályozása a múlt században*, 1898 utolsó számában jelent meg a Szemlében: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (= MGtSz) 5. (1898) 545–576. A folytatás, *Az ecsedi láp eresztése a múlt században*, az 1899. évfolyam első füzetében látott napvilágot: MGtSz 6. (1899) 1–34.

18 OSzK Kt Fol. Hung. 1547. 5. Az OMGE nevében Forster Géza igazgató Paiker[t]hez 1472/1899. 1899. máj. 13. Az, hogy valójában mekkora volt a hiány 1898-ban, bizonytalan: a fent idézett utólagos táblázatos kimutatás 1400 koronát (azaz 720 ft-ot) mutat.

a szerző, a szerkesztő, vagy a szedő hibázik, de hogy a Szemlénél sok javítanivaló volt, az tény. Mint ahogy az is, hogy az állandó cikkéhség közepette továbbra sem sikerült mindig megtölteni a lapot.

Paikert nyilván továbbadta az ügyet, így a további levelek már Tagányihoz érkeztek: „A »Gazdaságtörténelmi Szemle« ügyét a legutóbb tartott egyesületi tanácsülés elé terjesztettem, bejelentve a múlt évi 5000 forint [!?] deficitet és az ez évre várható ugyanennyit, amire költségvetésünkben fedezet nincs. Határozat: A szemle csak olyan terjedelemben adható ki, hogy abból deficit ne származhassék.” Amennyiben a többi szponzor is megadja a korábbi években nyújtott segínyt, „akkor 2360 forint áll a szemle szerkesztőségének rendelkezésére.”¹⁹

Tagányi az egyesületi tanácsülés előtt még nem érzékelte olyan drámainak a helyzetet, de jól látta a lehetséges következményeket: „A Szemle, ha az eddigi bevételek nem javulnak, a jövő évtől kezdve csak 27 íven jelenhetik meg, de mivel havonta 2 ívet nem lehet szerkeszteni, mert a rovatokat fenntartani nagyobb terjedelemben kell – tehát csak kéthavonként jelenhetnék meg, mint kezdetben. Az ív számokban tehát nincs akkora változás (mert eddig 32–34–36 ívet adtunk), mint inkább a formában. Különben azt hiszem az Egyesület fog adni annyi pénzt, hogy a régi formát fenntarthatjuk.”²⁰ Bizott bécsi kapcsolataiban, mindenekelőtt Thallóczyban, s hozzá fordult segítségért: „Eljött az idő, mikor kedves ígéreted beváltására fölkérlek. A napokban az OMGE Desewffy [!] Aurél gr. aláírásával a kereskedelmi és a pénzügyminisztériumhoz egy-egy kérvényt nyújt be, hogy a »Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle« részére 500–500 forint segínyt kérjen. Esedezem tehát légy oly kegyes befolyásodat latba vetni a közügyünk érdekében, rendkívül hálásak leszünk érte.”²¹

Ebben a kényes helyzetben a szponzoroktól való függés különösen szorongatóvá vált és öncenzúrára kényszerítette. Takátsnak egy, a 16. századi kamarai vizsgálóeljárásokról szóló cikke kapcsán pontosan megfogalmazta a dilemmát: „Bocsásd meg, de a Desewffy féle [!] részt nem tehetem közzé, mert úgy áll a dolog, hogy a Szemle tisztán az OMGE kegyelmére van utalva melynek Desewffy Aurél gróf az elnöke. A Szemle deficitben van, a deficitet az OMGE-nak kell fizetni, segínyt iránti kérésünket mind a pénzügy, mind a kereskedelmi miniszter visszautasította. Lehetetlen tehát most a Desewffieket [!] ütni, mert a Szemle megbukik, mihelyt az OMGE megvonja tőle a segínyt.”²²

19 OSzK Kt Fol. Hung. 1547. 2–3. Forster Géza Tagányi Károlyhoz, 1899. máj. 20. és 1899. jún. 13. Az első levélből az is kiderül, hogy az OMGE-nél nem ismerik a lapot, ugyanis Forster igazgató „Mezőgazdasági Történelmi Szemlééről” írt. Ebből tudható, hogy „a kereskedelemügyi miniszter a segínyt megtagadta, azonban újabb felterjesztéssel éltem az új miniszterhez, nem hiszem azonban, hogy ennek is bármily fogantatja lenne.” Hegedüs Sándor 1899 februárjában lett kereskedelemügyi miniszter. A második, fent idézett levél már a tanácsülés után kelt. A deficit nagyságrendje nyilván elírás, de egy ilyen hiba arra is alkalmas, hogy növelje az ijedséget.

20 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 48. D. n. A levél 1899 tavaszára keltezhető.

21 OSzK Kt Fond XI/973. 31. Tagányi Károly Thallóczy Lajoshoz 34. D. n.

22 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 1. 1899. máj. 13. A cikknek valóban csak ez a része jelent meg: *Takáts Sándor: A harmincadosok elleni vizsgálat 1560-ban.* MGtSz 6.

De Tagányi mintha mégsem igazán lett volna tisztában – gazdaságtörténész-ként – a helyzet súlyosságával, Thallóczynak még egy év múlva is a számonkénti ötéves terjedelmet emlegette. „Apropos nem tudnál kiprotegálni vagy a kereskedelmi vagy a pénzügyminisztériumtól jövő évre s folytatólag 1000 frtot. Az országos Gazdasági Egyesület már fordult hozzájuk hivatalosan, de arra semmit se adnak, ha nincs az ügynek protektora. Akkor vígan lehetne akár 5 ívet is adni füzetenként. Mert azelőtt volt hely s nem volt író, most már volna, de nincs elég terem, s még a meglévő pénz is kevés.”²³

Takátsot is igyekszik megnyugtatni, aki nemcsak szorgos munkája ellenértékeként befolyó jövedelmei miatt aggódik, hanem azért is, hogy gazdaságtörténész-ként lesz-e a Szemle nélkül jövője. „Ami a Szemle élete fonalát illeti, az bizony vékony, de kértem a Gazd[asági] Egyesületet, hogy legalább még 1900-ra biztosítsa létét, ami az Egyletnek évi 1000 frtot jelent. De meg vagyok róla győződve, hogy legalább 1900-ra biztosítják is. Említettem nekik, hogy ez azért is kell, mert a marhakereskedés története fog jönni tőled és egyéb érdekes dolog, de különösen azért fontos ez a haladék, mert az alatt az egy év alatt okvetlenül keríték pénzt a tovább folytatásra. A Közgazdasági Társulattól remélek sokat, mert annak vezető embereivel igen jó lábon állok és talán Hegedűs minisztert is meg tudom nyergelni.

Egyébiránt egy darab se veszne el munkásságodból, még ha a Szemle meg is szűnne, mert akkor azonnal tért kellene nyitnia más rokon folyóiratnak a gazdaságtörténet számára. Ha más nem, itt a Köztelek heti lap, amelybe azonnal egy gazdaságtörténeti rovatot nyitnánk, úgyis majd meghalnak egy kis történeti dologért. A nagyobb tanulmányok kiadására ott az Akadémia, a Tört. Bizottság, sőt ha kell, a földművelési minisztérium, meg a Közgazdasági Társaság.”²⁴

Tagányi olyannyira számít Takátsra, hogy egyenesen azt írja neki, hogy nélküle nem vállalja a további szerkesztést. Pedig a teljes bizonytalanság közepette nem lehetett könnyű másban tartani a lelket. „A Szemléről sem kaptam közelebbi hírt ma sem, de semmi okom nincs föltenni, hogy az eddigi viszony megváltozzon, ergo tovább szerkesztve lesz! De viszont én meg azt mondom, hogy csak akkor, ha tovább is segíteni fogod a Szemlét, mert nélküled lehetetlen. Hiszen *rajtad kívül egyetlen emberem sincs, akire föltétlenül számolhatnék, a többi mind csak véletlenségből jön* és csak lóggós [!], s közte nem egy, akinek támogatásától

(1899) 247–257. A levelet már a „folyóirat érdekeinek” védelmeként Izsépy is idézte és „túlzott óvatosságnak” tartotta. *Izsépy E.*: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle i. m. (1. jz.) 1082. Nem mondható, hogy Takáts simán beleegyezett a dologba: „Ha küldött értekezést felhasználod a kamarai visszaélésekről, akkor ott hagyom, különben kibővítve közlöm másutt. S ez esetben kérlek újra; *küldd vissza*. Majd kapsz helyette másikat.” (Kiemelés az eredetiben.) Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (= PMKL) IV. 83. Takáts Sándor hagyatéka. 19. d. Takáts Sándor Tagányi Károlyhoz, d. n. Hogy ez a levél miként maradt a Takáts-hagyaték piarista rendhez kerülő részében, az külön kérdés. Ha nem küldte volna el, akkor is lehetett egy előzménye, a „kérlek újra” legalábbis erre utal.

23 OSzK Kt Fond XI/973. 31. Tagányi Károly Thallóczy Lajoshoz 40. D. n. (1900).

24 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 67. D. n. (1899).

inkább fázom, mert rengeteg vesződésem van vele.”²⁵ (Kiemelés K. Gy.) Süt a szövegből a gazdaságtörténész társtalansága, amelyet csak tetéz a pénzügyi bizonytalanság. És ez így megy szinte napról napra. „Még mindig nem vagyok tájékozva, hogy a Szemle a jövő évre hány íven fog megjelenni, én legalább 30 ívet kívánok füzetenkint 3–3 ívvel. Ha kevesebbre szorítják, akkor lemondok a szerkesztésről. A novemberi füzetet és a honoráriumot a jövő héten kapod meg, a decemberit pedig január elsején.”²⁶ Paikertet is mozgósítja, amikor az FM-től sem akar megérkezni a segély, s a hajdani jó barát, aki szokás szerint saját karrierjét egyengeti, a közben megromlott viszony ellenére igyekszik segítséget nyújtani, s közben megmutatja, hogy mennyit is ér a „kijáró ember”: „sürgetésemnek megvolt a foganatja és Darányi már aláírta az aktát, és ma meg holnap az ott lesz a Köztelken. Megnyugtatlak tehát, az 1000 fto megkapja a Szemle!... Az Akadémia már megküldte az 500 fto, a Közgazdasági is meg fogja adni a hiányzó 100 fto.”²⁷

Tagányi szorongatott helyzetében változatos stratégiákat talált ki a lap fenntartásához: „A Szemle nem bukik meg, legföljebb ívszáma redukáltatik. Az sem baj, akkor kidobom az adatokat, és csak feldolgozást adok s még több tere lesz a cikkek és vegyeseknek, de közelebbit még nem tudok.”²⁸ Ha ez megvalósult volna, mint látni fogjuk, még drágább lett volna egy lapszám előállítás.

Végül 1899-ben már visszavették (és egységesen betartották a 3 íves) terjedelmet. Sikerült eltüntetni a deficitet is, de a pozitív eredmény a pénzügyek terén csak átmenetinek bizonyult.

Ideje, hogy a Szemle személyi kiadásait is szemügyre vegyük, hiszen a terjedelem növekedésével természetesen nemcsak a nyomdászamlák, hanem a honoráriumoknak (és korrektori díjaknak is) emelkedni kellett.

Az 1900-as az utolsó évfolyam, amit teljes egészében Tagányi szerkesztett. A 2. táblázatból egyrészt kiderül, hogy a szerkesztő valamilyen tartalmi vagy minőségi kategorizálás alapján különbséget tett az értekezések szerzői között. Reiznernek, aki tulajdonképpen könyve beharangozásaként közölt egy „mutatványt”, csak 3 koronát fizetett oldalanként, Munkás és Illésy 4 koronát kapott, Takáts és az akkor a lapban publikálni kezdő Kováts Ferenc viszont 4,50-et. Nincs okunk és kompetenciánk, hogy kritizáljuk a szerkesztői döntést. Ugyancsak változó tarifával honorálta Tagányi az adatközlést is (2,24, 2,50, 3 K). De ami a leginkább figyelemre méltó, hogy az úgynevezett „vegyeseket” ugyanúgy számolta el, mint a legjobban honorált értekezéseket (4,50 K/oldal). Miközben hiányolta és szorgalmazta a színvonalas feldolgozásokat, kedvenc műfaja a „vegyes” volt. Külön műszót talált ki erre a rovatra, s ebben kétségtelenül a rengeteg anyagot

25 Uo. 2. 1899. dec. 18.

26 Uo. 50. D. n. A tartalom alapján a levél 1899 decemberében keletkezett.

27 OSzK Kt Fol. Hung. 1547. 1. Paikert Alajos Tagányi Károlyhoz, 1899. dec. 18. Miközben megnyugtadni igyekezett Tagányit, valójában illúziókba is ringatta: „nekem nagy terveim vannak a Szemle pénzügyi jövőjét illetően, ha sikerülnek, úgy a mostani terjedelme egyszer s mindenkorra biztosítva lesz.” Uo.

28 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 46. D. n. (1900).

2. táblázat

A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle személyi kiadásai (1900)

Év/szám	Értekezés		Adatok		Irodalom		Vegyesek		Gt Értesítő		Revízió		Egyéb kiadások		Összes
	név	összeg	név	összeg	név	összeg	név	összeg	név	összeg	név	összeg	név	összeg	
korona 1900/1	Illésy 4 K/oldal	72,00	Kárfy (3) Taktás	38,08 2,24			Pör (4) Taktás (8)	9,00 18,00	Tagányi	18,00	Tagányi mind 48 o.	60,00	hordár	6,00	227,80
1900/2	Reizner 3 K/oldal	81,00	Borovszky Thailloczy Maróthy Kemény	4,48 16,50 13,74 7,50			Kropf (5) Taktás (7)	11,24 11,24	Tagányi	9,00	Tagányi	60,00	hordár	6,00	216,24
1900/3	Taktás (I) 4,50 K/oldal	117,00	Döry (2) Maróthy (2) Kárfy Illésy	7,50 12,50 5,00 12,50			Pör Sörös Tagányi (3)	4,50 11,26 6,74	Tagányi	9,00	Tagányi	60,00	hordár	5,00	251,00
1900/4	Taktás (II) 4,50 K/oldal	144,0	Kárfy	12,00	Acsády	27,00	Kropf (5) Döry Illésy	9,00 4,50 4,50	Tagányi	9,00	Tagányi	60,00	hordár	6,00	276,00
1900/5	Taktás (III)	135,00	Döry Kárfy	6,00 3,00	Acsády (2)	27,00	Pör (2) Tagányi (2)	9,00 9,00	Tagányi	4,50	Tagányi	60,00	hordár	6,00	227,50
1900/6	Taktás (IV)	148,50	Kárfy (2) Kováts Kemény	6,00 3,00 9,00			Hübner Tagányi (4) Pör	18,00 13,50 9,00	Tagányi	9,00	Tagányi	60,00	hordár	5,00	269,00
1900/7	Taktás (V)	139,50	Döry Horváth S. Sörös Mérényi Kárfy	9,00 6,00 6,00 6,00			Tagányi (6)	13,50	Tagányi	9,00	Tagányi	60,00	hordár	5,00	263,00
1900/8	Illésy Munkás 4 K/oldal	60,00 24,00	Kárfy (3) Könyök Kemény Mérényi (2) Horváth S.	17,50 13,75 5,00 11,25 2,50			Pör Taktás (6)	6,75 15,75	Tagányi	9,00	Tagányi	60,00	hordár	6,00	231,50
1900/9	Kováts 4,50 K/oldal	67,50	Horváth S. Kárfy	40,00 15,00	Acsády	27,00	Taktás (2) Kerekes	4,50 18,00	Tagányi		Tagányi	60,00	hordár	6,00	238,00
1900/10	Kováts 4,50 K/oldal	112,50	Horváth S. Kováts	33,00 6,00	Acsády	9,00	Taktás (5)	36,00	Tagányi (T)	20,00	Tagányi	60,00	hordár	7,00	283,50
		1101,00		345,04		90,00		242,98		96,50		600,00		58,00	2533,54

Forrás: MTA KI Ms. 2355/37-46.

megmozgató és jó tollú író Takáts utolérhetetlen volt: „Nagyon érdekesek a fa dolgok is, hogy a tiszafát bérbe bírták a XVI. szban a nürnbergiek! Ez hallatlan érdekes dolog, *vegyeseld* föl édesem, mert ez gyöngyöt ér. Külömben [!] alig tud az ember válogatni fölfedezéseid közt! Igazán van abban valami gondviselelésszerű, hogy téged a sors ebbe a nagyszerű levéltárba helyezett! Ilyesmikre a bpi anyagból soha nem jönnénk rá!”²⁹ (Kiemelés – K. Gy) Azt sem bánta, ha ezekkel sokkal több dolga akadt. Miután nem maradt ideje a Szemlébe cikkeket írni, örömmel egészítette vagy javította ki hatalmas saját gyűjteményéből mások „vegyeseit”. Takátsról azt kérte: „esedezem, írd össze a vegyes apró közleményeket is, hogy kezemnél legyen, s minden füzetbe adhassak belőlök. Ne törd a fejed rajtuk, úgy add, ahogy az aktában találtad, a címmel se igen vesződj, majd adok én címet. De kérlek, minden apróságot külön papírra írd, hogy könnyebben kezelhessem.”³⁰ Volt idő, amikor szerette volna a szerkesztői honoráriumot felemeltetni, de deficit idején erre nem nyílt mód.³¹ A revízió, amit névleg Tagányi végzett, ívenként mindössze 20 koronát hozott.

A lap legjobban kereső szerzője vitathatatlanul Takáts Sándor volt, aki 1900-ban csak a Szemléből 771 korona 24 fillért kasszírozott. Többet keresett tehát innen, mint maga Tagányi, akiről ráadásul tudjuk, hogy a nevében kimutatott, úgynevezett revízió egy részét – kezdődő betegsége miatt, no meg mert nem győzte – levéltáros kollegájának, Horváth Sándornak adta tovább.³² Am nehogy azt higgyük, hogy a szinte állandó támogatás és dicséret ellenére Takáts elégedett volt Tagányival mint lapszerkesztővel. Thallóczynek így panaszkodott: „A Gazdasági Szemle úgy adta a cikkemet, hogy röstelem [!]. Égbekiáltó sajtóhibáktól hemzseg. Összevissza van forgatva. A szerkesztő a bevezetésből csak az első kikezdést hagyta meg, aztán egy szép „így például”-lal kezd meg egy legalább tíz íves értekezést. Még diák koromban sem kezdtem semmit „így például”-lal! No de egye meg a fene! Már túl vagyok a bosszankodáson. Mintegy kilencven félív van a szerkesztőnél a megjelenteken kívül. A három hó alatt még hét teljes ívet sem adott. Pedig megígérte.”³³

29 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 57. D. n. (1900).

30 Uo. 31. D. n. (1898 vége).

31 OSzK Kt Quart. Hung. 3264/5. Paikert-napló, 1898. márc. 6.: „Tagányi mégis csak azért a pénzért csinálja a Szemlét. Alacsonyán [!] jár el velem. Magához ragad mindent... engem lehetőleg kizár mindenhonnan.”

32 „A jövedelemért sem érdemes nagyon törni magát [az embernek]. Én kaptam minden nyomtatott ív után 10 firtot szerkesztés revízió címen, de 30 ívnél többet nem volt szabad adni egy évben, azaz egy-egy füzetnél 3-3 ívet. Én persze nem bírván a korrektúrát is, a 10 firtnak a felét Horváth Sanyinak adtam korrigálásért. 150 firt volt tehát a jövedelmem a Szemléből!! amelynek idegbajomat köszönhetem.” OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 56. D. n. (1900 vége).

33 OSzK Kt Fond XI/975. 1. Takáts Sándor Thallóczy Lajoshoz, d. n. (1900 eleje). Az emlegetett cikk: A dunai hajózás a XVI. és a XVII. században (Első közlemény). MGtSz 7. (1900) 97–122. A Takátsra jellemző lendületes stílusú kezdés után valóban „így például”-lal indul a második bekezdés. Uo. 97.

A Kováts-korszak

Tagányi összeomlása után Kováts Ferenc az 1901-es 2. számtól vette át a lap szerkesztését. Nem biztos, hogy pontosan felvilágosították arról, hogy mit vállalt. A lap Londonban élő régi szerzőjétől, Kropf Lajostól mindenesetre bátorítást kapott: „Ami a Szemlélet illeti, bizony nagy kár volna, ha t. Uraságod vagy megijedne a munkától, vagy bármi más okból visszavonulna a szerkesztéstől. Ha már Tagányi nem lehet a szerkesztő, legyen az Kegyed, mert egy harmadik ember alig akadna nálunk otthon.”³⁴

Kováts mindenesetre igyekezett betartani az előírt terjedelmi korlátokat, bár néha csak két és fél íves, néha három és fél íves füzetet sikerült összeállítania, s többször folyamodott összevont számok megjelentetéséhez. Alapjában azonban a lap költségstruktúráján nem változtatott, azt vitte tovább, ami Tagányi alatt kialakult. 1901 végén történt ugyan kísérlet az előfizetők számának növelésére, de ennek az 1902. évi adatokra nem volt hatása.³⁵ Összességében valamivel alacsonyabbak lettek a nyomdai kiadások, ám a korábbi csúszásokat neki sem sikerült kiküszöbölni. A Pátria nyomda legalábbis arra szólította fel 1903 elején, hogy „a Gazdaságtört. Szemle 10ik füzetéhez 2 ¼ ívre való kéziratot” küldjön, „hogy a jelzett füzetet, melynek már a múlt hónapban kellett volna megjelenni, elkészíthessük. ¾ ívre való szedés már van.”³⁶ A szerzői honoráriumon kevésbé tudott takarékoskodni. Megbízótól türelmi időt kapott a dolgok rendbetételére. Először 1903 februárjában van nyoma annak, hogy megrezdült a feje felett Damoklész kardja. Szilassy Zoltán, az OMGE részéről a szerkesztés Kováts mellé kirendelt felelőse írta Pozsonyba a vészjósló levelet: „fontos dolgokat kellene megbeszélni, miket levélben közölni nagyon bajos. Ugyanis arról van szó, hogy a Szle elterjedtségével a Tanács nincs megelegedve, mert nagy deficittel jár a kiadóra s ezért a Tanács legutóbb utasított, hogy valamely más alakban való kiadásról tervezetet készítsék, vagy pedig a megszüntetésre adjak javaslatot. Ezt kéne tehát megbeszélni. Míg ez a dolog végleg eldöntve nincs, kérek új számot ne is készíts elő.”³⁷ Pár nap múlva már érkezik a következő levél, amelyhez csatolva van egy „kimutatás, melyből látszik, hogy a Szle összes deficitje 1848 K 28 fillér. Nagyon örülnék, ha valami okosat ki tudnál sütni.”³⁸ Láthatóan a *Közteleknél* a kezdetektől számolták a hiányt, az általunk fent közölt 1. táblázat összesített kimutatása épp ezeket az adatokat fogja át (s ebből az is kiviláglik, hogy a legnagyobb deficiteket a Szemle 1897–1898 óta görgette magával). Aztán mégiscsak időt hagytak az átállásra. Talán azért, mert csökkenő tendenciát mutatott a hiány. A márciusi levél némi megkönnyebbülést

34 MTA Kt Ms 2356/372. Kropf Lajos Kováts Ferenchez, 1901. ápr. 14.

35 1901 decemberében az OMGE egyik szakosztálya felkérte a VKM-et, hogy javasolja a középiskoláknak könyvtáraik számára a folyóirat megrendelését. *Izsépy E.*: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle i. m. (1. jz.) 1084.

36 MTA Kt Ms 2355/84. Pátria Kováts Ferenchez, 1903. jan. 8.

37 MTA Kt Ms 2355/71. Szilassy Zoltán Kováts Ferenchez, 1903. febr. 16.

38 MTA Kt Ms 2355/72. Szilassy Zoltán Kováts Ferenchez, 1903. febr. 20.

hozott: „röviden és sürgősen értesítelek, hogy az idén a Szle marad úgy, mint a múltban. A teendő intézkedések végett bármikor jösz [!], szívesen látlak.”³⁹

Az így nyert haladék időt adott arra, hogy az év folyamán előkészítsék a Szemle új folyamának tervezetét. A koncepció nemcsak a Szemle, hanem a gazdaságtörténet helyét is igyekezett kijelölni. A Kováts Ferenc hagyatékában fennmaradt fogalmazvány szerint: „Az újabb időben mind nagyobb mérveket öltött gazdaságtörténelmi kutatás kettős célt szolgál: egyrészt kiegészíti, mélyíti, kiszélesíti történelmi ismereteinket, amelyek a történelem politikai irodalmának kizárólagos művelése idejében gyakran egyoldalúak s hézagosak – másrészt pedig hivatva van feltárni a jelenkori társadalmi és gazdasági élet történelmi alapjait. A gt. így első-sorban úgy a politikai történelem, mint a társadalmi gazdaságtan segédtudománya. Emellett azonban valamely állam vagy nemzet gazdaságtörténetének feltárása magában véve is oly fontos tudományos feladat, hogy az azt teljesítő tudományág teljes joggal önállóságra tarthat számot.” (Kiemelés – K. Gy.)⁴⁰

Az újjászervezés része lett a terjedelem csökkentése, amely 1904-től részben az oldalszám korlátozásában mutatkozott meg, részben abban, hogy az új konstrukcióban már évente csak négy füzetet adtak ki, azaz a Szemle „évnegyedenként” jelent meg (volt, hogy azon belül is összevont számokkal). Az új előfizetési felhívás sem tudta megmenteni a Szemlét. Előfizetői listát nem ismerünk, ám valószínűleg ezen a téren sem sikerült megállítani a hanyatlást.

A legnagyobb gondot azonban – úgy tűnik – a szerzőgárda toborzása okozta. Tagányi legtermékenyebb szerzője, Takáts Sándor először megsértődött ugyan, hogy nem őt választotta az OMGE főszerkesztőnek, rövid szünet után azonban újra adott cikkeket a Szemlének. De folyton elégedetlen volt valamivel. Hol azzal, hogy Kováts nem reagált a levelére, hol azzal, hogy nem jelent meg az írása, hol pedig mert nem érkezett meg a honorárium. Tagányi leveleiből ugyan tudjuk, hogy az ő idejében sem volt a kifizetésekkel minden rendben, most azonban Takáts levelei telve lettek ilyenekkel: „A Szemle azon számát, miben a halászatról írtam cikket, máig nem kaptam meg. A legutóbb megjelent számban közölt vegyesekért meg honoráriumot nem küldtek. Tagányi idején a vegyesekeket épp úgy honorálták, mint az értekezéseket. Arra kérem tehát, hogy ha az ilyen kisebb dolgokért nem adnak honoráriumot, úgy a most küldötkeket ne is tessék közölni.”⁴¹

Takáts átmeneti eltávolodását a Szemlétől az is lehetővé tette, hogy 1901-ben Darányi Ignáctól 1000 korona támogatást kapott a magyar marhatenyésztés és marhakereskedelem múltjáról elvégzendő kutatásokra, amelyet a miniszter a következő évre is kilátásba helyezett, amennyiben két év alatt elkészíti a művet.⁴²

39 MTA Kt Ms 2355/74. Szilassy Zoltán Kováts Ferenchez, 1903. márc. 13.

40 MTA Kt Ms 2355/48. Előfizetési felhívás a MGtSzle új folyamára (fogalmazvány).

41 MTA Kt Ms 2355/139. Takáts Sándor Kováts Ferenchez, d. n.

42 PMKL IV. 83. 20. d. Darányi Ignác FM dr. Takáts Sándorhoz, 1901. máj. 11. A szerződés létrejöttét, tudomásunk szerint, Koltai András levéltári fondismertetője hívta fel elsőként a figyelmet.

Új fejleménynek számított, amikor Takáts bírálatokkal jelentkezett a *Századokban*, s hogy, hogy nem, egyik fő célpontja a Gazdaságtörténelmi Szemle egyik újsütetű szerzője, Kerekes György volt, akinek két művét is alaposan megkritizálta.⁴³ Kerekes már a Tagányi-korszakban jelentkezett a Szemlénél (egészen pontosan Paikertnél), de akkor leadott cikkével kapcsolatban Tagányi még azt jegyezte az első levélre: „Nem közölhető, mert nincsen feldolgozva, merő aktakivonat!”⁴⁴ Tagányi „pozitivizmusa” láthatóan több és más volt, mint a „cserépgyűjtő” lelkület kifejeződése.

A Takáts által megbírált könyvek közül az első, az Almásy Istvánról szóló, eredetileg a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében* jelent meg 1902-ben, s ezt adta ki a szerző könyv alakban. Ennek köszönhetően az 1902-es évben egyébként Kováts Ferenc után (801 korona 75 fillér) Kerekes volt a legjobban fizetett munkatárs (757,75 K), s Takáts csak jóval kevesebbhez jutott (281,25 K).⁴⁵ Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy Takáts egy oldalvágást a Szemle szerkesztőjén is elhelyezzen: „Minthogy Almásy István élete először a M. Gazdaságtörténelmi Szemlében jelent meg s csak azután készült belőle önálló kiadás, a folyóirat szerkesztőségének kellett volna a szerzőt a feltűnőbb hibákra figyelmeztetni, vagy azokat kijavítani. De ez – úgy látszik – nem történt meg, sőt a hibák száma csak növekedett a sajtóhibákkal. Pedig egy kis jóakarattal sok mindent helyre lehetett volna ütni.”⁴⁶ Kováts külön levélben kérte Takátsot további közreműködésre (recenziókra is!), s közben hosszasan kitért a Kerekes-ügyre, amelyben helyzetét igyekezett tisztázni: „Ismertetésére visszatérve bizony nem tehetek mást, mint általánosságban igazat adhatok Doktor úrnak. Kerekes úr írt ugyan nekem és panaszkodik, hogy buzdítás (?) helyett méltatlan bánásmódban részesült, de hát azt az ítéletet ő busásan megérdemelte. A nekem juttatott megrovási kalandot is zsebre kell vágynom, de hát csak azt akarom megjegyezni: szíveskedjék megtekinteni a Szemle utolsó folyamait: ki dolgozik-e ott? Thallóczy, Kropf és Érdújhelyi egy-egy értekezésétől eltekintve a számottevő magyar gazdaságtörténészek közül csak Takáts dr, Munkás László és (bocsánat a szerénytelenségemért) az én csekélységem. Így azután egyszer-másszor gyengébb dolgot is kell elfogadnom. Kerekes igen szorgalmas és nagyon jár utánam. Zoltai dolgozatai már jobbak és megbízhatóbbak. Hiszen úgymint rostálok, ha csak lehetséges, de helyzetem rendszerint igen nehéz. Most végre-valahára odáig jutottam, rendes időben adhatom ki az egyes füzeteket.

43 Takáts Sándor két bírálat: Nemes Almásy István – kassai kereskedő és bíró üzleti, köz- és családi élete, 1573–1635. Kereskedelem-történelmi egyédirat. Irta Kerekes György. Budapest, 1902. Pátria kny. 182 l. Századok 37. (1903) 838–848.; Képes kereskedelem-történet, különös tekintettel Magyarországra. Szakemberek és a művelt közönség számára írta Kerekes György. 3-ik kiadás. Budapest, 1903. Athenaeum kny. V, 180 l. 127 képpel. Századok 38. (1904) 79–81.

44 MTA Kt Ms 2355/218. Kerekes, mint írta, Homonnáról a kassai felső-kereskedelmi iskolába áthelyezése után tudott kereskedelem-történelmi kutatásokkal levéltári szinten foglalkozni. Kerekes György [Tagányi Károly] szerkesztőhöz, 1899. dec. 17. Ld. továbbá 1900. okt. 31-i újabb levelét. MTA Kt Ms 2355/88.

45 MTA Kt Ms 2355/63–69.

46 Takáts S.: Nemes Almásy István i. m. (43. jz.) 848.

Ez is már nagy dolog, mikor gyakran utolsó percig sem tudok értekezést keríteni. Ezt tehát kérem mérsékelten elfogadni.”⁴⁷ Úgy tűnik, mintha nem sok változott volna a magyar gazdaságtörténet keresleti piacán a Tagányi-korszak óta. Értekezés és értekező szerző folyton-folyvást kerestetik.

Ami a Kerekes-ügyet illeti, ahhoz érdemes hozzáfűzni, hogy Kováts egyébként derekasan megszerkesztette ezt a cikket is. Ez derül ki legalábbis Kerekes azon leveléből, amely szerint kérte visszatenni a különlenyomatként megjelölt változatba a folyóiratból kihagyott részeket.⁴⁸ A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy Kerekes utoljára 1903-ban publikált a Szemlében. Egy 1903 májusában beküldött dolgozatát Kováts igen kemény bírálatban részesíthette, és komoly átdolgozást kívánt. Bár Kováts levele nem maradt fenn, amennyire a válaszevelelől meg lehet ítélni, meglehetősen súlyos félreolvasásokat kellett korrigálni: „Szíves útbaigazítását és tanácsait köszönöm, bár kissé resteltem, hogy ilyen hibákat követtem el. De nem csoda, ily nehéz s régi szöveggel most volt először dolgom. Mindenesetre nagyon óvatos leszek ezután, habár eddig is igen vigyáztam. Együtt dolgozom Kemény levéltárossal, ki 20 évi gyakorlata alapján jól ért az ilyenekhez.”⁴⁹

Izsépy Edit számba vette, hogy a régebbi szerzők közül kik pártoltak el Kováts idején a laptól. A felsorolt nevek többsége azonban tulajdonképpen már Tagányi alatt sem volt végig rendszeres munkatárs (Fest Aladár csak 1895-ben közölt írást, Karlovsky utoljára 1897-ben publikált itt, Lehoczky Tivadar 1896-ban, Márki Sándor egyszer, 1895-ben, Pauler csak egy vitacikk erejéig volt jelen 1899-ben, Szádeczkytól pedig 1898 után nem jelent meg semmi). Illésy, Tagányi jász cimborája valóban elmaradt 1900 után, mint ahogy Thallóczy és Acsády is csak egyetlen tanulmányt, illetve recenziót közölt. Kováts levelezése ismeretében azonban hozzátartozik a dologhoz, hogy Acsádyval annak haláláig jó kapcsolatot ápolt, s ritka jelentkezésének más oka lehetett. Mint Acsády írta: „a Szemle számára szívesen küldenék valamit, de olyan beteg vagyok, hogy a mostani munka befejezése is igazán óriási erőlködésbe kerül.”⁵⁰ Thallóczy pedig kezdettől fogva egyik támogatója volt Kováts főszerkesztőségének, s a lap fennállása alatt végig szakmai kontaktusban álltak. 1905-ben ő is ajánlott cikket Kovátsnak, még ha annak megjelenésére már nem is került sor.⁵¹

47 OSzK Kt Levelestár, Kováts Ferenc Takáts Sándorhoz l. 1903. nov. 24.

48 „Kérem szíveskedjék a nyomdába a kihagyott »Hamis pénzverés« c. fejezet kéziratát elküldeni a klny. számára. Írtam, hogy csakis ide szedjék ki.” MTA Kt Ms 2355/103. Kerekes György Kováts Ferenchez, 1902. szept. 14.

49 MTA Kt Ms 2355/106. Kerekes György Kováts Ferenchez, 1903. máj. 17. Kerekes utolsó cikke a Szemlében: A kassai kereskedő-czéh (Bruderschaft) könyve 1446–1553. MGtSz 10. (1903) 342–352.

50 MTA Kt Ms 2356/104. Acsády Ignác Kováts Ferenchez, 1905. okt. 3. Acsády jobbagyságtörténetét éppen hogy be tudta fejezni halála előtt, de ehhez pénztörténeti dolgokban Kovátsól kért (és kapott) segítséget. MTA Kt Ms 2356/103. Acsády Ignác Kováts Ferenchez, 1905. szept. 27.

51 „Jegyzeteim közt a mellékelt monetarius dolgot találtam, melyeket van szerencsém önnek felajánlani.” MTA Kt Ms 2355/153. Thallóczy Lajos Kováts Ferenchez, 1905. máj. 12.

Sokkal érdekesebb a szakmai szocializáció szempontjából az újonnan jelentkező, formálódó gazdaságtörténészek csoportja. Kerekes Györgyről, Zoltai Lajosról már volt szó. Izsépy korrektil felsorolja az egész társaságot. Rendkívül változatos összetételű, felkészültségű szerzőgárdáról van szó, akiknél a gazdaságtörténet felé való fordulást különböző okok motiválják. Erdélyi László (Tagányi későbbi vitapartnere) például – akkor még bencés főiskolai tanárként – egyenesen úgy jellemzi saját magát Kováts előtt, mint akit „a magyar gazdaságtörténet annyira érdekel, hogy rendtörténetünk befejezése után egyenesen a gazdaságtörténet tanulmányozásának szeretném szentelni munkásságomat. Ebben rendkívül becses lesz Nagyságod támogatása...”⁵² Iványi Béla, akkor még kezdő levéltáros gyakornok részben „Mandelló tanár úr felhívására”, részben Tagányi „útbaigazítására” jelentkezik oklevélmásolatokkal, de végül eljön az ideje annak, hogy az utolsó számban értekezést is publikáljon.⁵³ Szepességi, illetve székelyudvarhelyi tartózkodása alatt (utóbbi helyen volt főreáliskolai tanár) ajánlkozott céhszabályok másolatának beküldésére Lukinich Imre, s szorgalmasan teljesítette is a vállalt feladatokat. Az ő esetében az a „piacépítő” és szakmai szocializációs együttes hatás is megjelent, hogy honoráriumra terhére a Szemle előfizetői sorába kívánt lépni.⁵⁴ Kováts egyébként ügyesen biztatta a szerzőt.⁵⁵ Lukinich további tanácsokra is nyitott volt: „Magam is gondolkoztam azon, hogy írjak értekezést a MGtSz számára, de magára a tárgykörre nézve eddig még nem határoztam. Nsgod szíves útbaigazítását kikérni; pl. hogy vajjon jó lenne-e Udvarhely megye múltjának idevágó részleteit feldolgozni; (Udvarhelymegye gazdasági viszonyai vmelyik században; vagy Udvarhely megyei céhekről stb.), vagy pedig általában hazánkra legyenek tekintettel).”⁵⁶ De a későbbi irodalomtörténész-történész Viszota Gyula is jelentkezett tanulmánnyal a Szemlében.

Akadtt természetesen Kovátsnak olyan konfliktusa is, amely bizonyára nem kedvezett OMGE-beli megítélésének. Rodiczky Jenő cs. és kir. asztalnok (1844–1915), az Országos Gyapjúminősítő Intézet igazgatója, aki már az induláskor is

52 MTA Kt Ms 2356/194. Erdélyi László Kováts Ferenchez, 1903. ápr. 7.

53 MTA Kt Ms 2355/85–86. Az első: 1903. szept. 22.; a második d. n.

54 MTA Kt Ms 2355/11. Lukinich Imre Kováts Ferenchez „kérem ngos Tanár urat, szíveskedjék tudomásomra hozni, hogy vajjon a MGtSz számára másoljak-e céhszabályokat, és pedig milyeneket; vagy pedig szíveskedjék megjelölni, hogy a MGtSz számára milyen irányúakat másoljak le.” 1902. jún. 1. Kerekes is úgy nyilatkozott, hogy a cikkéért kapott tiszteletdíjért „első sorban is a Sz[em]le eddigi évfolyamait óhajtáná megkapni”. MTA Kt Ms 2355/88. Kerekes György [Tagányi Károlyhoz], 1900. okt. 31.

55 OSzK Kt Lukinich Imre, Fond 116/953. Kováts Ferenc Lukinich Imréhez, Pozsony, 1902. júl. 3. „Ezen okmányokat az »adatok« között publicálnám (tiszteletdíj: egy oldal 4 kor 50 fil), de egyúttal bátorodom felkérni, hogy igen szívesen ve[nné]k fel kisebb-nagyobb tudósításokat ottani okmányokról, adózásról, mezőgazdaságról, iparról, kereskedelemről stb. a vegyesek című rovatban, ugyanazon tiszteletdíj mellett. Az érdekesség és fontosság elbírálását tanár úrra kell bíznom, minthogy én nagy sajnálatomra az ottani levéltárakat eddig még nem ismerem.”

56 MTA Kt Ms 2355/14. Lukinich Imre Kováts Ferenchez, 1902. szept. 21. Amennyire látható, végül értekezés közlésére nem került sor, bár Lukinich írásai közül néhány, a lap megszűnése miatt, Kováts hagyatékában rekedt. MTA Kt Ms 2355/242–246.

szerzője volt a Szemlének, 1902-ben újabb írással jelentkezett.⁵⁷ Miután nem kapott választ, Szilvássyn keresztül sürgette a közlemény megjelentetését, vagy ha nem megy, visszaküldését. Akkor azt a választ kapta, hogy az írást a szeptemberi számban fogják lehozni, de miután ez a szám még október végén sem jelent meg, sértődötten kérte cikke visszaküldését, miközben „előre biztosította” Kovátsot: „többé nem fogom küldeményeimmel terhelni”.⁵⁸ Egy ilyen haragos (akit egyébként már Paikert is utált mint felettesét) bizonyára nem tett jót a Szemlének.

Kováts érdemei között okvetlenül meg kell említenünk, hogy bekapcsolta a Szemlét a nemzetközi tudományosság áramkörébe. Ez nemcsak külföldi levelezéséből tűnik ki, hanem mindenekelőtt abból, hogy részletes magyar gazdaságtörténeti bibliográfiát közölt az 1900–1902-es évre (azon belül különös tekintettel a Szemlére) az újonnan indult, nemzetközi aspirációjú *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte (VSWG)* 1903-as évfolyamának 2. számában.⁵⁹ Feltételezzük, hogy Kováts törekvése, miszerint a folyóirat a nemzetközi normának megfelelő gazdaságtörténet fórumává váljon, tovább mérsékelte iránta a hazai agrárkörök és az agrártárca érdeklődését.

A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle utolsó éveiről ma sem tudunk sokkal többet, mint amit Izsépy Edit erről közzétett. Különös módon a végjátékhoz Kováts Ferenc hagyatéka sem szolgál érdemi adalékokkal. Izsépy szerint Pozsonyból nem lehetett egy ilyen lapot szervezni és irányítani, s különben is Kováts túl fiatal volt a feladathoz.⁶⁰ A vélekedés alapjában a Tagányi–Takáts-levelezésen nyugszik, s elsősorban Tagányi nézeteit visszhangozza: „A Szemle sorsa igen leverő, de Kováts kezében tönkre kellett mennie. Ha nem volna most választás, megtudakolnám a Köztelken mi van a szemlével, mi a tervük a jövőre. Neked kellene a szerkesztőjének lenni! Akkor volna rend és tartalom. De az »Omgé«-tól el kellene venni, mert ott mostoha kezekben volt mindig, vagy az Akadémiának, vagy a Tört. Társulatnak kellene kezébe vennie, talán megadná Darányi nekünk is a 2000 kor.

57 MTA Kt Ms 2357/118. Rodiczky Jenő Kováts Ferenchez, 1902. jan. 22.

58 MTA Kt Ms 2357/119. Rodiczky Jenő Kováts Ferenchez, 1902. okt. 22. Az írás (*Marhahizlalók szövetkezete 1833-ban*) végül megjelent: *MGtSz* 9. (1902) 426–427.

59 *Franz Kováts*: *Ungarische Bibliographie 1900–1902*. *VSWG* 1. (1903) 605–617. Az egyes munkák címét németre fordítva. A folyóirat nemzetközi munkatársai között magyar részről Acsády Ignácot és Kováts Ferencet tüntette fel. Tagányi is kapott megkeresést, de nem vállalkozott rá. „Hartmanék engem is felszólítottak munkatártnak, de én németül nem tudok írni, meg aztán még 1-2 évig tollhoz nem nyúlok. De te csakugyan roppant becsű adatokat adhatnál nekik, amikről senkinek dunsztja sincs.” OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz, 37. D. n. (valószínűleg 1903). A VSWG felhívását és a folyóirat titkárának, Kurt Kasernek Kovátshoz írott leveleit ld. MTA Kt Ms 2356/296–304.

60 „Hamar bebizonyosodott, hogy a Szemlét ... mégsem lehet egy távoli városból szerkeszteni.” *Izsépy E.*: *A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* i. m. (1. jz.) 1085. A Szemle megszűnésének okaira összefoglalóan ld. uo. 1102. Teljesen félreértelmezi a Szemle megszűnésének lehetséges okait *Wolfgang Zorn*: „*Volkswirtschaft und Kulturgeschichte*” und „*Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*”. *Zwei Zeitschriften in der Vorgeschichte der VSWG 1863–1900*. *VSWG* 72. (1985) 457–475. A Szemle megszűnéséről uo. 472.

szubvenciót. Említsd meg ezt Thallóczynak, ő sokat tehetne, még a (szerencsére!) változott viszonyok között is, Darányival jól van.”⁶¹ (Kiemelés – K. Gy.)

A fentiekben talán sikerült alátámasztanunk azt a véleményünket, hogy az egyoldalúan a harmadik főszerkesztőt kárhóztató álláspont, legalábbis gazdaságtörténetileg, méltánytalan Kováts Ferencsel szemben. A finanszírozásban rejlő s a megszűnéshez vezető okok ugyanis nem Kováts, hanem már Tagányi, sőt Paikert alatt kezdtek hatni, s ebben az értelemben valószínűleg a lapnak az első vezérkar alatt is „tönkre kellett volna mennie”. Nincs alapunk annak feltételezésére sem, hogy Bécsből, tehát Takáts irányításával több esély lett volna a túlélésre. Tagányi valójában azért szerette volna Takátsot főszerkesztőnek, mert abban reménykedett, hogy felépülése után általa inkább megtarthatja befolyását a folyóiratra. „Én édes Sanyikám legelső sorban neked ajánlom föl a szerkesztőséget, ha t. i. az OMGE arra föl fog hatalmazni, mert azt még nem tudom. Én nem látok abban akadályt, hogy Bécsben vagy, azért szerkesztheted oly módon, hogy egyszerre 2–3 füzetet készítesz el, mert hisz a Szemle nem aktuális dolgokkal foglalkozik. De valahogy ne érts félre, hogy én talán azért unszollak, hogy a kedvemért vállald el. Nem édes Sanyikám, csakis ha neked van kedved hozzá. *Én persze most legalább egy 3/4 évre nem segíthetek, legfőljebb tanáccsal.*”⁶² (Kiemelés – K. Gy.) Takáts valójában Tagányi nélkül nem tekinthető teljes értékű gazdaságtörténésznek, s ezt Tagányi is jól tudta. Ráadásul – mint láttuk – Takáts véleménye Tagányi szerkesztői stílusérzékéről távolról sem volt hízelgő. Tagányi persze szintén jól ismerte Takáts gyengéit. Ugyan rendszeresen dicsérte őt, hogy milyen nagyszerű „felfedezéseket” tesz, hogy milyen jó, hogy mindent „az eredeti kútfőkből szeret megismerni”,⁶³ ám rögtön kiderült, hogy ami Takátsnál alapvetően hiányzik, az a gazdaságtörténeti olvasottság. Ezért néha viaszolni is kellett: „Az nem baj, hogy könyveket nem olvasol, kevés tudnivaló van bennük erre a korra.”⁶⁴ S ami egy alapos latinus műveltségű, roppant munkabírású, jó tollú szerzőnél érdem, az egyáltalán nem pozitív tulajdonság egy szerkesztőnél. Gondoljunk csak arra, milyen gazdaságtörténész lett Takátsból a Szemle megszűnése után! Abban egyébként, hogy nem Takáts, hanem Kováts lett a Szemle főszerkesztője, fontos szerepet játszott Thallóczy véleménye. Takáts egy későbbi szemrehányó levelében azt írja neki, hogy jól tudja, hogy ebben a kérdésben nem fogta pártját.⁶⁵ S bizonyára nem csak azért, mert nem akarta elereszteni Bécsből.

61 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 3. D. n. A levél biztosan 1903 novembere előtt keletkezett (Darányi ugyanis addig volt miniszter). Ráadásul Takáts 1903 tavaszán tért haza Bécsből, tehát inkább 1903 elejére datálható.

62 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 56. D. n. (1900 vége).

63 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 29. D. n.

64 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 68. D. n. (1900).

65 „Én tudom, hogy mt. Tanácsos úr minden életbevágó kérdésben, kezdve a Gazd. Tört. Szemle Szerkesztőségétől, a Bunkuku kinevezéséig, ellenem cselekedett, de viszont azt is elismerem, hogy oldala mellett végtelen sok jó napban volt részem.” OSzK Kt Fond XI/975. 58. Takáts Sándor Thallóczy Lajoshoz, n. év. okt. 31. Bunkuku: Jungerth Mihály csúfneve a Thallóczy-levelezésben. Jungerth 1908-ban került a közös pénzügyi levéltárba Thallóczy mellé, a levél keltezését ehhez viszonyíthatjuk.

Formális intézmények és informális személyi hálózatok

Nem szeretnénk azonban fejtegetéseinket teljesen fatalista gondolatmenettel zárni, s azt sugallni, hogy a Gazdaságtörténelmi Szemle eleve bukásra volt ítélve a magyarországi viszonyok miatt. Ezzel segítenénk továbbélni azt a két háború közötti álláspontot, amelyet pedig egyáltalán nem osztunk. Dékány István sommás véleményéről van szó: „Tagányi Károly, majd Kovács [!] Ferenc szakavatott szerkesztése ellenére szomorúan bizonyította be a Szemle, hogy az »először csak anyagot gyűjtünk« álláspontja mennyire lehetetlen. Nem volt semminő gazdaságtörténeti perspektíva, az adatok igazi hasznavehetőségét nem tudták mihez mérni; a folyóirat végre is megszűnt. Gazdaságtörténetünk szárnyra kapását a nemzeti élet problémájának központi helyzete is hátráltatja. A gazdaságtörténet bizonyos mértékig akaratlanul nemzetközivé lesz.”⁶⁶ Minden rész- és látszatigazság ellenére ezek a mondatok épp a főszerkesztők nemzetközi tájékozottsága és szakirodalmi felkészültsége miatt a viszonyok csekély ismeretéről és meg nem értéséről tanúskodnak.

Az intézményesült pénzügyi, gazdasági korlátok ugyanis mindig informális és személyes viszonyokba ágyazódnak, s ezek nélkül a változások nem igazán magyarázhatóak. S most nemcsak a potenciális szerző- és előfizetői gárdára gondolunk (bár e kettő között szemmel láthatóan volt átfedés), hanem azokra a háttérben megbúvó, ám időnként a felszínre törő konfliktusokra, amelyek jócskán befolyásolták a Szemle sorsát. Kezdjük azzal, hogy a lap elindításakor szerencsés koalíciót alkotó Paikert–Tagányi kettős („lapmenedzser” és „agytröszt”), akik jó baráti-társasági kapcsolatban is álltak, hamarosan elég furcsán viszonyultak egymáshoz. Miután – mint láttuk – Tagányi kitétette a nevét a lap borítójára (amit egyébként eredetileg Paikert sem ellenzett), 1897 tavaszán Paikert már így vélekedett korábbi barátjáról: „Ma nálam volt Tagányi. Sohasem gondoltam: hogy ebben a szobatudósban ennyi komizás tud lakni. Köteteket lehetne írni, amikor a szereplő egyének nyomorult tetteiről akarnánk referálni a hívő utókornak. A barátság leple alatt kifosztani és megfojtani a »barátot«, ebből él majdnem kivétel nélkül mind e fajzat.”⁶⁷ Ráadásul, a Szemle alapítói között nemcsak a személyes viszony romlott meg, hanem ez beleszövődött az OMGE fiatal gárdáján belüli konfliktusba is (Paikert és a többiek között), s még tágabb keretben az agrárius–merkantil ellentétbe. Miközben a kereskedelmi miniszter következetesen megtagadta a támogatást a laptól, maga az OMGE vissza-visszatérően sokallta a kereskedelmi érdeklődést a folyóiratban. Mint Tagányi írta Takátsnak: „Áprilisra van cikkem, de gyenge, májusra nekem lesz muszáj írnom, mert mezőgazdaságról ebben a számban még semmi se volt, *félek, hogy*

66 Dékány István: *Gazdaság- és társadalomtörténet*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 187.

67 OSZK Kt Quart. Hung. 3264/5. Paikert-napló, 1897. ápr. 22.

*zúgni fognak majd, hogy csupa kereskedelmi dolgot adok.*⁶⁸ (Kiemelés – K. Gy.) E szemléletbeli különbség később is kísérte a lap történetét. Az OMGE 1901. decemberi szakosztályi ülésén Balás Árpád egyértelműen megfogalmazta: kívánatos lenne, ha „több olyan cikk jelennék meg a Szemlemben, amelyek több vonatkozásban vannak a mezőgazdasággal”.⁶⁹ Nem véletlenül tévesztette tehát el a *Köztelek* igazgatója a lap címét, hiszen számukra a gazdaság szó szinte egyértelműen a mezőgazdaságot jelentette. Az agrárius–merkantil konfliktus árnyalásához további adalékot nyújt Paikert Alajosnak az 1940-es évek elején írott visszaemlékezése. „Igen érdekes volt, hogy a merkantil-liberális körök akkor már mily teljesen hatalmukban tartottak minden irodalmi megmozdulást és mily ügyesen nyomtak el már akkor minden olyan nemzeti, magyar érdeket szolgáló fejlődést, amely speciális érdekeik útjában állott. Amikor megindult a Sz[em]le, megjelent nálam egy liberális úr, aki hivatkozva arra, hogy ő az MTA tagja, annak megbízásából kérte a megjelenendő kéziratokat és ez ismétlődött néhányszor, úgyhogy nekünk, látva és tapasztalva a Tud[ományos] Ak[adémia] e furcsán, de igen érezhetően nyilvánuló cenzorságát, nem állt módunkban szabadon és oly az igazsághoz és a magyar nemzeti szellemhez hű formában szerkeszteni a Sz[em]lét, ahogy azt tulajdonképp megtennünk kellett volna.”⁷⁰ Ma már nem tudjuk lehántani az 1930-as évek retrospektív frazeológiáját az idézett emlékirat-szövegről, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy ki lehetett az akadémikus „látogató”. Acsády Ignác 1888-tól, Földes Béla és Marczali Henrik 1893-tól lett akadémiai levelező tag. Akárki volt is a felidézett akadémikus, aligha cenzúráról volt szó, legfeljebb arról, hogy az Akadémia – 1896-tól nyújtott támogatása biztosítékaként – meg akart győződni arról, hogy valóban tudományos lap előállításához járul-e hozzá. Acsády a legelső számtól a lap szerzője volt, sőt nevezetes programhirdető írást közölt a lap második évfolyamában.⁷¹ Földest és Marczalit ugyan kezdettől hirdette a Szemle leendő munkatársai között, mégsem jelent meg tőlük ott egyetlen cikk sem. Földesnek csak egyik könyvét méltatta igen pozitívan hangolt recenzióban épp Acsády.⁷² Meg kell említenünk azt is, hogy Acsády és Marczali között a kezdeti jó kapcsolat ekkorra sajátos ellentété

68 OSzK Kt Levelestár, Tagányi Károly Takáts Sándorhoz 61. D. n. Tagányi székfoglalójára való utalás alapján valószínűleg: 1899 eleje. Bár nincs tudomásunk Tagányi által az évben írt agrártörténeti értekezéséről.

69 Idézi *Izsépy E.*: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle i. m. (1. jz.) 1084.

70 *Paikert Alajos*: Életem. (Kézirat.) Mezőgazdasági Múzeum, Adattár 1338. 100.

71 *Acsády Ignác*: A magyar gazdaságtörténet feladatai. MGtSz 2. (1895) 137–158. Az írás eredetileg előadásként került felolvasásra a Magyar Közgazdasági Társaság gazdaságtörténeti szakosztályának 1895. április 23-i ülésén. Acsádyról ld. *Gunst Péter*: Acsády Ignác történetírása. Akadémiai, Bp., 1961., ill. újabban *Horváth Zita*: Acsády Ignác gazdaság- és társadalomtörténeti munkássága. In: Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica 9/4. (2004) 83–91.

72 *A[csády] I[gnác]*: A társadalmi gazdaságtan elemei. Írta: Földes Béla. MGtSz 5. (1898) 470–472. Acsády mindenekelőtt azt emelte ki, hogy „Földes az, a ki először viszi be a magyar gazdaságtörténetet a magyar közgazdaságtanba, s ezzel olyan példát adott, mely ellenállhatatlanul fog hatni mindazokra, akik ezt a tudományszakot művelik”. Uo. 471.

változott.⁷³ Tagányi 1897-es akadémikussá választása után viszont az Akadémia részéről végképp okafogyottá vált (volna) bármifajta intervenció.

E gazdaságpolitikai háttérkonfliktusnak természetesen voltak finomabb szociális szövetei is. Paikertnek Tagányihoz fűződő viszonyát már korán színezte a kor antiszemitizmusa: „Mandelló Gyulával és Tagányi Károllyal voltam együtt a pilzeniben. Az előbbi egy svindler, typusa a protz zsidóknak. A szemtelen per tu-t kínált és el kellett fogadnom, hogy skandalumot ne csináljak. Az a gyámoltalan Tagányi egészen benne van a zsidókban.”⁷⁴ Néhány évvel később viszont Paikert kifejezetten rokonszenvezett Mandellóval: „Különös fiú ez a Mandello. Sokban hasonlít reám, álmodó és reformer, kit félreért a világ...”⁷⁵ De még mielőtt mi is félreértenénk ezt az egykori világot, álljon itt egy Tagányitól származó levélrészlet: „Most alakult Láng elnöklete alatt egy »Közgazdasági Társulat«, melynek úgy hallom történeti szakosztálya is lesz. Persze a »thársolat« tiszta zsidó, de ha fizetnek, bánja a tatár.”⁷⁶ Ezt ugyanaz a Tagányi írja, aki – mint fent idézett levelében láttuk – ettől a Közgazdasági Társulattól várta a Szemle megmentését. Hát így nézett ki a 19. század végén, amikor valaki „egészen benne van a zsidókban”.

Hajlamosak vagyunk azt gondolni, mintha a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* lett volna egyetlen intézményesülési kísérlete a magyar gazdaságtörténetnek a századfordulón, azonban, ha már Mandelló Gyula neve szóba került (aki egyébként szintén nem volt szerzője a Szemlének), érdemes megemlékeznünk az általa szerkesztett könyvsorozatról is, amely 1902-ben éppen Kováts Ferenc művével indult, s amely egyébként szintén torzóban maradt (kis kihagyás után 1908-ban jelent meg negyedik s egyben utolsó kötete).⁷⁷ A Társadalom- és Gazdaságtörténeti Kutatások első két kötetét egyébként maga Takáts Sándor is összességében pozitívan méltatta a *Századok* 1904-es évfolyamában, Mandelló könyvéről írott recenziójában.⁷⁸ Mandellóval szemben azonban sokkal kritikusabbnak mutatkozott,

73 *Marczali Henrik*: Emlékeim. Helikon, Bp., 2000. 135. „Azt hiszem, sikerem biztatta arra, hogy beálljon historikusnak – addig csak regényt írt. Később elváltak útjaink. Mikor megházasodtam, feleségem nem engedte, hogy meghívjam. Ezért beállott ellenségeim közé és a Pesti Naplóban csipkedett. Mint ő állította, azért, mert Csontos Jánosnak azt mondtam volna, hogy ő nem tud deákul. »Nem tudsz, de én azt nem mondtam sem Csontosinak, sem másnak.«”

74 OSZK Kt Quart. Hung. 3264/4. Paikert-napló, 1895. okt. 18.

75 OSZK Kt Quart. Hung. 3264/5. Paikert-napló, 1897. ápr. 13.

76 OSZK Kt Fond XI/973. 31. Tagányi Károly Thallóczy Lajoshoz 38. D. n.

77 A Társadalom- és Gazdaságtörténeti Kutatások sorozatban az alábbi kötetek jelentek meg: 1. *Kováts Ferenc*: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány. Politzer, Bp., 1902.; 2. *Mandelló Gyula*: Adalék a középkori munkabérek történetéhez. Politzer, Bp., 1903.; 3. *Heller Farkas*: A határhaszon elmélete. Politzer, Bp., [1904.]; 4. *Kovács Gábor*: A népesedés elmélete. Hegedüs, Debrecen, 1908.

78 „Mind a két munkához Pozsony városának még kiaknázatlan levéltára szolgált forrásul; mind a két munka oly anyagot tár föl, amilyennel ez időből a külföld egyetlen városa sem dicsekedhetik. Ép ezért mindkét munka a világirodalom e nemű termékei között is helyet követelhet magának. De érdemök nemcsak az elsőrendű s páratlan források kiadásában rejlik, jóllehet már ezeknek pusztá közlése is nagyot lendített gazdaságtörténeti ismereteinken. Legnagyobb ér-

a matematikai formulákat még Suták József műegyetemi tanárral is megnézte, s „e formulák fejtegetései között több homályos, érthetetlen és kétes értékű meghatározásra és következtetésre is akadt”.⁷⁹ A legfőbb kifogása azonban „a stílus magyartalansága” ellen volt. „A szerző a magyar stilisztikával örökösen hadilábon áll; vannak mondatai, melyeket az ember háromszori elolvasás után sem igen ért meg.”⁸⁰ Takátsnak bizonyára még kritikusabb lett volna a véleménye, ha tudja, hogy Mandelló bértörténeti munkájának forrásfeldolgozása miként készült. Mandelló 1901-ben Smekszen kúrálva magát írta Kováts Ferencnek: „Kedves barátom, Szépen kérek, kezd[d] el már a bér anyag dictálását, Steiner jr. rendelkezésedre áll. Tudom, hogy terhes e kérésem, de hidd meg megszolgálom majd szívességedet.”⁸¹ Mandelló egyébként hatalmas tudományszervező munkát végzett: a könyvsorozat mellett ő volt az egyik szerkesztője a háromkötetes Közgazdasági Lexikonnak (amelyben Tagányi és Acsády jóvoltából igen jelentős helyet foglaltak el a gazdaságtörténeti források és címszavak), s 1901-től szerkesztette a *Közgazdasági Szemlét* is (amely szintén érdemben képviselte a történeti látószöveget).⁸²

Több fronton zajlott tehát a gazdaságtörténet professzionalizálódása, mégsem mondhatjuk azt, hogy a századelőn sikerült a diszciplínának tartósan és önállóan intézményesülnie. Mint a magyar gazdaságtörténet születésének historiográfusa megállapította: „bármily nagy szerepet játszott is ez a Szemle körül kijegecesedett csoport a magyar gazdaság- és társadalomtörténet életre hívásában, a fiatal tudományszak írói utánpótlásáról nem tudott gondoskodni.” Állítását a szerző a folytatásban azzal ellensúlyozta, hogy három kiváló tanár munkáját emelte ki e tudományágra nevelés területén: Marczali Henrikét, Békefi Remigét és Mika Sándorét.⁸³ Tegyük rögtön hozzá, közülük egyik sem publikált egy sort sem a Gazdaságtörténelmi Szemlében.

demóket abban találjuk, hogy a nálunk még nem alkalmazott finomabb és nehezebb statisztikai számításokat használják a nyers anyagnak különböző irányú feldolgozásában és megvilágításában. Ezek a statisztikai számítások roppant munkát és lelkiismeretességet követelnek, de azután az eredményeik is olyanok, hogy segítségökkel már pozitív következtetéseket vonhatunk az illető kor megvilágítására.” *Takáts Sándor*: Adalék a középkori munkabérek történetéhez. Irta Mandelló Gyula. Budapest, 1903. Századok 38 (1904) 162.

79 Uo. 165.

80 Uo. 167.

81 MTA Kt Ms 2357/44. Mandelló Gyula Kováts Ferencnek, Újtátrafüred, 1901. júl. 21. Aztán még decemberben is sürgette a cédulák érkezését. A munka egy később fázisában meg azt kérte tőle: „Állítsd nekem össze a szükséges adatokat, hogy a pénz vásárlóerejét az 1439/40, illetve 1447/48-as időszakban meghatározhassam. Legalábbis búzában, rozsbán, árpában tudnom kellene, hogy mennyit lehetett ezekből az időben kapni. Azt hiszem, hogy Te az ez időben használatos súly- és űrmértékek átszámítását mai mértékekre ismered és így könnyen csinálhatsz nekem feljegyzéseidből egy kis összeállítást.” Uo. Ms 2357/50. Pozsony, 1903. jan. 10.

82 Közgazdasági Lexikon. I–III. Szerk. Halász Sándor–Mandelló Gyula. Bp., 1898–1901. Mandelló jegyezte például az 'Ipari forradalom' szócikket. Uo. II. 82–97.

83 *Berlász Jenő*: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása. In: *Uő*: Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság (Válogatott tanulmányok). Szerk. Buza János–Meyer Dietmar. Argumentum, h. n., 2010. 246. (eredetileg: Közgazdasági Szemle 67. [1943] 1076–1096.,

De tulajdonképpen kikből is állt ez „a Szemle körül kijegecesedett csoport”? Mint láttuk, Tagányi személyes közreműködése révén mindenekelőtt *levéltárosokból*. A professzió döntően pozitivistá szelleme jóvoltából talán soha nem volt ilyen erős képviselője a levéltáros szakmának a gazdaságtörténet területén, mint ekkoriban, s ez nem csak a Tagányi-korszakra vonatkozóan igaz (gondoljunk a már idézettek közül Iványi Bélára, Zoltai Lajosra vagy az uradalmak irattárosaira, levéltárnokaira, például Merényi Lajosra). Egy másik jellegzetes hivatáscsoport, amelyből meghatározó mértékben rekrutálódott a folyóirat szerzőgárdája, a jogakadémiai, gimnáziumi, reál- és felsőkereskedelmi iskolai *tanárok* köre (magán Kováts Ferencen túl csak példaként utalunk a fent említettek közül Kerekesre vagy Lukinichre). További érdemi utánpótlást biztosított a *klerikusok* csoportja (a teológiai főiskolai tanároktól kezdve a plébánosokkal bezárólag: Erdélyitől Erdújhelyi Menyhértig). Hozzá kell azonban tennünk, hogy valamennyien a levéltárakon keresztül kerültek kapcsolatba a szűkebb szakmával, vagy úgy, hogy tanári pályájuk mellett levéltároskodtak is (Erdélyi), vagy tanárként a szabad idejükben, vagy a nyári vakáció idején beásták magukat a helybeli levéltár anyagába. Némegyszer *hivatalnoki állásban lévők* adták fejüket gazdaságtörténetre, sokszor munkáltatójuk minden támogatása nélkül (könyvtárosként foglalkozott postatörténettel például Miavecz/Munkás László). S akkor még nem is szóltunk a *jogászokról*, ügyvédekről, bírásokról, vagy éppen *gazdászokról*, akik mind – igaz, nem professzionális szinten, de saját szakmájuk terepén – igyekeztek hozzájárulni a felemelkedőben lévő gazdaságtörténet sikeréhez.

Az egyetemi, akadémiai tanárok növendékeiből – tanszéki intézményesültség nélkül is – nyílt arra lehetőség, hogy egy folyóirat felkészült diplomásokat toborozzon, akik a kutatás gyakorlata során elsajátíthatták a szűkebb szakma fortélyait. Elméleti felkészültségük ugyan számos hiányosságot mutatott, ám filológiai-módszertani iskolázottságuk az adott feladat elvégzésére alkalmassá tette őket. Fordított esetre is láttunk példát, s itt külön érdemes kiemelni a baráti/kollegiális együttműködés példáit (Mandelló–Kováts). A fent bemutatott formális és informális „korlátok” (egy folyóirat, könyvsorozat alapítási, finanszírozási nehézségei, a személyi konstellációk kuszasága, végül a specializált publikációs lehetőség megszűnése) közepette is nyílt arra mód, hogy a gazdaságtörténet létrejöjjék a századelő Magyarországon. Még ha a fórumok megszűnése után sokan el is fordultak a gazdaságtörténet művelésétől, a személyes és informális feltételek elvben nyitva álltak a további intézményesülés előtt. Példaként említhetjük, hogy amikor 1903 táján újrafogalmazták a Gazdaságtörténelmi Szemle programját, újragondolták a munkatársak gárdáját, a névsorban ott találjuk Domanovszky Sándor nevét, aki ugyan akkoriban még nem foglalkozott gazdaságtörténettel, ám a pozsonyi főreáliskola tanáraként kapcsolatba léphetett azzal a körrel, amely szívügyének tekintette e szakterület művelését Magyarországon. Talán még maga sem tudta, hogy eredetileg Mika és Marczali tanít-

némétül: *Eugen Berlász*: Der Werdegang der ungarischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. VSWG 36. [1944] 155–184.)

ványaként – a Kereskedelmi Akadémia tanári állásának közbejöttével⁸⁴ – rá vár az a feladat, hogy Békefi Remig után a pesti egyetem Művelődéstörténeti Tanszékét elnyerve intézményesen is létrehozza azt a kereskedelem- és agrártörténeti iskolát, amely majd hosszabb távon is biztosíthatta a gazdaságtörténet számára a továbbélés legfőbb zálogát, a rendszeres utánpótlás-nevelést.

GYÖRGY KÖVÉR

THE ECONOMIC HISTORY OF THE HUNGARIAN REVIEW OF ECONOMIC HISTORY (1894–1906): AN INSTITUTIONAL APPROACH AND HISTORIOGRAPHY

The *Hungarian Review of Economic History* was founded in 1894 as the second economic history journal in Europe. It survived for twelve years. Although a historiographical study has already been devoted to it, the Departments of Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences and in the Hungarian National Library respectively contain several hitherto unexplored sources (diaries, correspondences), with the help of which the history of the Review can be recast in new light.

In a period when economic history had still no university chair, the Review (and a book series which also remained in torso) offered the only institutional forum for all those dealing with the profession. The editors-in-chief, Károly Tagányi and Ferenc Kováts, struggled throughout with two basic difficulties: those of establishing a sound financial background (recruiting supporters and subscribers), and of raising a stock of devoted authors who would provide studies of the required quality. The main supporters were the Ministry of Agriculture from the governmental sphere, the National Agricultural Association, the Hungarian Academy of Sciences and the Society of Economics. The authors were recruited chiefly from archivists, teachers in secondary schools or in academies of law, and clerics (theological teachers, parish priests).

Alongside the institutional framework of the Review's activity (that is, the economic history of the Review), the study also examines in detail the informal network of personal relations which connected editors, sponsors and authors to each other. Friendships and antipathies, intrigues and personal offences were as integral parts of the Review's life as royalties and printing bills, and are consequently of the same importance for historiography. The causes which led to the Review's suppression in 1906, and the respective roles played in them by institutional factors and personal and group conflicts, are made the object of a separate part of this study.

84 Domanovszky önéletírásában 1904. őszi Budapesti Kereskedelmi Akadémiára kerülését jelöli meg olyan pályaszakaszban, amely „a gazdaságtörténet felé fordította”. Domanovszky Sándor: Curriculum vitae. (1945. júl. 9.) MTA Kt Ms 4180/6. Előképzettsége ugyanúgy képessé tette erre, mint a Gazdaságtörténelmi Szemle más munkatársait. Vö. *Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor. Történetíró és tudományszervező. A magyarországi gazdaság- és társadalomtörténet-írás történetéből.* In: *Uő: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987.* Kossuth, Bp., 1988. 251–254.

TÓTH IMRE

Kánya Kálmán útja a külügyminiszteri szélig

Kánya Kálmán a két háború közötti magyar külpolitika egyik legfontosabb szereplője, 1933–1938 között pedig hivatalos irányítója volt. A miniszteri tárca birtokosaként – elődeitől eltérően – gyorsan meghatározó szerepet vívott ki magának. Korábban ugyanis a magyar külpolitikai érdekek szószólója a kormányfő volt, 1933 februárjától 1938 novemberéig azonban Kánya egyéni külpolitikai látásmódja jutott kifejezésre, ami később diszharmonikussá tette a miniszterelnökhöz fűződő viszonyát.¹ Kánya igazi self-made man volt a magyar külpolitikában. A diplomáciai testületekben lezajló általános demokratizálódási folyamat hullámán emelkedett a magasba.² Nem voltak arisztokrata ősei, sőt még kismemesi elődökkel sem büszkélkedhetett, megjelenésében, magatartásában azonban kétségtelenül rejlett némi arisztokratizmus.³ Magabiztos fellépése mögött csak csekély örökölt vagyon állt, amelyre pedig a költséges diplomáciai pályán nagy szükség lett volna. Kánya ennek hiányát szorgalommal és rátermettséggel pótolta. Kiemelkedésében mégis az I. világháború utáni változások, az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése játszotta a fő szerepet.

Az indíttatás

Kánya Kálmán Sopronban született. Noha a várossal való közvetlen kapcsolata hamar véget ért, személyiségének alakulásában jelentős szerepet játszott az az intellektuális örökség, mely még a 19. század vége felé, sőt a 20. század elején is közvetlenül tapasztalható volt a városban. Kollégája és beosztottja, az erdélyi

1 *Pritz Pál*: Döntési folyamatok a magyar külpolitikában. In: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Szerk. uő. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1995. 229–230.

2 Meg kell jegyeznünk, hogy a származás önmagában még nem jelentett előnyt az előrelépésben. A hivatal vezetőinek kiválasztásában a tehetség és az alkalmasság volt az elsődleges szempont. A diplomáciai szolgálat összetételéről, mobilitási jellemzőiről Pritz Pál számos tanulmánya tájékoztat. Ld. *Pritz Pál*: Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban (1918–1944). In: Magyar diplomácia i. m. (1. jz.) 19–36.; *Uő*: Hazánk és a nagyvilág. A magyar külügyi szolgálat története az első polgári korszakban (1867–1948). In: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Szerk. Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2005. 67–114.

3 Kánya apja ügyvéd, anyja tehetős soproni család sarja volt. Ősei közül Kania Máttyás 1805-ben szerzett polgárjogot Sopronban. Fia, Nándor (a külügyminiszter nagyapja) 1831-től külső tanácsos, tribunus, majd 1848-tól a belső tanács tagja. 1861–1867 között polgármester. *Házy Jenő*: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. Akadémiai, Bp., 1982. 203.

származású – Kánya által karrierjében gátolt, így vele szemben elfogult, önérzetében sértett – Hory András több helyen is felpanaszolja, hogy Kánya lekicsinylően beszélt az ő szülőföldjéről, Erdélyről, ahol ugyan sohasem járt, ám folyamatosan összehasonlítgatta azt a nyugat-magyarországi részekkel. (Érdemes mindjárt hozzátenni, hogy az anyai és apai ágon egyaránt nemesi származású Hory gondolkodását az a romantikus függetlenségi érzésvilág hatotta át, ami egyszersmind szembe is helyezte őt a világpolgár szellemiséggel jobban átitatott ballhausplatzi külügyi tisztviselőkkel, így Kányával is.) Ezt a vidéket, illetve ennek lakosságát – különösen ami a kulturális viszonyokat illeti – erősen túlértékelté és magasan a többi országrész fölé helyezte – írja Hory.⁴

Sopronból a külügyminisztérium felügyelete alatt álló bécsi Keleti Akadémiára került. A Monarchia egyik legelső iskolájában konzuli tisztviselők, tolmácsok képzésével foglalkoztak. A főleg kereskedelmi és gazdasági ügyeket intéző konzuli hivatalnokoknak a francia diplomáciai nyelv ismerete nem volt elégséges. Munkájukhoz elengedhetetlennek számított a helyi és más idegen nyelvek elsajátítása. Az akadémiára való bejutás feltétele volt a német nyelv tökéletes tudása, de kötelező volt az olasz és – 1867 után – a magyar is.⁵ Az 1898-tól keleti és nyugati szekcióval működő intézményben az idegen nyelvek mellett diplomáciatörténeti, földrajzi, történelmi és nemzetközi jogi ismeretek oktatására összpontosítottak. Az iskola a tudományos és nyelvi ismeretek átadása mellett nagy hangsúlyt helyezett a jó megjelenés, a viselkedés, protokoll és a jó modor elsajátítására.⁶ Hory András szerint a növendékekbe – akik között az iskolában és annak befejezése után, az életben is nagyon szoros köteléket teremtett a több éves együttlét – mélyen beleivódott az *esprit de corps*, azaz a testület szellemisége, mely életre szóló hatással volt a kiválasztottakra. Kánya is csak olyanokat engedett igazán közel magához, akiknek közük volt a „bécsi iskola” miliójéhez. Különös módon azonban még hozzájuk is csupán afféle kutya-macska barátság fűzte. Jellemző, hogy jóval később Pauler utcai lakását megosztotta ugyan egykori bécsi iskolatársával, a külügyminisztérium pénzügyeit intéző, sokak által nem szeretett Nuber Sándor főkonzullal, de vele is folyton kellemetlenkedett.⁷ Távolságot tartott rokonaitól is; családi viszonyairól mindent elárul Hory előtt tett kijelentése, mely szerint vagyó-

4 Ezt azzal is megtoldotta, hogy Kánya Sopron és környéke kivételével alig ismerte a hazáját és népét. Ez a vélekedés általános volt az egykori közös apparátusból érkezettekkel kapcsolatosan. Kánya személyéről rendkívül részletes – ám nem elfogulatlan – ismertetést olvashatunk Hory András visszaemlékezéseiben. A memoár kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára (= MTAK) őrzi (MTAK MS 10.864/1-10.), a legfontosabb részleteket Pritz Pál rendezte sajtó alá. Ld. *Hory András*: Bukaresttől Varsóig. S. a. r., bev., jegyz. Pritz Pál. Gondolat, Bp., 1987. 386., 390.

5 Kánya a magyar mellett németül és franciául beszélt tökéletesen, kielégítő angol és spanyol nyelvtudással rendelkezett, de olaszul, valamint oroszul is értett. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNLOL), Külügyminisztérium (= KÜM), Elnöki Osztály K 59. 1921-7/a. t. fol. 416.

6 *Heinrich Pfusterschmid-Hardenstein*: Die Orientalische- und spätere Konsularische Akademie 1848–1918. Eine frühe Fachschule im Zeitalter der Industrialisierung. In: 250 Jahre. Von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien. Hrsg. Oliver Rathkolb. Studien Verlag, Innsbruck, 2004. 77–101.

7 *Hory A.*: Bukaresttől i. m. (4. jz.) 68–69.

nát egyszer majd hűséges inasai öröklik.⁸ E tanulmányban nem térünk ki privát kapcsolataira és – egyébként zárkózott – magánéletének ügyes-bajos dolgaira. A számos protokolláris, társasági rendezvényen való megjelenés, reprezentálás kívánalmainak, amelyek a diplomáciai parketten elengedhetetlennek számítottak, eleget tett, talán nem is kellettlenül, elsősorban azonban a külpolitika koncepcionális kérdései kötötték le a figyelmét.

Út a diplomáciai karrier felé

Kánya 1892-ben tette le a konzuli növendéki vizsgát. 1895-ben a fumei magyar királyi tengerészeti hatósághoz került, ahol az ott működő ipari és kereskedelmi kamarához osztották be. Ezután Konstantinápolyba helyezték, ahol 1896-tól alkonzulként működött. Ezt még abban az évben Szaloniki, majd 1898-ban Moszkva követte. 1899-ben ideiglenesen a szentpétervári konzulátus vezetésével bízták meg, de irányította a kijevi és az odesszai kirendeltséget is. 1904-ben konzullá nevezték ki, és a montenegrói Cetinjében működő konzulátus irányítását bízták rá. 1905-től a konzuli beosztását elhagyva előrelépett, és a közös külügyminisztérium fogalmazói karában teljesített szolgálatot. Harmincöt éves korára tehát több helyen, közöttük három fővárosban is megfordult külügyminisztériumi alkalmazottként. A balkáni, kijevi vagy odesszai külszolgálat ugyanakkor nem számított tekintélyes karrier alapjának. Kánya feladata a közös külügyminisztérium apparátusában, majd a konzuli szolgálatban is adminisztratív jellegű volt. Akták tömegei mentek át a kezén, mire a szorgalmát felismerték és átléphetett a diplomáciai karba. Későbbi életpályája alapján feltételezhető, hogy a diplomáciai feladatok iránt érdeklődő ember volt, s mint ilyen, nem lehetett számára érdektelen a Keleten eltöltött idő. Az európai nagyhatalmi pozícióját elvesztő Ausztria–Magyarország számára a német egység létrejötte után a Balkán maradt az egyetlen aktivitási terület, ezért Kánya ottani megbízásai a tájékozódás szempontjából egyáltalán nem voltak jelentéktelenek. Beosztásaiból adódóan elsősorban olyan kapcsolatokkal rendelkezett, melyek keleti, délkeleti irányokba mutattak. Tájékozott volt ugyanakkor a Balkán, illetve – Bécs és Berlin szoros kapcsolatának köszönhetően – Németország ügyeiben is.⁹ E két területen az elkövetkező két-három év során szerzett még komolyabb jártasságot.

1909-ben udvari, 1910-ben miniszteri tanácsossá nevezték ki, s ugyanettől az időtől a közös külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője lett. A kinevezés előzményei a szentpétervári konzulátusáig nyúlnak vissza. Ekkor került ugyanis közelebbi kapcsolatba Alois Lexa von Aehrenthal báróval, az Osztrák–Magyar

⁸ Uo. 411.

⁹ Erre utal Gratz Gusztáv politikus, diplomata, egykori külügyminiszter is, aki a két háború közötti korról írt szintézisében tekintélyes terjedelmet szentel Kánya személyiségének bemutatására. Ld. *Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között*. Szerk., jegyz., utószó: Paál Vince. Osiris, Bp., 2001. 257–263.

Monarchia ottani nagykövetével, aki híres volt arról, hogy nyitott szemmel figyelte és pártfogolta arra érdemes munkatársait.¹⁰ Jó érzéke volt ahhoz is, hogy a zárt diplomáciai rendszer működését mintegy kívülállóként is megfigyelje, és utat nyisson az ígéretes tehetségeknek. Ez a törekvése összhangban állt azzal, hogy a modern külügyi szolgálatok létrejötte lebontotta a konzuli és a diplomáciai ág között emelt korábbi válaszfalat. Aehrenthal szentpétervári tartózkodása idején szemelte ki magának Kányát, akinek előmenetele ezután szorosán kötődött az idős diplomata személyéhez.¹¹

Elődjétől merőben eltérő vérmérsékletű és habitusú volt Leopold Berchtold gróf, 1912-től Aehrenthal utóda a közös külügyminiszteri székben, aki kötelességszerűen, de komolyabb ambíciók nélkül látta el a hivatalát. Mellette Kányának nagyobb lehetőségei támadtak arra, hogy egyéni becsvágyától hajtva cselekedhessen.

A sajtóügyeket irányító tisztviselő a miniszter egyik legbensőségesebb munkatársa volt. Allása elsősorban adminisztratív, egyúttal bizalmi jellegű volt, ami politikai karaktert is kölcsönzött neki. A sajtófőnök természetesen az aktuális külpolitikai irányvonalnak megfelelően tevékenykedett. A külügyminisztérium V. osztálya alá rendelt, úgynevezett Literarische Bureau-t már az 1860-as évektől megszervezték abból a célból, hogy a külügyminisztérium sajtókapcsolatait ápolja, illetve hogy a minisztérium politikai irányvonalának sajtótámogatását elősegítse. A hivatal jelentősége az 1880-as évektől anyagi és személyi okok miatt visszaszorult ugyan, de a századfordulóra visszaszerezte korábbi befolyását. Ebben szerepet játszott Dóczy Lajos¹² és utóda, Emil Jettel von Ettanach,¹³ aki mögött Kánya már 1905 óta a második embernek számított a hivatalban.¹⁴ A közös külügyminiszter sajtófőnökeként Kánya három évet töltött el a Ballhausplatzon, erőteljesen befolyásolva a médiát.¹⁵ Az osztály vezetői a pénzeszközök felhasználása során meglehetősen nagy szabadságot élveztek, a nagykövetségek és a sajtó propagandamunkájának támogatását viszonylag rugalmasan végezték. A mindenkori sajtófőnök rendelkezésére speciális összegek álltak „titkos sajtócélokra”. Az

10 Többek között Musulin Sándor, Georg Franckenstein, Leopold Adrian-Werburg köszönhették előmenetelüket a későbbi külügyminiszternek.

11 Kánya később igen elismerően nyilatkozott Aehrenthalról. A legtehetségesebb, legokosabb diplomatának tartotta, aki a legerélyesebben képviselte országa érdekeit. Felmagasztalásában persze szerepet játszott, hogy Aehrenthal szabadította meg Kányát a konzuli munka robotjától. MNLOL K 429 Sajtólevéltár. Kozma Miklós iratai, Feljegyzések 1920–1924. fol. 68. Kozma feljegyzése Kányával történt beszélgetéséről (Séták Kánya Kálmánnal, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével), Wildungen, 1923. július.

12 Dóczy 1871–1875 között, majd pedig 1895-től 1904-ig állt a sajtóosztály élén. *Heinz Alfred Gemeinhardt: Deutsche und österreichische Pressepolitik während der Bosnischen Krise 1908/09.* Matthiesen, Hamburg, 1980. (Historische Studien 437.) 51.

13 Von Ettanach bukását, és annak révén Kánya kinevezését a nagy visszhangot keltő ún. Friedjung-per idézte elő. *Gemeinhardt, H. A.: Pressepolitik i. m. (12. jz.)* 406.

14 Uo. 51.

15 *William D. Godsey: Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War.* Purdue University Press, West Lafayette (Ind.), 1999. 166.

ebben rejlő lehetőségeket éppen Kánya igyekezett legteljesebben kihasználni.¹⁶ A magyar sajtóra fordított minden addiginál rendszeresebb anyagi támogatás már a kinevezése előtti időből is dokumentálható.¹⁷

1913. október 15-én rendkívüli követnek nevezték ki, és Mexikóba akkreditálták.¹⁸ Noha a távoli és Ausztria–Magyarország külpolitikai érdeklődésében periferikus helyet elfoglaló Közép-Amerika szintén nem tartozott azok közé a helyek közé, amelyek a legnagyobb szakmai presztízst biztosították az oda küldött diplomatáknak, a rendkívüli követi státusz Kánya számára akár a karrier elérhető legnagyobb magaslatát is jelenthette. Az osztrák–magyar misszióvezetők közé ugyanis csupán kapcsolati alapon, jó politikai helyezkedéssel nem lehetett bekerülni.¹⁹ A kinevezés Kánya szakértelmének, jó politikai érzékének szólt ugyan, de az Osztrák–Magyar Monarchia külügyi vezetése nem kívánt első vonalbeli diplomatát küldeni Mexikóba. Berchtold külügyminiszter számára Kánya éppen megfelelőnek látszott a posztra, de források szólnak arról is, hogy az úgynevezett Prochaska-ügy kapcsán megingott vagy legalábbis kényelmetlenné vált a személye. Az affér 1912 őszén nagy port vert fel a sajtóban. Miután ugyanis a szerb hadsereg bevonult a koszovói Prizrenbe, megszakadt a kapcsolat Oskar Prochaskával, az ottani osztrák konzullal. Osztrák, majd külföldi lapokban is több hamis híradás jelent meg a konzul fogva tartásáról, sőt állítólagos erőszakos kasztrációjáról. A híresztelések háttérében a bécsi sajtót instruáló Kánya állt, aki heves szóváltásba keveredett az ügy miatt tiltakozó szerb követtel.²⁰ Noha a prizreni hírek cáfolata már november második felében megérkezett a Ballhausplatzra, a sajtóosztály még hetekig nem cáfolta hivatalosan a pletykákat, sőt hagyta, hogy a rémhírek tovább keringjenek a nyilvánosság körében.²¹ Ezzel lehetőséget adott a sajtónak arra, hogy hetekig tárgyalja a Szerbiát uraló vad és barbár állapotokat. Mivel a követi kinevezés és a Prochaska-affér között csaknem egy év telt el, korántsem bizonyos, hogy közvetlenül ez a kínos ügy okozta volna Kánya elmozdítását. Az osztrák és a nemzetközi sajtó mindenesetre hevesen támadta őt. Egyrészt azzal vádolták, hogy saját szakállára cselekszik, másrészt azt vetették a szemére, hogy az általa vezetett hivatal a trónörökös játékszerévé vált, ahelyett hogy munkáját a külügyminisztérium érdekeinek rendelte volna alá. Berchtold – hogy ezeket a vádakot eloszlassa vagy a zavartalan működés látszatát fenntartsa – már 1912 decemberében nyilvánosan

16 Két év alatt 22 400 koronát használt fel kül- és belföldi (kiváltképpen a magyar) újságírók befolyásolására. *Gemeinhardt, H. A.*: Pressepolitik i. m. (12. jz.) 52.

17 Ulrich von Brockdorff-Rantzau budapesti német főkonzul ezt már két hónappal az előtt jelentette, mielőtt Kánya 1910. április 24-én hivatalosan átvette a Literarische Bureau vezetését. Uo. 169. jz.

18 Kánya mexikói éveiről ld.: *Anderle Adám–Kozári Mónika*: A monarchia utolsó követe. Kánya Kálmán Mexikóban 1914–1919. Szeged, 1990. (2. kiad.: 1996.; a mexikói kiadás: *Un húngaro en la revolución mexicana*. Kálmán Kánya. Edamex, México, 1999.)

19 Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciájának személyi kérdéseiről, a (kül)szolgálati karrier részleteiről ld.: *Diószegi István*: A külpolitikai ügyintézés struktúrája és a döntéshozatal mechanizmusa az Osztrák–Magyar Monarchiában. <http://www.grotius.hu/>. Letöltés ideje: 2011. december 11.

20 Ld. *Hory A.*: Bukaresttől i. m. (4. jz.) 392.

21 Uo.

köszönetet mondott a válság alatt mutatott teljesítményéért Kányának.²² A következő év május 13-án rendkívüli követé és meghatalmazott miniszterré nevezték ki, helyettese, Oskar Ritter von Montlong pedig Ferenc József-érdemrendet kapott. Talán közelebb járunk a valósághoz, ha úgy fogalmazunk, hogy a másodrendű mexikói követi poszt betöltése a kissé „elhasználódott” Kányával megfelelt a külügyminisztérium aktuális érdekeinek.

A Mexikóban eltöltött évek jelentősen alakították Kánya világlátását. Diplomáciai gondolkodását elsősorban Washington közelsége befolyásolta. Az Egyesült Államok szomszédságában eltöltött évek alatt közelről ismerhette meg az „északi kolosszus” nagyhatalmi ambícióit, amely külpolitikai orientációit a későbbiekben is befolyásolta. Talán ennél is mélyebb nyomokat hagyott benne, hogy 1914-ben a konszolidált európai (bécsi) környezet helyett a nyugtalan, 1910-től permanens forradalmi állapotban lévő közép-amerikai országban találta magát. Az utcai harcoktól hangos, forrongó, kaotikus, egyszerre elmaradott és modernizálódó, szociális válsággal terhes Mexikóban eltöltött évek örökre megalapozták a forradalmakkal szemben érzett ellenszenvét.²³ A kiszámíthatatlan, könnyen befolyásolható tömeg iránt érzett megvetése minden olyan politikai irányzat – legyen az bal- vagy jobboldali – megvetésével párosult, amely a tömegek alantas ösztöneire épített. Többek között ebből táplálkozott mély kommunizmus-, később náciellenessége. Egyéb okok mellett ide vezethető vissza a politikusi pályától való tartózkodása is. Kánya a külügyi szolgálatban megszokott fényes elszigeteltségben érezte magát igazán jól. Nem szívesen ártotta magát (bel)politikai kérdésekbe, később miniszterként is idegenkedett a parlamenti és egyéb közszerepléstől, nem volt tehetséges szónok, nem szerette, ha a diplomácia intim légkörét maga mögött hagyva a haragos politikai arénába kellett átlépnie. Egyáltalán nem érzett elhivatottságot arra, hogy a diplomáciában járatlan, annak működését nem ismerő politikusokat és a „civil” közvéleményt meggyőzze nézeteinek helyességéről.²⁴

A mexikói külszolgálatban eltöltött évek mindazonáltal el is zárták az európai események fő áramlataitól. Az izoláltságból a háború vége és az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése hívta elő. Az állam megszűnését követően még hónapokig állomáshelyén maradt, hazatérése a zilált nemzetközi viszonyok miatt hosszasan elhúzódott. 1919. május végén a Donato Guerra 10. alatti rezidencián kézhez kapta a madridi osztrák nagykövetség értesítését arról, hogy a francia kormány

22 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Ministerium des Äusseren (= MdÄ), Zeitungsbüro 51-1 Pressedepartement, Literarisches Büro im Ministerium für Äußeres, Angriffe gegen das Pressebüro 1912–1913. Französische Blätter, 1912. december 30.

23 *Anderle Á.–Kozári M.*: A monarchia i. m. (18. jz.) 56.

24 Miniszterként az egyetlen tagja volt a kabinetnek, aki nem volt képviselő. A képviselőházi jelöltségnek mindvégig ellenállt, csak a felsőházi tagságot vállalta 1935-ben. Ennek okáról Hans Georg von Mackensen budapesti német követnek azt mondta, azért nem vállalt képviselőiséget, mert csak akkor hajlandó beszélni, ha van mit mondania. Mellesleg teljesen elképzelhetetlennek tartja, hogy egy korsó sör mellett a választóival tereferéljen. Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes (Berlin; = PA AA), Pol. Abteilung II. Ungarn Pol. 11. Nr. 3. Staatsmänner 2. 1929.01–1936.04. Mackensen jelentése, Budapest, 1935. október 20.

engedélyezte a hazatérését Franciaországon keresztül.²⁵ Július végén New York érintésével indult Ausztriába.²⁶ Útját Hollandiában megszakította, hogy felhalmozott vagyonát kötvényekbe fektesse.²⁷ Szeptembertől megkezdődött az akkor 50 éves Kánya nyugdíjaztatása. A hónap végétől egy hónap szabadságra távozott Budapestre, a Dunától pár lépésre lévő belvárosi lakásába.²⁸ 1919. október 31-től ment nyugdíjba a megszüntetés alatt álló egykori közös külügyminisztériumból azzal, hogy ugyanattól a naptól a magyar külügyminisztérium szolgálatába lép.²⁹ Választását, hogy karrierjét Budapesten folytatja, befolyásolta az egzisztenciális elbizonytalanodás is, ami a nagy múltú külügyminisztérium és külügyi szolgálat megszűnésével várt rá. Német feljegyzések szerint mindenesetre „meggyőződéses schwarz-gelb szellemiségű diplomatából meggyőződéses magyar nacionalistává vált”. Közben korábbi francia szimpátiáját éles antant- és természetesen kisantantellenességre cserélte.³⁰ Gyermekek- és fiatal éveit leszámítva alig tartózkodott Magyarországon, ezért a hazai helyzetet, adottságokat sem ismerte eléggé. A politikai viszonyokban kevésbé, a külügyi intézményi struktúrában és a szolgálat működési mechanizmusaiiban azonban alaposan jártas volt.

A magyar külügyminisztérium vezértitkára

A közös külügyminisztérium egykori diplomatája, a Friedrich-kormány külügyminisztere, Somssich József 1919 októberének végén örömmel fogadta Kánya jelentkezését. Tapasztalataira és ismereteire³¹ annál is inkább komoly szükség volt, mivel a megrendítő háborús vereség és a kettős monarchia megszűnése utáni hazai és nemzetközi környezetben, az általános presztízsvésztés légkörében a korábbi szolgálat neves képviselői közül sokan nem kívántak közreműködni az új magyar külügyi szervezet munkájában. Kánya – miközben ezeknek a változásoknak egyik

25 ÖStA HHStA MdÄ Administrative Registratur 1735–1924 (= AR), Fach 4. Personalia und Geheime Personalia 157-7 Kania. A madridi osztrák nagykövetség távirata Kányának, 1919. május 30.

26 *Anderle Á.–Kozári M.*: A monarchia i. m. (18. jz.) 54.

27 *Hory A.*: Bukaresttől i. m. (4. jz.) 394.

28 Kánya az akkori IV. (mai V.) kerület, Sörház utca 3. szám alatti házában lakott. ÖStA HHStA MdÄ AR F4 157-7. Z.129.982/6/1919. 1919. szeptember 30.

29 Nyugdíját 1600 koronát kitevő utolsó éves jövedelme és 1200 koronás keresetkiegészítése alapján látszólag magas, évi 138 897 koronában állapították meg. A háború alatti, majd az azt követő, egyre nagyobb mértékű infláció azonban jelentősen csökkentette a pénz értékét. ÖStA HHStA MdÄ AR F4 157-7. 129.065/6/1919.

30 PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd. 1. 1920. április–1928. december. Feljegyzés, Berlin, 1925. május 12.

31 A Konzuli Akadémián felkészített szakemberek magas szintű közgazdasági ismereteikkel nélkülözhetetlen szolgálatot tettek a magyar külgazdasági kapcsolatok kiépítése terén. Erre a háborút vesztt, számtalan gazdasági problémával küszködő országnak igen nagy szüksége volt. Ld. erről: *Pritz Pál*: A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: Magyar diplomácia i. m. (1. jz.) 47.

haszonélvezője volt – vitathatatlan tehetségét így könnyebben kamatoztathatta. Belépése után először a Politikai Osztály vezetője, majd 1920-tól 1925-ig a minisztérium vezértitkára, a külügyminiszter állandó helyettese lett.

A külügyi szolgálat működtetése során alapelv volt, hogy mindazon kérdésekben, amelyekben nem készült magyar szabályozás, a közös külügyi szolgálat utasításai a mérvadóak.³² A poszt felállítására vonatkozó indítványt mégis olasz és francia mintákra hivatkozva terjesztette elő Teleki Pál külügyminiszter az 1920. május 17-ei minisztertanácson. Az olasz, illetve a francia külügyminisztériumokban működő *général secrétaire* feladatának megfelelő ügkörrel Kányát javasolta megbízni, akinek magának is nagy szerepe lehetett a feladatkör megalkotásában. Az új hivatal bejelentését a Nemzetgyűlésben kisebb derűtlenség fogadta. A magyar külügyi szolgálat kiépülését végigkísérte, hogy az a közvélemény és a politikusok egy része számára nem volt kellően „nemzeti”. Gaál Gaszton, a kisgazdapárt képviselője is csípős hangvételű hozzászólásban kifogásolta, hogy a magyar hagyományoktól eltérő titulust idehaza alkalmazzák.³³ Csupán epizódnak hat, Kánya későbbi pályája szempontjából mégsem elhanyagolható egy másik – pozícióját érintő – elgondolás, vagy mondhatjuk inkább: ötlet. A vezértitkári poszt megalkotásával egy időben felötlött ugyanis annak az eshetősége, hogy Kánya államtitkári megbízatást kap. Utóbbi a békeszerződés aláírása körül kialakult huzavona miatt került szóba. 1920 májusának utolsó minisztertanácsán ismételt eszmecsere bontakozott ki arról, hogy kit delegáljon a kormány Párizsba, a diktátum aláírására. A meddő vita során Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter úgy érvelt, hogy a külügyminisztériumból kell valakit felültetni a vonatra. Korábban már felvetődött, hogy maga Teleki Pál külügyminiszter vállalkozik a feladatra, ezt követően pedig lemond a posztjáról. Párizsban azonban ellenezték ezt a forgatókönyvet, mivel a franciabarátnak tartott Teleki távozásával a francia orientáció bukásától lehetett tartani. Rubinek javasolta, hogy ez esetben Kánya mint a külügyminiszter állandó helyettese utazzon ki a ceremóniára. Kánya azonban nem töltött be kormányzati funkciót, így nem felelt meg a feladatra. Rubinek erre indítványozta, hogy a külügyminiszter helyettesét azonnali hatállyal emeljék államtitkári rangra. Ez a kiskapu azonban rögtön be is zárult, mivel Kánya ilyen hirtelen legfeljebb csak adminisztratív államtitkár lehetett,³⁴ ami még mindig nem volt megfelelő. A politikai államtitkári rang betöltésének feltétele pedig az volt, hogy az illető egyúttal nemzetgyűlési képviselő is legyen. Végül Teleki zárta le a vitát azzal, hogy Kánya a minisztérium politikai osztályának vezetőjeként már ismert a külföld előtt, így a feladatra nem alkalmas. Úgy vélte: a kormány nem térhet ki az

32 Uo. 15., 47.

33 Nemzetgyűlési napló, 1920. II. kötet. 1920. április 17–1920. május 17. 1920-35 (1920-II-306). Noha utóbb a vezértitkári elnevezés vált ismertté széles körben, de használatos volt a főtitkár elnevezés is. Berliini követi kinevezésekor Horthy felmentésében ez utóbbi néven szerepel. *Lőrincz Zsuzsa: Az önálló magyar külügyi szervezet újjáalakításának kezdetei, 1919–1921. Levéltári Szemle 44. (1994) 1. sz. 18.*

34 A *külügyminiszter állandó helyetteseként* emlegetett vezértitkár funkciója tulajdonképpen az adminisztratív államtitkári rangnak felelt meg.

elől, hogy valamelyik tagját bízta meg a békeszerződés aláírásával.³⁵ Kánya tehát nem utazott, ami további karrierje szempontjából igazi jótétemény volt. Hiába volt ugyanis mindenki tisztában azzal, hogy a diktátum aláírása kikerülhetetlen kényszer, aki a kézjegyét tette a szerződés papírára, egyúttal jó eséllyel a saját politikai halálos ítéletét is aláírta. Ez esetben Kányából valószínűleg nem lett volna olyan tekintélyű diplomata, mint amilyenné vált, és kevés esélye maradt volna a külügyminiszteri poszt elnyerésére is. Maradt hát a *général secrétaire* rangja és titulusa, melynek meghonosításával együtt Kánya önmaga szerepét és pozícióját is nagyon tudatosan megkomponálta. A „vezető diplomata” tiszte – mondhatnánk missziója – tökéletesen illett Kánya személyiségéhez és ambícióihoz.

Legközvetlenebb munkatársa Khuen-Héderváry Sándor volt. Kettejüknek nagy szerepe volt az önálló magyar külügyminisztérium felépítésében, annak elenére, hogy a szervezet kiépítése már 1918 őszén elkezdődött. Hory András és Barcza György szerint egyenesen kettejüknek köszönhető a külügyminisztérium megszervezése, ami azonban így mindenképpen túlzó kijelentés. Annyi mindenestre bizonyos, hogy a már elkezdődött szervezés nyomán kettejük munkájának köszönhetően, pontosabban szólva irányításával vált valóban működővé a külügyminisztérium gépezete. Előző állításának ellentmond ugyanakkor, amit Hory később ír. Eszerint Kánya minden figyelmét csupán a külpolitika kötötte le, a külügyminisztérium egyéb teendőivel nem szívesen foglalkozott. Az adminisztráció, a személyi ügyek, illetmények kérdése nem érdekelte, az ezekkel való foglalkozást „házmesteri munkának” tartotta. Ebben a forrásrészletben Hory ugyan főnöke későbbi, külügyminiszteri időszakának hiányosságait taglalta, kijelentése azonban Kánya vezértitkári korszakára is vonatkozhatott. Hory emlékirata azonban súlyos személyi elfogultságoktól terhes. Kánya későbbi, sűrű és nagy gonddal szerkesztett követi jelentései is arra utalnak, hogy szerzőjük egyszerre tudott az íróasztal mellett hivatalnokként és egyben „igazi diplomataként” is dolgozni. A főtitkár feladat köréből adódóan gondoskodnia kellett a külügyminisztérium szervezeti működéséről. Ezt a munkát Kánya – megbízható munkatársaira támaszkodva – látta el hatékonyan. Figyelme olyan részletekre is kiterjedt, mint a propaganda- és hírszolgálat korszerűsítése, az érdeklődés középpontjában álló mozgóképnek a külügyi érdekek szolgálatába állítása. Maga javasolta Kozma Miklósnak egy dokumentumfilmeket készítő intézmény felállítását. Ez a külügyminisztérium burkolt anyagi támogatásával 1924-ben Magyar Film Iroda Rt. néven meg is alakult, a következő évtől pedig már rendszeres heti filmhíradókkal jelentkezett a moziban.³⁶

Noha a külpolitika koncepcionális kérdései valóban jobban lekötötték Kánya figyelmét, Hory kijelentéseit Bánffy Miklós visszaemlékezései is cáfolják.³⁷

35 *Vizi László Tamás*: Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláírójának személyéről. *Közép-Európai Közlemények* 3. (2010) 4. sz. 122–123.

36 A külügyminisztérium 60 ezer pengővel, pontosabban ennek megfelelő értékben helyiség és eszköz biztosításával járult hozzá a részvénytársaság 150 ezer pengős alaptőkéjéhez. *Ormos Mária*: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós – Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941). *PolgArt, Bp.*, 2000. I. 102–103., 142.

37 *Bánffy Miklós*: 25 év (1945). Püski, Bp., 1993. 91.

Bánffy, aki Kánya minisztere volt, így más szemszögből látta hivatali beosztottja ténykedését, nem hagy kétséget afelől, hogy a személyi ügyeket is helyettese intézte, és nincs okunk kétségbe vonni, hogy így volt ez Bánffy elődeinek idején is. Kánya kitűnően átlátta a külügyi intézményrendszer működését, és a rendszer-szervezési feladatok mellett jól ki tudta jelölni a működtetők helyét és szerepét. Emellett a mentalitás terén is volt mit átadnia. A diplomata Barcza György így írt erről: „a volt k.u.k. külügyminisztérium kitűnő szervezetének, bevált rendszerének úri fegyelmét és kipróbált beosztását valósították meg.”³⁸ Bánffy is kitűnő intelligenciával, óriási szakmai tudással és ügyismerettel rendelkező, egyszersmind azonban kárörvendő és rosszmájú embernek látta Kányát, aki egyúttal uralomvágyó és bosszúálló is volt.³⁹ Főnöke szerint alaptípusa volt „a foglalkozásszerű diplomatának, annak is legtökéletesebb, úgyszólván sterilizált formájában”. Bánffy leírása alapján egy olyan ember képe bontakozik ki előttünk, aki a diplomáciai tevékenységet „ár- és haszonkalkulációk” alapján hidegen mérlegelő üzletemberre emlékeztet. Az emberi gesztusokra érzékeny színházi ember Bánffy olyan sakkjátékoshoz hasonlította Kányát, aki ellenfele egy-egy jól sikerült lépését tárgyilagos elismeréssel nyugtázza.⁴⁰

Munkatársaival együtt úgy kellett dolgoznia, hogy mindeközben a külügyi apparátus megbecsültsége rendkívül alacsony volt. A magyar közvélemény szemében a külpolitika, de különösen az annak céljait megvalósító diplomáciai tevékenység sokszor felesleges, egyszersmind költséges foglalatosságnak tűnt. Ez a felfogás végigkísérte az 1920-as és az 1930-as éveket, és csupán a korszak végén, az első revíziós sikerek révén sikerült a magyar diplomáciának tekintélyt szereznie.⁴¹ Ebben ugyan Kányának is szerepe volt, de képességeit nem lenne célszerű túlértékelni, politikai, külpolitikai nézeteinek egy részét kritikával kell fogadnunk. Birtokában volt a hagyományos diplomáciai cselekvés legfontosabb eszközének, a jó kommunikációs képességnek. Ez lehetővé tette, hogy az azonnali reagálás és meggyőzés, a gesztusdiplomácia eszköztárát a lehető legjobban kihasználja, és a diplomatafunkciók legfontosabbikát, a „tárgyalói” és „szószólói” feladatokat színvonalasan ellássa. Mégis előfordult, hogy tárgyalópartnereivel szemben nem megfelelő, sőt egyenesen sértő hangot ütött meg. Berlini szolgálata dokumentumaiból viszont kiderül, hogy más fontos diplomáciai feladatkörben, a „dokumentátori” és „hírnöki” szerepkörben nagyon hatékonyan működött.

Képességei és befolyása felől Hory András visszaemlékezéseit olvasva aligha lehet kétségünk. Mindenképpen túlzó azonban, hogy a kiváló rutinnal bíró *secrétaire général* egyedülálló tekintélyével voltaképpen a magyar *külpolitika* igazi irányítója lett volna.⁴² Ha a kijelentés a *külügyminisztériumra* vonatkozna, valósnak

38 Ti. Kánya és Khuen-Héderváry. *Barcza György: Diplomataemlékeim, 1911–1945. I–II.* Európa-História, Bp., 1994. Bp., 1994. I. 176.

39 *Bánffy M.*: 25 év i. m. (37. jz.) 114.

40 Uo.

41 A magyar diplomácia és a szolgálat megítéléséről ld.: *Pritz Pál: A külügyi szolgálatok története a harmincas évek első felében.* In: *Magyar diplomácia i. m. (1. jz.)* 60.

42 MTAK MS 10.864/1-10. Hory András visszaemlékezése. Az 1939. évi német–lengyel háború. 6.

fogadhatnánk el. Több más forrás mellett egybecseng ezzel az a német diplomáciai feljegyzés is, mely szerint Kánya a befolyását egészen Berlinbe történt kinevezéséig meg is tartotta. Az irat szerint is ő a magyar diplomáciai kar egyik legtehetségesebb alakja, aki egyben a külügyminisztérium valódi hajtóerejét adja.⁴³

Ez a hajtóerő biztosította a minisztérium munkájának folyamatosságát is. Az egymást váltó külügyminiszterek⁴⁴ mellett erre nagy szükség is volt. Kánya azonban nem csupán a gyakori miniszterváltások miatt nőtt a minisztérium egyik legfőbb tekintélyévé, hanem azért is, mert felettesei meglehetősen sovány szakértelemmel rendelkeztek. Kánya legalábbis dilettánsnak tekintette miniszterei jó részét, és csaknem mindegyiküket ugyanolyan fölényrel kezelte, mint mindazokat, akik nem diplomatakarrierből érkeztek a külügyi szakmába. Somssich után a rövid ideig a külügyi posztot is betöltő Simonyi-Semadam Sándor, majd a saját kormányában 1920. szeptember 22-ig szintén külügyminiszteri tárcát birtokló Teleki Pál is ezek közé tartozott. Utóbbi ugyan a nagy tekintélyű hivatalos diplomata, Csáky Imre követte, de ő csak három hónapig maradt hivatalban. Utódaik hasonlóan „kívülről” érkeztek a Dísz térre. A helyzet legfeljebb annyiban változott, hogy Kánya felettesei mennyire bírták Bethlen István bizalmát és barátságát. Jószerivel egyetlen politikus volt ugyanis, akit Kánya nagyra becsült, s ez nem volt más, mint Bethlen. Őt viszont klasszisokkal tartotta tehetségesebbnek, mint az összes többi politikai szereplőt. Kiváló képességei közül a valódi diplomataerőnynek számító kiismerhetetlenséget emelte ki.⁴⁵

A többiekéről ez kevésbé volt elmondható. Gratz Gusztávval koncepcionális ellentéte támadt a királykérdésben, ráadásul „kedélytelen” személyiségét sem szívelte.⁴⁶ A vezértitkár Bánffy Miklós meggyőződése szerint is „jövevénynek” tekintette minden miniszterét, olyan műkedvelő diplomatának, aki a politika szélsője folytán felbukkan, majd távozik. Emiatt nem is tartotta fontosnak, hogy valamennyi kérdésbe beavassa őket. Keserűen fel is panaszkolt, hogy Kánya a tudta nélkül értekezett mindenféle kétes elemekkel.⁴⁷ Azzal, hogy Kánya nemritkán saját szakállára intézkedett és tárgyalt, részben az általa hozzá nem értőnek tartott politikai feletteseit kapcsolta ki, részben viszont a visszatartott információk birtokában megkerülhetlenné tette saját személyét. A miniszternek címzett és a miniszter kabinetjében iktatott leveleket 1920-tól neki és Khuen-Héderváry Sándornak mutatták be.⁴⁸

43 PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd. 1. 1920. április–1928. december. Feljegyzés, Berlin, 1925. május 12.

44 1919 őszétől 1933 januárjáig, Kánya külügyminiszteri hivatalba lépéséig – leszámítva a külügyi teendőkkal megbízott miniszterelnököket – összesen tíz külügyminisztere volt az országnak (Somssich József, Teleki Pál, Csáky Imre, Gratz Gusztáv, Bánffy Miklós, Daruváry Géza, Scitovszky Tibor, Walkó Lajos, Károlyi Gyula, Puky Endre).

45 MNLOL K 429 392. d. 1920–1924. 4. cím. fol. 70. Kozma feljegyzése.

46 Uo. fol. 76. Kozma feljegyzése. Ennek ellenére Gratz később elismerően ír Kányáról, akiben akkor már a Gömbössel szemben kritikus partnert látja.

47 *Bánffy M.*: 25 év i. m. (37. jz.) 116.

48 *Lőrincz Zs.*: Az önálló magyar külügyi szervezet i. m. (33. jz.) 20–21.

Bánffy távozását követően, 1922 és 1924 között Daruváry Géza külügyminiszter lett Kánya főnöke. Szinte már természetesen mondható, hogy viszonyuk nem volt felhőtlen. Kányát minisztere „liberalizmusa” csaknem távozásra készítette. Csak Bethlen tudta maradásra bírni, de neki is kikötötte, hogy lelkiismerete szavára hallgatva azonnal távozik, ha Daruváry „zsidóbarát” politikája erre rákényszeríti. Ismerve Kánya habitusát, talán az is közrejátszhatott a Daruváryval kapcsolatos ellenszenvének kialakulásában, hogy a külügyminisztert túlságosan gyengének, saját szavaival „könnyen alkuvó, ijedt külpolitikusnak” tartotta.⁴⁹

Kánya ezzel szemben átlagon felüli respektust teremtett önmagának. Ez valószínűleg nem eshetett nehezére, ám kijelentéseiből arra következtethetünk, hogy ezt a tiszteletadást nagyon is tudatosan igyekezett kialakítani maga körül. Kozmával folytatott – már idézett – beszélgetésében például rosszállását fejezte ki amiatt, hogy a magyar bel- és külpolitikai elit tagjai nem fordítanak elegendő figyelmet személyes presztízsük kialakítására. Rátérve saját szakmájára, elismeréssel nyilatkozott a német és az angol diplomáciai stílusról, élesen szembeállítva azt a magyar gyakorlattal, melyben a puhaság és a gyengeség uralja a diplomaták és a politikusok kifejezőmódját és magatartását. Elrettentő példaként említette e tekintetben Daruváry mellett Bánffy Miklóst is.⁵⁰ Kozma Miklós szerint Kánya az országban a külföldiekkel szemben tanúsított „feminin jellegű, meghunyászkodó kedvesség”-et az országban „szétáradt zsidó szellemnek” tulajdonította.⁵¹ Bármennyire is meggyőződészerűnek tekintjük Kánya vélekedését, nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy Magyarország háború utáni megroppant helyzetében és elszigeteltsége közepette igen nehéz volt bármiféle erőt mutatni. A magyar diplomácia lehetőségeit és viselkedésmódját az angol és francia stílushoz mérni pedig végképp illuzórikus volt. Mégis úgy látszik, hogy Kánya a magyar külügyminisztériumban sem kívánt szakítani az egykori hatalmi politizálás ballhausplatzi hagyományával. A hazai közvéleményhez és a közélet alakítóihoz hasonlóan ő is nehezen vette tudomásul a hirtelen kisállammá lett, jelentéktelenné, sőt megvetetté vált Magyarország súlyos nemzetközi presztízsvesztését. A kérdés az, hogy Kánya ezt ellenpontosító viselkedésmódja kapcsán meddig beszélhetünk a magyar diplomácia és az ország tekintélyének visszaszerzéséről és honnan lehet szó egyszerű aránytévesztésről.

Diplomáciai szerep és szereptévesztés

Bethlen István Kányát kétszer is felkérte külügyminiszternek, de nem állt köztélnek, nem kívánt ugyanis asszisztálni egy olyan helyzethez, amelyben a miniszterelnök mellett a külügyminiszternek nincs érdemi szerepe. „A külpolitikát úgyszólván Bethlen csinálja – vélekedett –, így ambiciózus külügyminisztert nem kap,

49 MNLOL K 429 392. d. 1920–1924. 4. cím. fol. 70. Kozma feljegyzése.

50 Uo. fol. 70., 78. Kozma feljegyzése. Kánya és Kozma viszonyáról és eszmecseréivel kapcsolatban értékes adalékokkal szolgál *Ormos M.*: Egy magyar médiavezér i. m. (36. jz.) 119–120., 247., 334.

51 MNLOL K 429 1920–1924. 4. cím. fol. 78. Kozma feljegyzése.

mert a munka szép és érdekes részéhez nem jut hozzá, csak a kellemetlen dolgok jutnak neki.”⁵²

Kellemetlenségekből azonban így is kijutott neki, ezek egy részét azonban saját maga idézte elő. Megnyilvánulásaival rendszeresen ellenszenvet váltott ki környezetéből, s hovatovább minden olyan probléma mögött az ő személyét sejtették, ami feszültséget okozott a diplomáciai érintkezés során. Az 1920-as évek elején keletkezett német források például arról tájékoztatnak, hogy a magyar hivatalos szervek egyáltalán nem segítettek elő, hogy a különböző országok budapesti diplomatái pozitív érzéseket tápláljanak Magyarország iránt. Szinte alig volt olyan misszióvezető, aki ne tett volna szemrehányást az itteni hivatalok magatartásával kapcsolatban, beleértve elsősorban a külügyminisztériumot. Panaszkodtak a hiányos tájékoztatásra, arra, hogy hivatalos és társasági körökben nem fogadják őket az elvárt és nekik kijáró előzékenységgel. A külföldi képviselők vezetői a legelszántabb igyekezetük ellenére sem tudták elérni, hogy a két legelőkelőbb klub, a Nemzeti Kaszinó és a Parkklub a tagjai sorába válassza őket. A diplomáciai kar doyenje, Lorenzo Schioppa pápai nuncius is keserűen panaszkodott amiatt, hogy a külügyminisztérium hivatalnokainak körében nem respektálják a személyét. A hivatalos bánásmódról szólva a budapesti német követ, Franz Egon Fürstenberg-Stammheim kijelentette, hogy még sehol, egyik korábbi posztján sem találkozott olyan mértékű passzív ellenállással a helyi hatóságok részéről, mint Magyarországon. Egyes „kevésbé kedvelt” missziókkal nyíltan szabotálták az együttműködést. Előfordult, hogy hónapokig még a legsürgetőbb ügyekben sem érkezett válasz az illetékes magyar szervektől. Bizonyos államok képviselői ezért – más eszközük nem lévén – maguk is rezisztenciát tanúsítottak, és például megtagadták vagy lassították a magyar kérelmezők beutazási vízumainak kiadását. A dolog természetesen nem maradt „viszonzatlanul” magyar részről sem. A német diplomata úgy látta, hogy a fenti jelenségek részben a magyar külügyi apparátus iskolázottságának és tapasztalatának hiányával, másrészt viszont a magasabb beosztású minisztériumi tisztviselők gögjével és beképzeltségével magyarázhatók. Noha nem nevezte meg Kányát, nem nehéz elképzelni, hogy ez utóbbi megjegyzés éppenséggel a minisztérium érdes modorú vezértitkárára vonatkozott.⁵³

A Fürstenberg által nehezményezett rossz modor háttérében mindazonáltal jobbára a trianoni döntés hatásai álltak, melyek a magyar társadalom egészének okoztak érzelmi sérülést. A veszteség által kiváltott trauma sokszor túlzó, irracionális reakciókat indított el a magyar politikusok, hivatalnokok vagy „átlagemberek” részéről egyaránt.⁵⁴ Természetes, hogy az országgal szembeni méltatlan elbánás hatásai alól a külügyminisztériumi apparátus tagjai sem vonhatták ki magukat, és ez alól Kánya sem jelentett kivételt. Utóbbit megerősíti, és az önérzetében sértett Fürstenberg kommentárját is más megvilágításba helyezi

52 *Pritz P.*: A magyar külügyi szolgálat keletkezése i. m. (31. jz.) 46.: 30. jz.

53 PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn, Po. 8. Bd. 1. 1920. április–1928. szeptember. Fürstenberg jelentése, Budapest, 1921. június 19.

54 A témáról részletesen ld.: *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Osiris, Bp., 2001. 159–190.

Barcza György memoárrészlete, mely a kis országgá lett Magyarország hatalmi elitjének kollektív frusztrációjáról és a győzteseknek a vesztes kisállammal, illetve annak politikai garnitúrájával szemben kezdetben megnyilvánuló sértő hatalmi arroganciájáról egyaránt beszámol.⁵⁵ Barcza elsősorban Kánya érdemének tartotta, hogy a megcsonkított Magyarország képviselőivel szemben gyakran fennhéjázó és kioktató beszédmodorban érkező francia, illetve kisantant (főleg csehszlovák és román) követek magatartását utóbb sikerült megváltoztatni. Noha a külföldi diplomaták egy részének viselkedése igencsak felbosszantotta Kányát, ő tartotta magát ahhoz a diplomáciai alapszabályhoz, hogy megsértődni csak utasításra szabad, és igyekezett higgadtságát megőrizve hasonló modorban leinteni a kellemetlenkedőket.⁵⁶

A külügyminisztériumon belül uralkodó nézetekről, illetve azok megítéléséről érzékletesen tájékoztat az az írás is, amely a *Pester Lloyd*-ban jelent meg 1920 végén. Noha nem rendelkezünk elegendő forrással arról, hogy a cikk Kánya írása lenne, ám az, hogy megfigyelők őt feltételezték a háttérben, mindenképpen árulkodó a vezértitkár személyére és megítélésére nézve.⁵⁷ A német diplomácia képviselői végtelenül felháborodtak az olasz és német külpolitikát is érintő írás megállapításai miatt, és Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter szavaira utaltak, aki maga is a nagyzási hóbort jeleit konstataálta a magyar külügyminisztériumban.⁵⁸ Mi húzódnhatott meg e „nagyzási hóbort” háttérében? Kányának az egyes államokkal szemben tanúsított magatartása két tőről fakadt. Nem nehéz elképzelni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia volt diplomatája az általa képviselt ország súlyos megalázottságát saját presztízveszteségeként kezelte és nagyon nehezen viselte, ez pedig erősen befolyásolta bizonyos szomszédos kisantantországok és egyes nagyhatalmak – elsősorban Franciaország – képviselőivel szembeni beszédmodorát. A külügyi hivatalnok eközben nem szabadult meg az egykori Monarchia külpolitikai és kulturális beidegződéseitől sem, és nem tekintette egyenrangú partnernek azoknak az államoknak diplomatáit, akik nem a klasszikus diplomácia küzdőterein nevelkedtek. „Csábítóbbnak látta a reményt arra, hogy Magyarország szomszédainak akkor, amikor német segítséggel elérte célját, diktálhatja a maga akaratát. Mint azt, hogy mint egyenrangú, sőt gyengébb fél, igyekezzék velük különböző engedmények alapján megegyezni. Ezeket a Magyarországgal szomszédos népeket és politikusi vezetőit némileg úgy ítélte meg, mint azokat a magyar és német hegemoniák eszméjére alapított Ausztria–Magyarország korában Bécsben és Budapestten látták: mint egy halom másodrangú, izgága, ok nélkül elégedetlenkedő

55 Ez a helyzet Kánya számára megalázó és tűrhetetlen volt. Ez olvasható ki az 1920. szeptember 9-ei minisztertanácson tartott beszámolójából is, amelyben arról tájékoztatta a kormány tagjait, hogy a szövetségközi misszióhoz intézett 305 megkeresésére csupán két esetben kapott választ. MNLO K 27 6R/18. fol. 6. Jegyzőkönyv a Minisztertanács üléséről, 1920. szeptember 7. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jspx?ADT_ID=59421&MT=1. Letöltés ideje: 2012. június 17.

56 Barcza Gy.: *Diplomataemlékeim* i. m. (38. jz.) II. 180.

57 *Pester Lloyd* 1920. december 23.

58 *Pester Lloyd* 1920. december 20.

embert, akik abban látják életcéljukat, hogy a politikai vezetésre hivatottaknak Bécsben és Budapesten kellemetlenségeket okozzanak” – írta róla ezzel kapcsolatban Gratz, akinek Bánffyhoz és Daruváryhoz hasonlóan volt alkalma személyesen megtapasztalni Kánya modorát és nézeteit.⁵⁹

Még inkább lekicsinylően bánt az egykori osztrák–magyar külpolitika szemében ellenségesnek tekintett balkáni országok (elsősorban a volt Szerbia) politikusaival. Balkán-ellenességének háttérében nem csupán a történelmi hagyományok, a Monarchia korabeli ellenszenv, még csak nem is pusztán a Trianonból eredő gyűlölet állt, hanem a térségtől való elhatárolódás szándéka is. Ehhez számottevően hozzájárult a német külpolitika vágányállítása, amelyet megelőzően Berlin a Duna-medencét és a Balkánt még külön tényezőként kezelte, de ami után (az I. világháború végétől) a térséget egységesen Délkelet-Európa fogalma alá sorolta. Utóbbi szemléletváltás 1922-től a Wilhelmstrasse szervezeti rendjében is tükröződött.⁶⁰ Noha Kánya viselkedése tudatos volt, és az ország nemzetközi pozíciójának megmentését óhajtotta vele szolgálni, eredményessége megkérdőjelezhető és bizonytalan. Ahelyett hogy az – alapjaiban hibás elképzeléseken nyugvó – magyar középhatalmi státusz elismerését sikerült volna általa elérni, inkább a magyar külpolitika téveszmés gondolkodásáról és a magyar diplomata, később külügyminiszter morózus természetéről győzte meg a kívülállókat.

Volt azonban annyira rutinos diplomata, hogy – amint erre visszaemlékezésében Bánffy Miklós is utalást tesz – ha szükség volt rá, eltitkolja indulatait.⁶¹ Sokan mégis kifejezetten károsnak tartották, hogy valaki ilyen alkattal az 1920-as évek elején vezető posztot töltsön be a magyar külügyminisztériumban. Rassay Károly a nemzetgyűlésben a külpolitika sikertelenségének meghatározó okát a Kányának adott teljhatalomban látta. Szerinte a vezértitkár vörös posztó az egész Balkánon, és kinevezése önmagában provokatív jelleget kölcsönöz a magyar külpolitikának.⁶²

Röviden említettük, miként viszonyult Kánya a környező kisantantállamokhoz, illetve a Balkán térségéhez. Franciaországnak a trianoni békeszerződésben játszott szerepe miatt azon sincs mit csodálkozni, hogy nem rokonszenvezett a franciákkal sem. Semsey László gróf anekdotikus megjegyzése szerint annyira gyűlölte őket, hogy „amikor egyszer kénytelen volt Párizson keresztül utazni, akkor csak az egyik állomásról a másikra hajtattott, nehogy a város szépségei őt franciaellenes vak gyűlöletében befolyásolják”. Befolyását is elsősorban a Magyarország körül formálódó kisantantállamokkal és az őket támogató Franciaországgal szemben igyekezett érvényesíteni. A külügyminisztériumon belül a franciaellenes irányvonalat képviselte.⁶³ Kánya az olaszok – pontosabban az olasz politikusok –

59 Gratz G.: Magyarország i. m. (9. jz.) 259.

60 Pritz Pál: Magyar–német viszony 1918–1945. Limes 15. (2002) 1. sz. 6.

61 Bánffy M.: 25 év i. m. (37. jz.) 114.

62 Nemzetgyűlési napló, 1920. XIII. kötet, 1921. szeptember 22–1921. december 17. Rassay Károly interpellációja, a Nemzetgyűlés 262. ülése, 1921. november 23.

63 Idézi: Karsai Elek: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Táncsics, Bp., 1969. 35.

íránt is különös ellenszenvet érzett. Számos alkalommal vádolta meg őket azzal, hogy Duna-medencei politikájuk során Magyarország érdekeivel ellentétesen cselekedtek.⁶⁴

Az Ausztriával kapcsolatos álláspontjának kialakítását ez idő tájt élénken befolyásolta a Nyugat-Magyarország kapcsán kialakult és még alakulófélben lévő helyzet. 1920 tavaszán a magyar kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a terület kiürítését addig kell halogatni, amíg kedvezőbb helyzet nem alakul ki Magyarország számára. Ennek érdekében még a szociáldemokrata Karl Renner kancellársága idején Kánya közreműködésével tárgyalásokat kezdeményeztek az osztrák keresztényszocialistákkal.⁶⁵ A megbeszélések semmilyen konkrét eredményre nem vezettek, már csak azért sem, mert a keresztényszocialisták nem voltak képesek önálló kormányt alakítani. A magyar minisztertanács azonban rövidesen döntési kényszer elé került.⁶⁶ A Kánya által kidolgozott alternatíva úgy szólt, hogy a helyi lakosságnak autonómia követeléssel kellene előállni, miközben jól megszervezett ellenállással és puccsal akadályozná meg a területek átadását.⁶⁷ A terv veszélyeit mérlegelve azonban célszerűbbnek találta, ha tovább tárgyalnának a keresztényszocialistákkal, ám IV. Károly visszatérési kísérlete keresztülhúzta mind a magyar kormány, mind az osztrák keresztényszocialisták számításait. A királypuccs után minden Budapesttel történő egyezkedés és kontaktus kínossá vált Seipelék számára, akiket a tárgyalások – ha kitudódtak volna – azonnal „reakció” gyanújába keverték volna odahaza.⁶⁸

A királypuccsok során egyébként konkrét formában napirendre került Kányának a Monarchiához, az uralkodóházhoz és Károly királyhoz fűződő viszonya. Nem esett nehezére eldönteni, melyik oldalon találja meg az országot és a sa-

64 A vádak között szerepelt, hogy Olaszország támogatta a kisantantot a Magyarország bekerítését szolgáló lépésekben, de a nyugat-magyarországi kérdés során is. Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. III. 1920–1921. Összeáll., szerk. Ádám Magda–Ormos Mária. Akadémiai, Bp., 2004. 166. sz. irat (Fouchet budapesti francia főbiztos távirata Millerand miniszterelnöknek és külügyminiszternek, Budapest, 1920. augusztus 27.), ill. *Ormos Mária: Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921.* Gordiusz, Győr, 1994. 72–73.

65 *Ormos M.: Civitas i. m.* (64. jz.)

66 Augusztus 6-án az antant képviselői a tervek szerint megjelentek volna Sopronban, hogy a területátadást előkészítsék.

67 Kánya előterjesztése annyiban előlegezte meg a történéseket, hogy a kormány a Nemzeti Hadsereg kivonulása után, a rend fenntartása érdekében a térségbe vezényelte Ostenburg-Moravek Gyula csendőrzászlóalját és a volt Prónay-féle vadászászlóalj tagjait. Az említett zászlóaljaktól függetlenül alakultak irreguláris egységek, melyek célja a területátadás megakadályozása volt. Megmozdulásukkal másfél hónapig tartó felkelés vette kezdetét. Mondhatjuk, hogy a hivatalos szervek a szabadcsapatok helyszínre küldésével igyekeztek bővíteni a kormány mozgásterét. Nyíltan azonban nem vállaltak közösséget a felkelőkkel, akik pedig a magyar revizionizmus kormányellenes irányzataként alkalmas terepet találtak Nyugat-Magyarországon a fegyveres ellenállásra. A kormány Gömbös Gyulát is a határ mellé küldte, hogy koordinálja az ellenállást és az „önjáró” felkelőket engedelmességre szorítsa.

68 MNL OL K 27 3-9R/34. Jegyzőkönyv a Minisztertanács üléséről, 1921. augusztus 1. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=59473&MT=1. Letöltés ideje: 2012. június 17.

ját helyét. Ez a hely pedig nem Károly oldalán volt, annak ellenére, hogy soproni neveltetése és az osztrák külügyi szolgálatban eltöltött évei egyaránt királypárti-vá formáltak. Privát beszélgetései során Kánya nagy elismeréssel beszélt Ferenc József egyéniségéről és uralkodói habitusáról. Annál lekicsinylőbben emlékezett IV. Károlyra.⁶⁹ A puccsok idején a magyar külpolitika érdeke lebegett a szeme előtt. Ez pedig elsősorban a nagyhatalmak és a kisantantállamok beavatkozásának elhárítását, vagyis Károly távozását diktálta. Mindkét visszatérési kísérlet alkalmával tárgyalni küldték a volt uralkodóhoz. Az első királypuccs idején különösen fontos szerepet játszott. Mivel igencsak rossz véleménnyel volt a politikában és a diplomáciában ügyetlenkedő exkirályról, ezért a gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkező, háborús vesztes Magyarország élén nem szívesen látta volna őt. Másokhoz hasonlóan úgy vélte, hogy Károly visszatérése katasztrófát hozna az országra.⁷⁰ A puccs idején a külügyminisztériumot vezető Gratz Gusztáv a legitimizmus egyik legeltökéltebb híve volt Magyarországon. Ebben a helyzetben a minisztérium és a kormányzó nevében meglehetősen magabiztosan, saját miniszterének intencióit is figyelmen kívül hagyva intézkedő vezértitkár ismét erősíteni tudta a minisztériumon belüli – amúgy sem jelentéktelen – pozícióját.⁷¹

Kányának közvetítő szerepe volt a Magyar Királyság és Szovjet-Oroszország közötti kapcsolatfelvételben. Részt vett az 1922-ben Berlinben lezajlott puhatolózó tárgyalásokon, és az 1924-ben újra kezdeményezett diplomáciai kapcsolatfelvételben.⁷² Nem a tárgyalásokat vezető Kányán múltott a megállapodás megghiúsulása. A megbeszéléseket sikeresen irányította, és kormánya instrukcióinak megfelelően valamennyi magyar követelést keresztülverekedte szovjet partnereinek ellenállásán.⁷³ A szerződés terve azoknak az erőknél az ellenállásán bukott meg, amelyek képtelenek voltak a reálpolitikai szempontokat ideológiai elfogultságaiktól mentesen mérlegelni. Súlyukat növelte, hogy ebben az ügyben a kormányzó is az indulatainak volt a rabja. Horthy ellenkezését táplálta, hogy a tárgyalások kezdeti szakaszában nem avatták be a részletekbe, hanem már szinte kész tényként tálták előtte a szerződés aláírását. Kánya mindezekkel szemben továbbra is híve maradt a szovjetekkel való együttműködésnek, ám lassan már csak ő egyedül. Bethlen ugyanis meggyőződése ellenére – érzékelve a terv várható bukását – fokozatosan kihátrált mögüle.⁷⁴

69 MNLOL K 429 392. d. 1920–1924. 4. cím fol. 70. Kozma feljegyzése.

70 Részletesen ld. *Ormos Mária*: Soha amíg élek. Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1990. 30–50.

71 *Boroviczényi Aladár*: A király és kormányzója. Európa, Bp., 1993. 86.

72 Kánya erről szóló beszámolóját ld. részletesen: *Seres Attila*: Két dokumentum az 1922. évi berlini titkos szovjet–magyar tárgyalásokról. Levéltári Szemle 50. (2000) 1. sz. 26–27.

73 PA AA Pol. Abt. II. Ungarn. Pol. 3. Polit. Beziehungen zu Russland. Welzeck jelentése, Budapest, 1925. április 15.

74 Uo.

A berlini követség

Az elmondottak alapján nem meglepő, hogy 1925-ben Kánya elvállalta a berlini követi posztot. Okunk van feltételezni, hogy a döntés egyáltalán nem állt ellentétben a tapasztalt diplomata elképzeléseivel, sőt azoknak tökéletesen megfelelt. Noha a külügyi szolgálat valóban *szolgálatnak* számított, és a személyzeti állomány mozgatása, a kinevezések, áthelyezések ügyében a minisztérium vezetése határozott, úgy véljük: Kánya rendelkezett akkora befolyással, hogy az általa kiszemelt berlini szolgálati helyet el is foglalhassa. Választásának fő oka az volt, hogy a magyar külpolitikát feszítő belső ellentmondás, a Szent István-i birodalom visszaállításáról szőtt elképzelés és az ország erőtlenségének kontrasztja miatt Berlin kezdettől fogva értékes volt a magyar politika szereplőinek szemében. Ők abban bíztak, hogy a status quo-ellenes államok közül Németország lesz az, amely szembefordul a békerendszerrel. Az 1920-as évek közepén lassan talpra álló országhoz fűződő kapcsolatok így kiemelt szerepet játszottak Kánya külpolitikai elgondolásai között is. A berlini követi poszt fontosabb politikai feladatot jelentett számára, mint az adminisztrálás mindennapos robotjával és aktákban való elmerüléssel együtt járó minisztériumi munka. A már többször idézett Hory András utal arra, hogy Kánya geopolitikai okokból, a háborús fegyverbarátság, véráldozat és a megaláztatásból eredő lelki érdekközösség folytán közösen képzelte Németország és Magyarország jövőbeli útját.⁷⁵ Gratz Gusztáv szerint „lelki alkatánál fogva az osztrák és német társadalomnak ama konzervatív elemei felé hajlott, akiknek körében eddig élete lezajlott. A modern demokráciákat és azok vezetőit lenézte, módszereiktől idegenkedett, viszont a német diplomácia és a német hadsereg vezető köreit saját fajtájabelieknek érezte”.⁷⁶ Noha a weimari köztársaság politikai rendszere és vezetése egyáltalán nem nyerte el a tetszését, a minisztériumok apparátusában, a diplomáciai testület és a hadsereg tagjai között otthonosan érezte magát, sokukkal szellemileg és társadalmilag, életmód és életfelfogás dolgában hasonló elveket vallott.⁷⁷

Berlin tehát a magyar külpolitika szempontjából és Kánya személyes beállítódásából adódóan is kiemelkedő vonatkoztatási pontnak számított. Bizonyára ez lebegett a szeme előtt, amikor a külügyminisztérium vezértitkári pozícióját felcserélte a berlini követi állással. Célja a német–magyar együttműködés előkészítése volt.⁷⁸

A két ország külpolitikájának összehangolása mindazonáltal sokáig megoldhatatlan feladatot jelentett. A kapcsolatokat számos feszültség terhelte. Maga Kánya is felpanaszolta a Kozmával folytatott korábbi beszélgetései során, hogy Németország alig táplál érdeklődést Magyarország iránt, mert a figyelmét elsősorban az Oroszországgal kapcsolatos tervei kötik le. Szerinte a német külpolitika

⁷⁵ Hory A.: Bukaresttől i. m. (4. jz.) 395.

⁷⁶ Gratz G.: Magyarország i. m. (9. jz.) 259.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Hory A.: Bukaresttől i. m. (4. jz.) 395.

visszakanyarodott a bismarcki korszak alapgondolatához, azzal a különbséggel, hogy akkoriban nagyobb súllyal esett a latba Ausztria szövetsége és a magyarok szimpátiája, mint néhány magyarországi elemi iskola ügye. Utóbbi megjegyzését is azok közé kell sorolnunk, amelyek – amellet, hogy nagyfokú érzéketlenségről árulkodnak – taktikailag és politikailag is hibás nézetet tükröznek. Régi sajtófőnöki rutinjával Kánya még arra is tervet szőtt, hogy a francia lapoknak csepegtetett információkkal befolyásolja a német külügyi vezetést, és így emlékeztesse őket arra a magatartásra, ami egy volt szövetségéstől elvárható.⁷⁹ Az „elmagyarosodott svábok alldeutschizálásának”⁸⁰ kérdése és holmi iskolaügyek Kánya nézőpontjából eltörpültek a „valódi” diplomáciai és stratégiai kérdések mellett. Ennek legfőbb velejárója az volt, hogy az 1920-as évek közepén Berlinben egyáltalán nem támogatták a magyar revíziós törekvéseket. Inkább a térség stabilitása lebegett a szemük előtt, s e tekintetben Magyarországot lehetséges zavarforrásnak tekintették. Gustav Stresemann kancellár, majd külügyminiszter fő célja Németország nemzetközi státuszának elfogadtatása volt.

Kánya kiküldetéséről az első hírek nagyon korán, 1922 őszén röppentek föl.⁸¹ Noha a váltásra akkor nem került sor, a Dísz tér vezérttkára igyekezett kedvezőbb képet kialakítani magáról a német külügyi apparátus előtt. 1923 őszén a csupán néhány hónappal korábban Budapestre akkreditált von Welzeck már több helyen arról értesült, hogy Kánya kiszemelte magának a berlini követi állást, és Emich Gusztáv ottani követ visszahívásán dolgozik. Az volt a benyomása, hogy a vezérttkár egy ideje szokatlanul készségesnek mutatkozott a német követséggel, és nagy igyekezettel nekilátott, hogy a róla kialakult negatív képen változtasson. Tárgyalópartnereivel váratlanul feltűnő nyíltsággal és őszinteséggel beszélt, ami – mint azt a német diplomata nem kis malíciával megállapította – meglehetősen idegen volt személyiségétől és addigi szokásaitól. Welzeck jól érzékelhető ellenszenvvel számolt be arról, hogy a Dísz tér befolyásos politikusa egykor a Monarchia külügyi szolgálatában a birodalom készséges hívének mutatkozott és kérlelhetetlen ellenfele volt minden magyar különállásnak, illetve önálló törekvésnek. Mindez nem akadályozta meg őt abban, hogy 1918 őszén – ellentétben más magyar származású diplomatákkal – ott buzgólkodjon a magyar külügyminisztérium megszervezésén. Idegen hangzású nevét magyarosította,⁸² és addigi magyarellenességét markáns osztrákellenességre cserélte. Welzeck szerint Kánya a legtipikusabb figurája a hasonló „evolúciós átalakulást” mutató magyaroknak. „Megbízhatatlan, egyben elszánt intrikus, aki előszeretettel hecceli egymás ellen (különösen a kisantant)

79 MNLOL K 429 392. d. 1920–1924. 4. cím fol. 72. Kozma feljegyzése.

80 Kánya mondatfordulata. Uo.

81 PA AA Pol. Abt. II. Ungarn Pol. 8. Diplomatische und konsularische Vertretungen im Auslande (ausser Deutschland) und umgekehrt. 1920. április–1929. január. Egon Franz Graf von Fürstenberg-Stammheim budapesti német követ jelentése, 1922. szeptember 13.

82 Welzeck itt téved. Kánya Kálmán jóval a Monarchia bukása előtt, 1898. augusztus 5-én magyarosította a nevét, Kányai előnévvel.

államok képviselőit” – állította róla, nem is tartva alkalmasnak őt a követi poszt betöltésére.⁸³

A kérdés továbbra is aktuális maradt, hisz a követváltásról szóló következő híresztelések a Bethlen-kormány lehetséges átalakítása kapcsán, 1924-ben ismét napvilágot láttak.⁸⁴ Német körök azonban – erről Welzeck gondoskodott – továbbra is vegyes érzelmekkel fogadták jelölését. Nem nézték jó szemmel, hogy olyan politikus kerül az ottani magyar követség élére, akinek állítólag élénk kapcsolatai vannak szélsőséges körökkel.⁸⁵ Kánya érkezését pedig ilyesféle hírek előzték meg. Nehéz természete, kiszámíthatatlansága és a jobboldali radikalizmus felé hajló politikai nézetei miatt leendő állomáshelyén így továbbra is ajkbiggyesztve fogadták az érkezéséről szóló híreket.

Mellette szólt viszont, hogy ballhausplatzi diplomata korában csakúgy, mint annak idején Mexikóban, illetve a háború alatt Washingtonban, Budapesten is jól együttműködött a német képviselő munkatársaival, és kellemetlen természetét leszámítva újabban nem adott okot a vele szembeni bizalmatlanságra, németellenességnek pedig semmi jelét nem mutatta. Így hát kinevezése Berlin szempontjából – noha nem volt örvendetes – politikai értelemben nem is lehetett aggályos. Annál sokkal nyugtalanítóbbnak tűnt egy esetleges agrément megtagadása. Ebben az esetben attól lehetett tartani, hogy Németország veszélyes ellenfele válna belőle. Az említettek miatt a német diplomácia terve az volt, hogy Emichet, amíg lehet, a hivatalában tartsák, ha azonban Kánya kinevezése elkerülhetetlenné válik, megadják neki az agrément-t.⁸⁶ Úgy kalkuláltak, hogy ha közismert hiúságát szem előtt tartva kezelik, a kétségtelenül tehetséges és a magyar külügyminisztériumban

83 PA AA Pol. Abt. II. Ungarn. Pol. 11. Nr. 3. Staatsmänner 1. 1920. augusztus–1928. december. Welzeck jelentése, Budapest, 1923. szeptember 3.

84 Régi ellenlábasa, Welzeck el tudta képzelni, hogy Kánya berlini küldetésének híre mögött tulajdonképpen a külügyminisztériumból való óvatos elmozdításának szándéka húzódik meg, és azt az említett országok képviselői kényszerítették ki a magyar kormánytól. Köztudott volt, hogy a kisantant kárlehetetlen ellenfele, és – ha jó diplomataként fékezte is magát – ugyanezt Franciaországgal kapcsolatban is el lehetett mondani róla. Emiatt Franciaország és a kisantant-államok budapesti képviselői személyében látták a Magyarországhoz fűződő kapcsolataik normalizálásának egyik legfőbb kerékkötőjét. A kérdés a német követ több személyes találkozásán szóba került. Welzeck lengyel kollégája úgy látta, hogy a kialakult körülmények között (azaz személyének kényelmetlenné válásával) Kánya előtt nem maradt más választás, mint a berlini követi poszt elfoglalása. PA AA Pol. Abt. II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd. 1. 1920. augusztus–1936. március. Welzeck jelentése, Budapest, 1924. február 6.

85 Nem árt azért hozzátenni, hogy Kánya (csakúgy, mint Teleki) 1920 nyarán tisztában volt a bajor szélsőjobboldali körök magyarországi kapcsolataival, a megbeszélésekről is tudott, részt azonban nem vett a tárgyalásokon. A miniszterelnökhöz hasonlóan nem a Kahr-féle csoportot, hanem a Hans von Seeckt vezérkari főnök által fémjelzett mérsékelt jobboldali erőket tartotta valódi partnerének. *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Osiris, Bp., 2005. 185–186.

86 Uo. Gerhard Köpkének, a német külügyminisztérium II. osztálya igazgatójának levele Welzeckhez, Berlin 1924. február 18. Arra, hogy Emichet Berlinben tartsák, nem látszott sok esély. A magyar külügyminisztériumban nem voltak elragadtatva a követ képességeitől, azokat a Disz téren meglehetősen szerénynek ítélték. Uo. Feljegyzés, 1925. május 12.

jókora befolyással rendelkező diplomata nagy szolgálatakat tehet a német érdekeknek. Tapasztalata és éles elméje miatt nem volt várható tőle, hogy a számára egyetlen szóba jöhető poszton népszerűtlenné akarna válni.⁸⁷

A vele szemben megfogalmazott kritikák a következő év tavaszán ennek ellenére szó szerint megisméltódtak.⁸⁸ Külpolitikai törekvéseinek irányát érzékelték a Wilhelmstrassén, legfeljebb a többször megbízhatatlannak kikiáltott diplomata állhatatosságában kételkedtek. A német külügyminisztériumban kényszerűen tudomásul vették Kánya júliusra vagy augusztusra várható kinevezését, ám azt továbbra sem különösebben üdvözölték, annál is kevésbé, mivel elődjével a külügyminisztérium vezetése igen szoros, mondhatni baráti kapcsolatokat ápolt. Az Emich távozása miatt lenyelt keserű pirula utóízét enyhítette, hogy Kánya kiküldésével a magyar kormány az egyik, ha nem a legbefolyásosabb külügyi orákulumát delegálta Németországba. Ez azt bizonyította, hogy a magyar partner még az eddigieknél is nagyobb súlyt fektet a Németországhoz fűződő kapcsolatok javítására. Ezt Hindenburg elnök elégtétellel nyugtázta Kánya bemutatkozó látogatásakor.⁸⁹

Az, hogy tekintélyes és magabiztos diplomata foglalta el a követi posztot, nem csupán stílusbeli változást jelentett az Emich-korszakhoz képest, hanem egyúttal a diplomáciai érintkezés rutinját is átalakította. A német kormány korábban minden ügyet a berlini magyar követ mellőzésével, a budapesti német megbízott útján intézett el. Ezt a gyakorlatot sem Kánya önérzete, sem pedig addig kivívott pozíciója miatt nem lehetett tovább fenntartani. A magyar kormány új kiküldöttje ráadásul sokkal önjáróbban cselekedett elődjénél, ami azt jelentette, hogy esetenként a berlini külügyminisztérium mellőzésével cserélt információt német kormányzati szervekkel.⁹⁰

A frankügy

Az 1925 októberében kinevezett új követ még meg sem melegedett a székében, máris gondjai támadtak. Ugyanabban az évben pattant ki a két háború közötti magyar politika egyik legkínosabb esete, a frankhamisítási botrány. Az ügy nem csupán Magyarország nagy nehezen megerősített külpolitikai pozícióját ingatta meg, hanem kényesen érintette Kánya személyét is. Holland rendőrök ugyanis megtalálták azt a naplót, melyben az ügy egyik szereplője, Jankovich Arisztid rögzítette az ügy általa ismert eseményeit és az azzal kapcsolatba került személyek neveit. Utóbbiak között Kánya Kálmán is szerepelt. Németország hágai követsége Jankovich lebukása után rögtön jelezte, hogy az ügy szálai a berlini magyar követségig nyúlnak. A holland politikai rendőrség vezetőjétől kapott információk szerint a

87 Uo. Welczeck jelentése, Budapest, 1924. február 6.

88 PAAA Pol. Abt. II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd. 1. 1920. április–1928. december. Feljegyzés, 1925. május 12.

89 Uo. Feljegyzés Kányának a német államfőnél tett bemutatkozó látogatásáról, Berlin, d. n.

90 MNLOL K 64 1926–11/a. 18. cs. fol. 21–22. Kánya kézzel írt pizkozata, rá vonatkozó német panaszokról, d. n.

hamis ezerfrankosokból diplomáciai futár útján a berlini követség is kapott. Ezt azonban a holland nyomozhatóságok bizonyítani nem tudták.⁹¹

Kánya esetleges érintettsége nem került el a német sajtó figyelmét. Annak ellenére, hogy a német külügyminisztérium igyekezett visszatartani a témától a szenzációra éhes újságírókat, néhány lap meglehetősen barátságosan hangvételű cikkben tálalta az eseményeket és abban a követ szerepét. Tudni vélték róla, hogy alkalmasint a Gömbös-féle jobboldali radikalizmus egyik legbuzgóbb hívének számít, továbbá hogy berlini küldetése is a német radikálisokhoz fűződő szálak megerősítését szolgálta.⁹² A berlini magyar követségen egyébként azonnal fogadták a német sajtó képviselőit, és a leírtakat teljesen alaptalannak minősítették.⁹³ Kánya pert is fontolgatott a hírrel előhozakodó *Ullstein-Press* ellen.⁹⁴ A német újságok írásai ennek ellenére sem kímélték a magyar diplomatát. A *Berliner Tageblatt* arról tudósított, hogy Kánya kénytelen volt lemondani egy követségi fogadást, mert mind a francia és angol diplomáciai, mind a német gazdasági és politikai körök bojkottot hirdettek ellene. A lap szerint a német külügyminiszter és államtitkára egyaránt lemondta a részvételt, hiszen „senki nem kíván olyan ember vendége lenni, aki közeli kapcsolatokat ápol a frankhamisítókkal és csupán diplomáciai előjogai mentik meg a börtönbüntetéstől”. A cikk írója kifogásolta, hogy noha a kormány a társasági érintkezés során elszigetelődik a követtől, a hivatali életben változatlanul fenntartja vele a kapcsolatot. Véleménye szerint mivel Kánya nem fog saját elhatározásából eltűnni, a kormányzat illetékeseinek kellene félreérthetetlenül tudomására hozni, hogy jelenléte nem kívánatos a német fővárosban. A híreket a követség természetesen azonnal cáfolta.

Az úgy tehát újólag felszínre hozta Kánya radikális jobboldali kapcsolatait. Terítékre került a közismerten radikális, legitimista és kalandor terveket mindig támogatni kész Albrecht királyi herceggel fenntartott bensőséges kapcsolata is. Albrecht apja, Frigyes szoros kapcsolatban állt a MOVE és az ÉME képviselőivel, és nagyvonalú anyagi támogatásban részesített müncheni szélsőjobboldali köröket.⁹⁵ A német külügyminisztérium II. osztálya igazgatójával, Gerhard Köpkével folytatott megbeszélésén Kánya kénytelen volt védekezni a vádakkal szemben. Felvilágosította a Politikai Osztály vezetőjét, hogy a magyarországi legitimisták és Albrecht hívei között mély szakadék tátong, őt magát pedig a legitimista körökben kifejezett ellenszenv övezi a IV. Károllyal szemben tanúsított illojális magatartása miatt. Azt, hogy a főherceg politikai köréhez tartozna, Kánya szintén határozottan tagadta. Windischgrätzről és a bankjegymásolatokról meglehetősen lekicsinylően beszélt. A herceget egzaltált személyiségként mutatta be, és sajnálatosnak tartotta,

91 PA AA Pol. Abt. II. Geheimakten. Ungarn 5 Bd. 1. A. Geheim. Die Frankfälscheraffaire. Bd. 1. 1925. december 9–1926. március 1. A hágai német követség jelentése, 1925. december 18.

92 Uo. Carl von Schubert külügyi államtitkár távirata a budapesti német követségnek, Berlin, 1926. január 7.

93 Uo. Schubert távirata a budapesti német követségnek, Berlin, 1926. január 7.

94 PA AA Pol. Abt. II. Ungarn 5 A. Bd. 1. Welzeck távirata, 1926. január 9.

95 C. A. Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. I–II.* University Press, Edinburgh, 1956–1957. II. 456.

hogy annak idején IV. Károly köréhez tartozott. A franküggyel kapcsolatban először úgy nyilatkozott, hogy annak részleteivel még nincs tisztában, később viszont kijelentette, hogy a háttérben olyan magyarországi belpolitikai körök állnak, akiknek célja a kormányzót és a miniszterelnököt kijátszani egymás ellen. Kitért még saját maga és a porosz, valamint bajor völkisch⁹⁶ körök kapcsolatára is, cáfolva a baloldali német sajtóban terjesztett azon állításokat, melyek szerint feladata, hogy a Monarchia restaurációját német kormánykörökben előkészítse.⁹⁷ Az iránta megingott bizalom helyreállítása érdekében – egyúttal a kormány megbízásából – bizalmasan tájékoztatta berlini partnereit a frankhamisítók, nevezetesen Gerő László őrnagy szoros német kapcsolatairól.⁹⁸ A kellemetlenségek azonban ezzel korántsem értek véget. A brit *Daily Herald* jóval később még mindig olyan információval állt elő, hogy a német kormány a követ visszahívását szeretné kezdeményezni a frankbotrány miatt. Köpke az érintettől értesült a híradásról, és – megállapodásuk nyomán – azonnal táviratozott Londonba. Az ott állomásozó német követ útján felhatalmazta a magyar képviselő vezetőjét, hogy amennyiben a koholmányt hivatalosan akarja cáfolni, azt Berlinre való hivatkozással teheti.⁹⁹ Egyúttal Kányát is igyekezett lecsillapítani, megnyugtatva őt azzal, hogy a cáfolatról értesíti a londoni követség vezetőjét.¹⁰⁰

Kánya és a Locarno-politika

A frankügyből keletkező botrány hatásai lassan ugyan, de csillapodtak, Kánya előzetes várakozásai azonban továbbra sem teljesültek. A berlini politikai irányvonalat nem sikerült eltéríteni a locarnói útról. A diplomáciai elszigeteltségből a francia biztonsági igények elismerésével kitörni készülő és Párizssal a konstruktív együttműködés jegyében politizáló Gustav Stresemann-nak nem volt érdeke, hogy hazája külpolitikáját Magyarország mellett elkötelezze. Mi több, a konszenzusos politika segítségével a majdani békerekvizió útját egyengető német kormány számára egyenesen terhes volt a potenciális agresszorként számon tartott Magyarországgal fenntartott túlságosan nyájas kapcsolat.¹⁰¹ Kánya azért is teljesen elhibázottnak tartotta a német külpolitika teljesítési irányát, mivel úgy látta: a franciák végérvényesen meg akarják törni Németországot, akik emiatt mindhiába igyekeznek eleget

96 Feltehetően a konzervatív-monarchista Deutsch-Nationale Volksparteira (DNVP), ill. az abból kiváló radikális-antiszemita csoport által alapított Deutschvölkische Freiheitsparteira (DVFP) gondolt.

97 PA AA. Pol. Abt. II. Ungarn 5 A. Bd. 1. Frankfälscheraffaire 1925. december 1–1926. március. Köpke feljegyzése a Kányával történt beszélgetéséről, 1926. január 12.

98 PAAA Pol. Abt. II. Ungarn. Büro des Reichsministers. Staatssekretär Bülow's Aufzeichnungen über Diplomaten Besuche, 1920. 10–1929. 09. 579964. Schubert számjeltávirata a budapesti német követségnek, Berlin, 1926. január 29.

99 Uo. Gerhard Köpke távirata a londoni német követségnek, 1926. június 8.

100 Uo. Köpke feljegyzése Kányával folytatott beszélgetéséről, 1926. június 8.

101 Ld. *Pritz P.*: Magyar–német viszony i. m. (60. jz.) 6.

tenni Párizs követeléseinek. Erről igyekezett meggyőzni a berlini illetékeseket. Noha rendszeresen győzködte a vezető német politikai csoportok képviselőit a német–magyar együttműködés szükségességéről, igyekezete nem érhetett célt. Sem Carl von Schubert külügyi államtitkárnak, sem pedig más vezető német politikusnak nem sikerült „felnyitnia a szemét” és kicsikarnia tőlük a remélt támogatást.

Még évekig kevés sikert hozott Kánya és a korabeli magyar külpolitika számára az olasz–magyar közeledés német elfogadtatása is. Annak ellenére, hogy Bethlen az olasz–német együttműködés elősegítésén dolgozott, a kormányt képviselő Kányának meg kellett küzdenie azokkal a – nem alaptalan – vádakkal,¹⁰² melyek szerint a magyar–olasz kooperációnak német-, illetve osztrákellenes éle lenne. A magyar diplomata az 1927. évi magyar–olasz szerződés megkötését követően egyre jobban sürgette a német–olasz megbékélést, ám hamar kiderült, Berlin nem hajlandó egyetlen olyan lépést sem tenni, amely növelné Franciaország bizalmatlanságát.¹⁰³ Ezek a nézetek később sem változtak számottevően. A dél-tiroli kérdés mellett a fasiszta rezsim jellegéből adódóan is élesedett az ellentét a két ország között.¹⁰⁴ A feszültségek a gazdaságpolitika terén is jelentkeztek. Mindezekről eltekintve Németország stratégiai partnerként sem számolt a katonailag gyenge Olaszországgal. A Mussolinivel való együttműködést túlon túl kockázatosnak tartották Berlinben, még abban az esetben is, ha sikerülne neki az ország erőit egységbe formálni. Nyersanyagainak szűkössége, erőforrásainak és hadseregének gyengesége bizonytalan szövetségessé tették Rómát a német vezetés szemében. A pillanatnyi helyzetben azonban elsősorban attól tartottak, hogy az olasz külpolitika kijátssza őket Franciaországgal szemben. A francia–német viszony kiéleződése pedig útját állta volna olyan aktuális problémák megoldásának, mint a Berlin számára oly fontos jóvátételi kérdés, illetve a Rajna-vidék kiürítésének ügye. Másfelől viszont a német diplomácia is szívesen demonstrálta volna Párizs előtt külpolitikai önállóságát, s ehhez hozzásegítette volna egy Olaszországgal való taktikai együttműködés.¹⁰⁵

A Berlin és Róma közötti magyar közvetítési törekvéseket a német külügyi vezetés később egyértelműen visszautasította, ráadásul akkoriban Magyarországnak nem szántak különösebb szerepet a Wilhelmstrasse Közép-Európa-politikájában. A német külügyminisztérium 1926 augusztusában elkészített ajánlásában a délkelet-európai kapcsolatok kiépítésének súlypontjául Romániát és Jugoszláviát jelöl-

102 Ez abból adódott, hogy Berlin és Róma érdekei 1936-ig látványosan különböztek, a német feltételezések azonban túlzóak voltak.

103 PA AA Pol. Abt. II. Geheimakten Ungarn Pol. 2. Pol. Beziehungen zu Deutschland, 1920. szeptember–1934. április. Köpke feljegyzése Kányával történt megbeszélésről, Berlin, 1927. november 3.

104 Elsősorban annak a német–olasz gazdasági kapcsolatokra gyakorolt hatása miatt. Ld. az előző jegyzetet.

105 PA AA Büro des Staatssekretärs. Akten betreffend Deutsch-italienische und Deutsch-österreichische Beziehungen, insb. Südtirol, Anschluss. Bd. 8. 1928. március 5–október 12. R29333. Feljegyzés Németország és Olaszország viszonyáról, 1928. május 15.

te meg.¹⁰⁶ Németország Stresemann idején a legkiegyensúlyozottabb kapcsolatot éppen Jugoszláviával, illetve Csehszlovákiával alakította ki.¹⁰⁷ Berlin a gazdasági szálak szorosabbra fűzésén és a német kisebbségeket érintő kérdések rendezésén munkálkodott a térség államaiban, anélkül hogy bármelyikük mellett elkötelezte volna magát. Németország minden ezt meghaladó törekvés elől megpróbált elzárkózni.¹⁰⁸ Kánya számára konkrét kérdésekben is (például a szentgotthárdi fegyvercsempészési incidens vagy az optánsügy) bebizonyosodott, hogy Németország nem az általa elvárt módon és eréllyel kíván fellépni a magyar érdekek mellett a nemzetközi szinten. Nem volt elragadtatva a német diplomácia játéktól, és mind Köpkrét, mind Schubert államtitkárt többször szembesítette azzal a – Magyarországon általános – véleménnyel, mely szerint Berlin csak akkor érdeklődik Budapest iránt, ha a német kisebbség ügyéről esik szó.¹⁰⁹ Sok esetben úgy volt kénytelen érvelni Berlinben, mintha legalábbis Londonban vagy Párizsban tárgyalt volna. Részben azokat a vádakot kellett cáfolnia, melyek szerint Magyarország békebontó politikába kezdett az olasz–magyar kapcsolatok szorosabbra fűzésével. Meg kellett győznie a német külügyi vezetést arról is, hogy Magyarország csakis békés eszközökkel törekszik a status quo módosítására, ami azonban jelenleg egyáltalán nem aktuális. Kifejtette, hogy a kormánynak nem áll szándékában a változás siettetése, sokkal inkább erkölcsi tőkét gyűjtve igyekszik az eseményeket előkészíteni. Hasonlóan érvelt az olasz–magyar közeledés osztrák-, illetve németellenes élet bizonygató nézetekkel szemben is.

Az eltérő alapállást képviselő német diplomaták és politikusok közül talán a már többször emlegetett Köpke volt az, aki Kánya nézeteit a leginkább osztotta. A német diplomata lekicsinylően nyilatkozott Shubertről, aki szerinte csak kevés érzéket árul el a kelet-európai kérdések iránt.¹¹⁰ Megértéssel fogadta viszont a magyar követ mentegetőzéseit, melyeket elsősorban a helyi baloldali sajtóban felbukkant írások kényszerítettek ki. Köpke rokonszenvezett is az olasz–német viszony javítására irányuló nézetekkel, sőt ez ügyben óvatos kritikát is megengedett magának Stresemann politikáját illetően,¹¹¹ miközben önmagát a locarnói politika ellenzői közé helyezte.¹¹² Világossá tette egyúttal azt is, hogy a dél-tiroli kérdés elmérgesedése miatt a magyar indítványokat el kell utasítaniuk.¹¹³ Kijelentette, hogy amíg a locarnói politika nem torkollik zsákutcába, szóba sem jöhet

106 *Németh István*: Németország története. Egységtől az egyesítésig (1871–1990). Aula, Bp., 2002. 136–137.

107 *Eiler Ferenc*: Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938. In: Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Szerk. Fedinec Csilla. Teleki László Alapítvány, Bp., 2002. 5.

108 A kérdéstről részletesen ld. uo.

109 PA AA Büro des Reichsministers, 30. Ungarn I. 1920. október–1929. szeptember fol. 417–418. Schubert feljegyzése, 1928. január 5.

110 MNLOL K 63 KÜM A Külügyminisztérium Politikai Osztályának iratai, Politikai iratok 1928-21/7. 177. cs. 3078/928. Wettstein jelentése, 1928. július 27.

111 Uo. 1933/1928. fol. 28–29. Kánya jelentése, d. n. (beérkezés: 1928. május 9.)

112 Uo. 3078/928. Wettstein jelentése, 1928. július 27.

113 Uo. 1933/1928. fol. 28–29. Kánya jelentése, d. n. (beérkezés: 1928. május 9.)

az Olaszországgal való barátkozás.¹¹⁴ Kánya később is rendre előhozakodott vele Köpkénél, aki azonban semmi biztatót nem tudott mondani neki, mert Stresemann következetesen tartotta magát eredeti elképzeléseihez, és nem volt hajlandó országát eszközül odadobni Mussolininak, aki – szerinte – franciaellenes politikája érdekében kívánta Berlint felhasználni. Amíg tehát Stresemann volt a német külügyek irányítója, addig e tekintetben kedvező fordulatot nem volt miért remélni.¹¹⁵

Kánya éppen ezért nagy reményeket fűzött a német külügyi tárca élén 1929 végén bekövetkezett változáshoz. Stresemann október 3-ai halálát követően novemberben a néppárti (DVP) Julius Curtiust nevezte ki az államfő külügyminiszterré. Curtius – aki Kánya szerint távolról sem volt olyan nagy bámulója Briandnak, mint elődje – valóban megkezdte a távolodást a locarnói politikától, és külügyminisztersége idején a német külpolitika offenzívabb irányt vett.

Mindennek a jelei azonban igencsak halványan bontakoztak ki. Csakhamar kiderült, hogy Curtius kezét megkötik a német külpolitikát fogva tartó béklyók, elsősorban a belpolitikai és a pénzügyi helyzet. Kánya jól látta, hogy külpolitikai fordulatot a Wilhelmstrasse addigi vezető diplomatagárdájával nehéz lesz végrehajtani. Úgy vélekedett, hogy a mértékadó külügyi tisztviselők – köztük Gaus, Schubert, sőt még a Stresemann-nal szemben néha kritikusan fogalmazó Köpke is – csak viszonylagosan vagy egyáltalán nem számíthatók a locarnói politika ellenzői közé, és miniszterüket semmiképpen sem fogják az addig járt külpolitikai útról eltéríteni.¹¹⁶ Köpke nyíltan el is oszlatta Kánya reményeit, amikor kijelentette, hogy a német külpolitikát továbbra is Stresemann elvei irányítják, és a német–olasz viszonyban nem lesz változás. Kánya szerint a német külpolitikai vezetők Franciaország politika és gazdasági pozíciójának „hipnózis alatt állnak”, és a megbízhatatlan Olaszországot (gazdasági és politikai értelemben is) „quantité négligeable-nak”¹¹⁷ tartják.¹¹⁸

Vissza a Dísz térre

Kánya berlini missziója nem hozta meg a várt babért a saját maga számára és a külpolitikai sikert sem az országnak. Ennek a legfontosabb okát egyrészt az eltérő magyar és német külpolitikai ambíciókban kell keresnünk, valamint abban, hogy Budapest és Berlin elképzelt partneri viszonya és valós helyzete között hatalmas szakadék tátongott. Kánya nem tudott eredményre jutni a magyar–német gazdasági kapcsolatok, főleg a magyar agrárexport élénkítése ügyében. Noha gyakran zúdított panaszáradatot a német külügyminisztérium tisztviselőire a német agrárvámok emelésével kapcsolatban, a magyar áruk felvételére vonatkozó kísérletei rendre

114 Uo. 1933/1928. Kánya jelentése, 1928. június 29.

115 Uo. 2900/1928. fol. 30–32. Kánya jelentése, 1928. július 13. Ld. még *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3., átdolg. kiad. Kossuth, Bp., 1988. 113.

116 MOL K 63 1930-21/7. 178. cs. 422/930. fol. 4–7. Kánya jelentése, 1930. február 3.

117 Jelentéktelen súlyúnak.

118 MOL K 63 1930-21/27. 178. cs. fol. 5. Követi jelentés, 1930. március 8.

elbuktak.¹¹⁹ Bernhard Wilhelm von Bülow államtitkárnál tett búcsúlátogatásakor keserűen panaszkodott amiatt, hogy berlini ténykedése eredménytelen maradt.¹²⁰

Kánya nyolc éves berlini tartózkodást követően is dolgvégezetlenül állt a magyar követség élén. Ezért természetesen nem egyedül, sőt elsősorban nem ő maga volt a felelős. Értelmetlen lenne ugyanis rajta számon kérni mindazt, ami a két ország eltérő politikai szándékai, gazdasági érdekei miatt nem valósulhatott meg. A feladat, amelyre Kánya vállalkozott, nem sikerülhetett, s ezt távozása előtt kénytelen volt konstatálni. Egyaránt elégedetlenséggel szemlélte a „pacifizmus lejtőjén egyre lejjebb csúszó birodalom”¹²¹ távolságtartását, majd a német vezetés élénkülő figyelme és a – válság miatt egyre fontosabbá váló – gazdasági kapcsolatok alakulása között megmutatkozó ellentmondást. Nem adott okot a derűlátásra a versailles-i rendszert tagadó, ám a revízió ügyét nemzetközi téren lejárató és túlzott agresszivitásával veszélybe sodró Hitler-féle irányzat megerősödése sem. A német belpolitika 1930-as évek eleji változásait idegenkedéssel fogadta.¹²²

Nincs okunk cáfolni azokat a forrásokat, amelyek szerint egyre többet hangoztatta visszavonulását, annak ellenére, hogy ambícióit még nem látta kiteljesedtettnak. Rendelkezési állományba helyezését bizonyos körökben örömmel üdvözölték volna, mert így felszámolódtak volna a külügyi szolgálaton belül egymásnak feszülő irányzatok, illetve megszűnt volna az ott uralkodó „kettős szellemiség”.¹²³ A liberális–demokrata *Újságban* erről megjelent írás igyekezett a Gömbössel rokonszenvező követet rossz színben feltüntetni, és azt sugallni, hogy a hatása még Berlinből is meghatározó a magyar külügyi apparátus munkájára. A torzító beállítás ellenére a későbbi fejlemények igazolták Kánya várakozásait, melyek szerint a németországi követi állás növelheti hatalmi súlyát, egyúttal cáfolták azokat, akik 1925-ben a Dísz téri apparátus éléről való eltávolítására és izolációjára tett kísérletet sejtettek a kinevezése mögött.¹²⁴ A rendelkezésére álló időt Kánya mindenesetre vészesen fogyni látta. Talán ennek köszönhető, hogy amikor az események új irányt vettek, már nem állt ellen a felkérésnek, és ezúttal elvállalta a külügyi tárca vezetését.

119 PA AA Direktoren – Handakten (HA) Wallroth, Bd. 28. E. Ungarn, Italien, Balkan, 1926. április–1928. január. Schubert feljegyzése, Berlin, 1929. június 28.

120 PA AA Büro des Reichsministers, 30. Ungarn 3. 1931. május–1935. november. Bülow feljegyzése Kánya búcsúlátogatásáról, 1933. január 23.

121 MNLOL K 63 1928-21/43. 177. cs. fol. 33. Kánya fordulata 1928. február 10-ei jelentésében.

122 Kánya francia diplomaták előtt nem is rejtette véka alá véleményét a náciokról, amire persze taktikai megfontolások is indíthatták. Göbbelst köztönivaló bolondnak, Göringet brutálisnak, Hitlert pedig egyszerű, a tömegek által felszínre dobott figurának tartotta. Documents Diplomatiques Français 1932–1939. Serie I. (1932–1935), Tome III. (17 Mars–15 Juillet 1933). Paris, 1967. 256. sz. (Jean-Paul Boncour budapesti francia követ jelentése Kányával folytatott beszélgetéséről, Budapest, 1933. május 8.) 449–450.

123 Az *Újság* 1931. november 20.

124 Nem szűnő befolyását mutatta az is, hogy a minisztertanács 1928. november 16-ai ülésén arról határozott, hogy a 35. szolgálati évét betöltött követet a szolgálatban visszatartsa. Nyugdíjazása már akkor esedékes volt. MNLOL K 27 23R/54. Jegyzőkönyv a Minisztertanács üléséről, 1928. november 16. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jspx?ADT_ID=59705&MT=1. Letöltés ideje: 2012. június 17.

1932 októberében, a Gömbös-kormány megalakításakor többen is szóba kerültek mint lehetséges külügyminiszterek. Kánya akkoriban még egyik kombinációban sem szerepelt, aminek valószínűleg belpolitikai okai lehetettek. A kormányalakítási tárgyalások során Gömböstől kialakult engedmény volt a diplomáciailag teljesen tapasztalatlan Puky Endre kinevezése. Bethlen úgy képzelte, hogy az idős politikust maga előtt tartva, saját embereivel – elsősorban Khuen-Hédervary Sándorral – fogja a magyar diplomáciát irányítani.¹²⁵

Puky Endre kinevezését sem a közvélemény, sem maguk a diplomaták nem tartották szerencsés választásnak, szűkebb körben azt jobbra csak megmosolyogták. De a változtatás időszerű volt, s ennek kivitelezésében Kozma Miklósnak voltak elévülhetetlen érdemei.

Kozma a nyugat-magyarországi kérdés idején kezdett közeledni Kányához, akinek aztán nagy tisztelője lett.¹²⁶ 1923 júliusában három hetet töltöttek együtt a németországi Wildungenben. Kánya a vesebaját kezelte, s amire ritkán volt példa, Kozmát kitüntette bizalmával. Mindennap nagyokat sétáltak, és Kánya beavatta Kozmát külpolitikai nézeteibe, megosztotta vele tapasztalatait. Kozma – akinek nyilván hízelgő volt, hogy a nehéz természetű vezértitkár a bizalmába engedte – a magyar külügyminisztérium tulajdonképpeni politikai vezetőjét és kimagasló szellemi tehetségét tisztelte Kányában. „A legeszesebb és legszellemesebb emberek közé tartozik, akiket valaha ismertem” – írta róla.¹²⁷

Kozma még 1932. október elején felvetette Gömbösnek a Berlinben tartózkodó Kánya megbízásának gondolatát, ám a miniszterelnök a kérdést akkoriban függőben hagyta. Kozma később Zürichből írt levelet Gömbösnek, amiben javaslatot tett több személyi kérdéssel kapcsolatosan. Ebben a levélben ismét indítványozta Kánya kinevezését, felajánlva azt is, hogy Svájcból személyesen megy Berlinbe, rávenni az öreg diplomatát a tisztség elvállalására. A körültekintés érthető volt, hisz Kánya Bethlennek kétszer mondott nemet a felkérésre. A kormányfőtől azonban ezúttal sem érkezett válasz.¹²⁸

Gömbös tartózkodása azzal magyarázható, hogy alapvetően idegenkedett a Kánya által képviselt mentalitástól. A miniszterelnök is jól tudta, hogy a hosszú évek óta Berlinben állomásozó követre úgy tekintenek, mint az egykori Monarchia diplomáciai hagyományainak élő emlékművére. Gömbös szemében azonban éppen ez az osztrák–magyar hagyomány gátolta a magyar nemzeti eszme érvényesülését. Úgy ítélte meg, hogy a hagyományos politikai elit és államhivatalnoki garnitúra lelkületét olyan összbirodalmi gondolkodás hatotta át, mely szemben áll a magyar birodalmi érdekek meggyőződéses képviselésével. Az egyébként kiváló referenciának számító közös külügyminisztériumi szolgálat tehát egyáltalán nem volt jó ajánlólevél Gömbös előtt, aki a Bécsben szocializálódott vezető diplomata-

125 *Pritz P.*: A külügyi szolgálatok története i. m. (41. jz.) 73.

126 *Ormos M.*: Egy magyar médiavezer i. m. (36. jz.) 110., 114.

127 MNLOL K 429 1920–1924. fol. 68. Kozma feljegyzése.

128 MNLOL K 429 Feljegyzések 1932. 392. d. 14. cím fol. 128. Kozma feljegyzése (Berlini út 1932. december 9–13.).

kat igyekezett mellőzni a diplomáciai életben. 1933 januárjában a külügyi szolgálat tisztviselőinek kiadott rendeletében felhívta a beosztottak figyelmét a magyar gondolat, a magyar faj és nemzet érdekeinek szolgálatára, az „erős magyar érzés kifejlesztésére és fenntartására” idegen milióban is. Megfogalmazta azt a kívánságát, hogy a diplomaták ismerjék a magyar nép lelki és anyagi adottságát, Magyarország életkörülményeit, földrajzi és néprajzi viszonyait.¹²⁹ E kérdésekben – mint azt korábban említettük – Kányának voltak hiányosságai.

Hozzátehetjük egyúttal azt is, hogy Kánya sem rajongott a Gömbös által képviselt tömegpolitizálásért és tömegpropagandáért. Viszolygott a hangzatos szövegek pufogatásától, a plebejusnak tekintett közönség (legyen az akár a parlamenti képviselőkből álló hallgatóság) mozgósítása, lelkesítő meggyőzése ugyancsak távol állt tőle. Nem volt az előbbiekkal rokon érzelmi politizálás híve, ami viszont a kormányfőre szintén jellemző volt.¹³⁰

Kozma korábbi berlini útja alkalmával már igyekezett kipuhatolni Kánya elképzeléseit esetleges miniszteri megbízásával kapcsolatban. Naplójában azt állítja, hogy semmilyen meghatalmazást nem kapott erre Gömböstől, inkább tréfás formában tudakolózott Kányánál, aki – minden szabadkozása ellenére – késznek mutatkozott a poszt betöltésére.

Kozma jól érezte, hogy Kánya komolyan eljárta a gondolattal, talán hiúságát is sikerült felpiszkálni, nem sokkal később ugyanis Teleki Pál egykori és későbbi miniszterelnök Potsdamban élő sógornőjének akként nyilatkozott, hogy szívesen vállalna megbízatást odahaza. Az elejtett megjegyzés nyilván nem volt minden célzatosságtól mentes. Az információ Telekitől Ottlik Györgyhez, a befolyásos *Pester Lloyd* korábbi külpolitikai szerkesztőjéhez, a *Nouvelle Revue de Hongrie* kiadójához került, aki azt Gömböshöz továbbította.¹³¹

A másik szálon továbbra is Kozma készítette elő a talajt az öreg diplomata számára. A Gömbösnél nagy befolyással rendelkező MTI- és rádióelnök változatlanul az ő megbízását látta az egyik lehetséges kiútnak a külügyben uralkodó állapotokból. Ha ez a törekvése nem vezetne sikerre, a másik lehetőségként arra gondolt, hogy maga Gömbös venné át a külügyi tárca irányítását. A harmadik megoldást – s nemzetközi diplomáciai körökben talán ennek lett volna a legnagyobb elfogadottsága – Ottlik megbízása jelentette volna, legalábbis Kozma szerint.¹³²

Ebben feltehetően igaza lehetett. A 64 éves Kányát londoni és párizsi körökben is erősen németbarátnak ismerték, akinek közismert volt francia- és kisantant-

129 Gömbös Gyula miniszterelnök, megbízott külügyminiszter elvárásai a külügyi szolgálat tisztviselőivel szemben. Idézi *Pritz Pál*: Két elvárás – két mentalitás. Gróf Teleki Pál és Gömbös Gyula a magyar külügyi tisztviselőkkel szembeni követelményekről. In: Magyar diplomácia i. m. (1. jz.) 16–18. Gömbösnek a külszolgálat mentalitásával kapcsolatos irányultságát illetően ld. uo. 12–13.

130 Gömbös politikusi habitusára vonatkozóan ld.: *Gömbös Gyula*: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk., utószó: Vonyó József. Osiris, Bp., 2004. (Millenniumi Magyar Történelem) 707–710.

131 PAAA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. március–1934. december. Schoen jelentése, Budapest, 1933. január. 3.

132 MNLOL K 429 1932. fol. 118–119. Kozma feljegyzése.

ellenessége. Ezzel az állomáshelyéről tudósító angol és francia kollégái természetesen tisztában voltak. A Berlinben állomásozó francia követhoz fűződő viszonya ennek megfelelően meglehetősen hűvös volt.¹³³

Annak ellenére, hogy általában a Róma–Berlin-vonal hívének tekintették, az olasz külügyminisztériumban sem lelkesedtek Kánya külügyminiszteri kinevezéséért. Vittorio Cerruti berlini olasz követ – személyes ismeretségük alapján¹³⁴ – tájékoztatta Mussolinit Kánya beállítottágáról. Bár a követ szerint Kánya kiváló intellektusú személyiség, akit már a Monarchia idején kényes feladatokkal bíztak meg, azóta sem tudott felülemelkedni azokon az érzelmeken, amelyek a korabeli osztrák–olasz viszonyt befolyásolták.¹³⁵ Kánya 1907 és 1912 között folyamatosan hallgatta az olaszok szemrehányásait az osztrák lapokban megjelent Róma-ellenes megnyilvánulásokkal kapcsolatban. Ezek a kritikák Itáliához fűződő hűvös érzelmeit tartósan megalapozták. Erre az alapra épült az az ellenszenv, amit a Monarchiával szembeni I. világháborús olasz hadba lépés okozott. Cerruti arról panaszkodott, hogy Kánya folytonosan megtagadta, hogy beszéljen vele az időközben bensőségessé vált olasz–magyar kapcsolatokról, és mély ellenségességén a baráti viszony ellenére sem volt képes változtatni. Az olasz követ Kányát már arra is alkalmatlannak találta, hogy az olasz–német–magyar szövetség szorosabbra vonása idején hazáját Berlinben képviselje. A Kánya külügyminiszterre történő kinevezéséről szóló hírek pedig mély, egyúttal erősen eltúlzott aggodalommal töltötték el, mivel abban a két ország közötti gyors elhidegülés veszélyét vélte felfedezni.¹³⁶

Nagy valószínűséggel erre és más hasonló tartalmú információkra alapozva utasította Fulvio Suvich olasz külügyi államtitkár-helyettes Róma budapesti követét, Ascanio Colonna grófot, hogy járjon el Gömbösnél, és tolmácsolja Mussolini aggodalmait Kánya kinevezésével kapcsolatban. Suvich hangsúlyozta, hogy a külügyminiszter-jelölt – információi szerint – nem akar tudomást venni Olaszország és Magyarország megváltozott viszonyáról és közös érdekeiről. Kérte Colonnát, hogy Gömböst nyugtassa meg: szó sincs a magyar belügyekbe való beavatkozásról, Róma csupán arra a – Kánya személyében megtestesülő – veszélyre kívánja felhívni a magyar kormányfő figyelmét, mely a kapcsolatok továbbfejlesztésének útjába állhat.¹³⁷

Kánya ezzel egy időben a nemzetiszocialista német lapnak, az *Angriff*nek adott interjújában üzenetnek is beillő módon méltatta Mussolininek a békerevízió ügye kapcsán szerzett érdemeit.¹³⁸ A nyilatkozat jelentős nemzetközi visszhangot kapott, és Rómában nem kellett túlzottan nagy tehetség annak dekódolásához. Az

133 Uo. fol. 133. Kettejük kapcsolatáról ennek ellentmondó forrással is rendelkezünk.

134 Cerruti nem csupán közös berlini éveik alatt gyűjtött tapasztalatokat Kányáról, hanem jóval korábban, amikor az még a császári–királyi külügyminisztérium sajtófőnökeként dolgozott.

135 *Réti György*: A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (a Gömbös kormány időszakában) 1932–1936. Bp., 2003. 53. Cerruti berlini követ jelentése Mussolini kormányfőnek és külügyminiszternek, 1932. december 3.

136 Uo.

137 Uo. 55. Suvich államtitkár-helyettes távirata Colonna budapesti olasz követnek, 1932. december 28.

138 MNLOL K 428 Sajtólevéltár, MTI „könyvatos” hírek, Lapszemle 1927–1935. 1932. december 28.

interjú időzítése kitűnő volt, hiszen azon melegében cáfolta Suvich aggodalmait Kánya Róma-ellenes elkötelezettségét illetően.

Eközben Kozma ismét aktivizálta magát Kánya érdekében. December elején újra előhozakodott a külügyi tárca körüli személyi kérdésekkel Gömbösnél, ügyesen bizalmasára terelve a beszélgetést. A Dísz téren ekkor már-már minden megoldást jobbnak láttak, mint Puky maradását, aki egyébként maga is többször felajánlotta a távozását a kormányfőnek. Gömböst – aki szívesen látott volna egy iskolázott diplomatát a külügyek élén – ezúttal nem kellett sokáig győzködni, megígérte, hogy Kánya kinevezésének ügyét felterjeszti a kormányzónak. Látni kell, hogy ekkor még koncepcionális kérdésekben összhang volt Gömbös és Kánya között,¹³⁹ a kormányfő elgondolása szerint pedig továbbra is ő maga szabott volna irányt a külpolitikának, Kányára pedig a professzionális végrehajtás feladata várt.

Gömbös azt is jelezte, hogy rövidesen megszabadul Khuen-Hédervárytól,¹⁴⁰ akinek követi posztot fog felajánlani.¹⁴¹ Mivel Khuen-Héderváry és Bethlen között igen jó személyes és rokoni kapcsolat volt, Kánya kinevezésével a miniszterelnök úgy vélte: e lépésével politikai riválisának befolyását is sikerrel csökkentheti.¹⁴²

Néhány nappal később a miniszterelnök magához kérette Kozmát, és közölte vele, hogy a kormányzó beleegyezett Kánya kinevezésébe. Gömbös nem titkolta Horthy előtt, hogy lépésével a magyar külpolitika régi célját szolgálja: ti. úgy építeni tovább a magyar–olasz viszonyt, hogy közben a nem éppen jó német–olasz viszony is kedvezőbbé váljon. Horthy ez után felemelte a sorompót az általa nagy tekintélynek, súlyos egyéniségnek tartott Kánya előtt.¹⁴³

Kozma december 9-én személyesen kereste fel Kányát Berlinben, hogy teljes bizonyosságot szerezzen szándékai felől, és a tárcát – immár Gömbös megbízásából – felkínálja neki. Miután csaknem egyórás előadásban vázolta a hazai belpolitikai helyzetet, a különböző személyi kombinációk alakulását, tolmácsolta neki a kormányfő kérését. Hogy hiúságának hízelegjen, azt is megjegyezte, hogy Gömbös nem csupán külügyi, hanem kritikai, tanácsadói szerepkörben is számít a közreműködésére.¹⁴⁴

Most már Gömbös siettette az ügyet, és még azt is kilátásba helyezte, hogy a szónokként nem túlzottan tehetséges Kányát tehermentesíti, és a fontosabb kül-

139 Ez az összhang később megbomlott.

140 Kányának a lehető legjobb benyomásai voltak Khuen-Héderváryról. Határozott, erős egyéniségnek, kitűnő diplomatának tartotta. Belpolitikai szerepét illetően (ti. Khuen-Héderváry Bethlen bizalmasa, sőt rokona volt) azonban nem volt kellően tájékozott. Khuen-Héderváry távozására egyébként 1933 végén került sor, amikor a külügyminiszter addigi állandó helyettesét párizsi követnévé nevezték ki. MNLOL K 429 1920–1924. 4. cím. fol. 78. Kozma feljegyzése.

141 MNLOL K 429 1932. 4. fol. 131. Kozma feljegyzése.

142 PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. március–1934. december.

Hans von Schoen budapesti német követ jelentése, Budapest, 1933. január. 3.

143 MNLOL K 429 1932. fol. 129–130. Kozma feljegyzése.

144 Uo. fol. 133.

politikai kérdésekben maga viszi a szót a parlamentben.¹⁴⁵ Ezzel viszont a követ utolsó kételyét sikerült eloszlatni.

Miután minden kérdés tisztázódott, Gömbös Mussolinit is megnyugtatta. Korábbi üzenetére azt válaszolta, hogy Puky felkészületlen a feladatára, és benyújtotta lemondását, amit ő el is fogadott. Nem rejtette véka alá azt sem, hogy valóban Kányát kívánja kinevezni Puky utódául, és erről már a kormányzóval és Bethlenel is konzultált, akik egyetértettek a döntéssel. Gömbös – bár igyekezett a Ducét Kánya „tisztesleges szándékai” felől megnyugtanni – közölte, hogy a magyar külpolitika irányvonalának változatlanságára saját személye jelenti a garanciát. Ezt a magyar miniszterelnök feltehetően őszintén is gondolta. Gömbös a külügyekhez kitűnően értő, ravasz diplomata szakmai professzionalizmusát kívánta felhasználni, nem pedig a külpolitika elvi irányítását rábízni a volt berlini követre. Corrado Baldonival, az olasz követség munkatársával közölte is, hogy neki megbízható emberre, a mesterség szakértőjére van szüksége, pontosan olyanra, mint Kánya, akit egyelőre nem is tud megfelelően pótolni Berlinben.¹⁴⁶

A külügyminiszter hazai és nemzetközi fogadtatása

Az esetleges kinevezés híre az illetékes német köröket is váratlanul érte a poszt várományosának magas kora és nem utolsósorban a vele szemben tapasztalható idegenkedés miatt. Kozma már javában szötte a Kánya miniszteri kinevezéséhez vezető szálakat, amikor Hans Schoen, a budapesti német követség irányítója a magyar külügyminisztériumtól még mindig a követ közeli visszavonulásáról hozott híreket. Bizalmasai arról tájékoztatták, hogy – noha Gömbös szeretné tovább marasztalni a szolgálatban – az idős diplomata a következő év tavaszán visszavonul a közéletől.¹⁴⁷

Közben a német sajtó is ellentmondásos találgatásokba bonyolódott, a híradások tudtak már a követi poszton érlelődő változásról.¹⁴⁸ Újraértékeltek Kánya munkásságát, emberi és politikai beállítottságát. Bár a francia és brit diplomácia képviselői egyértelműen ezt gondolták felőle, a németek nem tekintették egyértelműen germanofilnek. Bizalmas információik szerint németbarát hírnevét érdes természetének köszönhette. Budapesten eltöltött évei alatt elsősorban az olasz és az angol követekkel szólalkozott össze. A franciákkal csupán azért nem keveredett nyílt összeütközésbe, mert követük, de Carbonel szolid természete ezt szinte kizárttá tette. Kánya már csak azért sem árult el kifejezett vonzalmat Németország

145 PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. március–1934. december. Schoen jelentése, Budapest, 1933. január. 3.

146 *Réti Gy.*: A Palazzo Chigi i. m. (135. jz.) 55–56. Baldoni budapesti ügyvivő távirata Mussolininek, 1932. december 29.

147 PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. március–1934. december. Schoen jelentése, Budapest, 1932. november 25.

148 *Deutsche Tageszeitung* 1932. november 23.; *Völkischer Beobachter*, 1932. november 23., ill. MNLOL K 428 MTT „könyvatos” hírek, f.) sorozat, Lapszemle (1927–1935), 1932. november 21.

irányában, mert mélyen beléivódott kritikai hajlama, melyet csupán Magyarország szemben nem alkalmaz – állapította meg róla Hans Schoen.

Nem maradt titokban Kánya afelett érzett csalódottsága sem, hogy berlini hivatali ideje alatt nem tudott eredményt elérni a közös német–magyar revíziós politika megvalósítása terén. Ezzel magyarzták csüggedt hangulatát, amely nála általában abban mutatkozott meg, hogy a diplomáciai érintkezésben szokatlanul kevés előzékenységet mutatott. Budapesten mindazonáltal kiemelkedő érdemeket szerzett azzal, hogy a német politikai élet szinte valamennyi fontos, mértékadó szereplőjével aktív személyes kapcsolatot tartott. Külügyminiszterként azt várták tőle, hogy e kapcsolatait kamatoztatni fogja, egyszersem azonban igyekszik majd a németbarátság bélyegétől az olaszok, de más államok előtt is megszabadulni.

Mindenesetre vitán felül állt, hogy Magyarország leendő külügyminisztere a német viszonyok és a német–magyar kapcsolatok kiváló ismerője, kinevezése a külügyi tárca élére egyszersemind a magyar politika Berlin iránti kitüntetett figyelmét mutatja. Gömbös lépését fontos gesztusként értékelték tehát, ami óhatatlanul együtt járt Kánya berlini szereplésének pozitív megítélésével. Képességeinek elismerése, sőt túlértékelése jól tükröződött a német újságok írásaiban.¹⁴⁹ Nyoma sem volt a korábban Kányát kritizáló írásoknak: korábban elmarasztalták nyers modoráért, most pedig lelkesen dicsérték nyílt szókimondása miatt. A lelkesültségben élen járó *Germania* minden lehetséges jót elmondott róla, kiemelve, hogy a háború után elszürkült magyar–német viszonyt sikerült ismét baráttivá és bizalmasá tennie.¹⁵⁰ A *Deutsche Allgemeine Zeitung* úgy búcsúzott Kányától, hogy személyében nem csupán kormányzati és diplomáciai körökben megbecsült, hanem a berlini társasági életben, klubokban is nagy közkedveltségnek örvendő figura távozik a német fővárosból. Vezetése alatt a magyar követség olyan találkozóhelynek számított, ahol a szellemi és politikai élet szereplői egyaránt szívesen időztek.¹⁵¹ Figyelembe véve Kánya alaptermészetét, a társasági élettől való távolságtartását, hozzávéve még berlini küldetésének kudarcait, ebben komolyan kételkedhetünk.

A Mussolini-féle irányított olaszországi sajtó az említett előzmények után tárgyilagos, sőt rokonszenvező hangnemben tárgyalta Kánya kinevezését, ami arra utal, hogy a magyar megnyugtatás hatott Rómában. A *Tribuna* az olasz–magyar barátsági szerződés egyik kezdeményezőjeként mutatta be a diplomáciai körökben – mint láttuk – ellentmondásos személyiségként számon tartott diplomatát.¹⁵² A francia újságok majd mindegyike, a *Temps*, a *Débats*, a *République* és a *Journal de Genève*, az *Ordre*, az *Avenir*, a *Le Journal* és a *Petit Journal* is tudósított a magyar külügyi poszton történt változásról. Mivel Kánya franciaellenes és németbarát beállítottságát hosszú ideje tényként kezelték, baráti hangvételi és bizakodó cikkek nem nagyon láttak napvilágot vele kapcsolatban. A lapok azt hangsúlyozták, hogy

149 MNLOL K 428 MTI „könyomatos” hírek, f.) sorozat, Lapszemle (1927–1935). 1933. január 3., január 5.

150 Uo. 1933. január 9.

151 *Deutsche Allgemeine Zeitung* 1933. január 6.

152 MNLOL K 428 MTI „könyomatos” hírek, f.) sorozat, Lapszemle (1927–1935), 1933. január 13. 46.

Magyarország általános külpolitikai irányvonalában nem várható ugyan komolyabb változás, ámde a külpolitika módszerei átalakulhatnak. Azaz határozottabbá válik, és erőteljesebb lesz a revíziós aktivitás is. A *Débats*, majd ezt követően a többi lap is hangsúlyosan utalt a volt berlini követ és Kurt von Schleicher német kancellár utóbbi időben bensőséggé vált kapcsolatára. Utóbbit a *République* is hangsúlyozta, miközben sokkal élesebben támadta és nácibarátnak bélyegezte Kányát. Kinevezése az újság szerint a magyarországi diktatórikus politikai irányvonal további megerősödését jelezte.¹⁵³

A környező országok sajtójában valós és légből kapott információk egyaránt megjelentek Kánya várható kinevezésével kapcsolatosan. Egy bizonyos, aki rosszszat akart írni az új magyar külügyminiszterről – s ilyen jócskán akadt –, az könnyen talált „fogást” addigi életpályáján. Nem felejtették el neki az I. világháború előtti bécsi működését, sem későbbi ténykedésének azt az epizódját, amikor a frankhamisításban való közreműködés árnyéka vetült rá. Arról, hogy miért éppen őrá esett a választás, meglehetősen változatos kombinációk láttak napvilágot. A csehszlovák újságok némelyike szerint Kánya Berlinben Gömbös bizalmi embereként működött, és gyakori kapcsolatban állt Hitlerrel és körével.¹⁵⁴ A *Narodni Listy* három nappal később már arról írt, hogy Kánya kinevezését egyenesen Mussolini sürgette. Az újság szerint Kányának a lanyha magyarországi propaganda élénkebbé tétele miatt kell a külügyi tárcát elvállalnia, és Jugoszláviát még 1933. április végéig teljes válságba sodornia. A feladat elvégzését követően Bethlen fogja átvenni a Dísz tér irányítását – kombinált a lap. A cikkben közölt információkat szinte szó szerint átvette később az *Echo de Belgrade* című délszláv újság is.¹⁵⁵ A Benešhez közel álló *Lidove Noviny* budapesti tudósítója szerint Kánya kinevezése meglepetésszerű fordulat, hiszen ballhausplatzi tradícióival a volt berlini diplomata egyáltalán nem illeszkedik bele a Gömbös által addig képviselt külpolitikai irányzatba. A lap nagyon élesen bírálta Kányát, mint aki elfogult mindennel szemben, ami szláv, és fő kitervelője, valamint végrehajtója volt az egykori osztrák–magyar külpolitika balkáni fondorlatainak. Az indulatokban bővelkedő írás szerzője azzal számolt, hogy a kedvezőtlennek ítélt személyi változás révén a magyar külpolitika radikalizálódása és az olasz orientáció erősödése következik majd be.¹⁵⁶ A francia és különböző szláv lapokban megjelent Kánya-ellenes írások tartalmi elemei egyes román újságokban is visszaköszöntek. A bukaresti *Universul* a „Kicsoda Magyarország új külügyminisztere?” című cikkében valóságos filippikát közölt, melyben felidézi a Ballhausplatz „bármire képes” intrikusanak alakját, akit ízlése elsősorban „földalatti manőverekre” tesz képessé.¹⁵⁷ Az osztrák sajtó nagy része visszafogott hangnemben reagált Kánya kinevezésére. Kivételt jelentett ez alól az *Arbeiter Zeitung*, amely részben felhánytorgatta a frankhamisítási ügyben

153 Uo. 1933. január 10. 28–29.

154 *Narodni Listy* 1933. január 11.; MOL K 428 MTI „könyomatos” hírek, i.) sorozat, Bizalmas értesítések 1920–1939, 1933. január 11.

155 Uo. 1933. január 14. 28.

156 MOL K 428 MTI „könyomatos” Hírek, f.) sorozat, Lapszemle (1927–1935), 1933. január 7.

157 Uo. 1933. január 23.

játszott szerepét, részben a Ballhausplatz politikai bajkeverőjét, a Szerbia elleni rágalom buzgó terjesztőjét látta és láttatta a leendő magyar külügyminiszterben.¹⁵⁸ A *Die Presse* kiemelte, hogy külügyminiszterként egyik fő feladata a magyar–német kereskedelmi kapcsolatok élénkítése, hiszen ezek javítása berlini követi időszakában nem sikerült.¹⁵⁹

A hazai ellenzék hevesen tiltakozott Kánya kinevezése ellen, felröva neki berlini sikertelenségét és a frankhamisítási ügyben játszott szerepét. A szociáldemokraták legfontosabb érve az volt, hogy a külügyminiszteri poszt betöltésére csak intakt személy jöhet számításba, s ennek a kritériumnak Kánya semmiképpen nem felel meg. Az új külügyminisztert már a közös külügyminisztériumban játszott békebontó szerepe is alkalmatlanná teszi a feladat ellátására, ráadásul olyan diplomatáról van szó, aki folyamatosan gerjesztette maga körül a feszültséget és visszatérően külpolitikai bonyodalmakat keltett. Ridegnek, könyörtelennek és zárkózottnak írták le, ami berlini ténykedésére is rányomta a bélyegét. Emiatt nem csupán német politikai körökben nem sikerült megkedveltetnie magát, hanem a vele kapcsolatot kereső magyarok egy része között sem. Szemére vetették, hogy nem volt hajlandó találkozni a sajátjától eltérő politikai nézetet vallókkal, legyenek azok németek vagy magyarok. Ez az elutasító magatartás állt amögött, hogy követsége idején nem sikerült elérni Magyarország és Németország gazdasági közeledését.¹⁶⁰

Gömbös természetesen kiállt választottja mellett. Visszautasította a személyét ért vádakot, többek között azzal, hogy aki az aktuális kelet-európai helyzetben a magyar külügyminisztert háborús uszítónak kiáltja ki, az agent provocateur szerepet játszik az országban.¹⁶¹

A kinevezést azonban nem csupán a szociáldemokrata ellenzék fogadta fenntartásokkal. A *Nemzeti Újság*, mely a katolikus Központi Sajtóvállalat reggeli lapja volt, szintén – igaz burkolt – aggályokat fogalmazott meg az új külügyminiszter személyét illetően. A cikk azzal igyekezett a döntés súlyát kicsinyíteni, hogy a külügyminiszter csak eszköz a külpolitikai célok szolgálatában.¹⁶²

Utóbbival gyaníthatóan Gömbös is egyetértett, azzal a hátsó gondolattal, hogy a mives eszközt idővel megpróbálja kézre álló, számára hasznos kellékké tenni. Az új külügyminiszter azonban nem volt alkalmas arra, hogy jó végrehajtóként támogassa a kormányfő külpolitikai elképzeléseit. Karakterisztikus egyénisége és önállósága nemcsak Gömböshöz, hanem annak utódaihoz fűződő viszonyát is meghatározta. Kánya igényt tartott arra, hogy szava legyen a külügyek intézésében, a lehetőségek határáig biztosítva nem csupán saját, hanem országa döntési önállóságát is az 1930-as években. Ez a törekvése azonban megghiúsult a hazai külpolitika egyre szűkülő horizontja, valamint Magyarország és hegemon szövetségese, Németország érdekkülönbségei miatt.

158 Uo. 1933. január 7.

159 Uo. 1933. január 20.

160 Az 1931. július hó 18-ára meghirdetett országgyűlés naplója. XIII. kötet. 148. ülés. Györki Imre interpellációja, 1933. február 15. 189–191.

161 Uo. 191. Gömbös Gyula válasza.

162 MNLOL K 428 MTI „könyomatos” hírek, f.) sorozat, Lapszemle (1927–1935), 1933. január 25.

IMRE TÓTH

THE ROAD OF KÁLMÁN KÁNYA TO THE LEADERSHIP OF THE MINISTRY
OF FOREIGN AFFAIRS

Kálmán Kánya was one of the chief actors of Hungarian foreign policy in the interwar period, and its official leader between 1933 and 1938. His person and activity are given a special flavour by the fact that he gave to both his post and the tasks it involved a new interpretation.

The present study follows the successive stations on the way to the leadership of the foreign ministry, and the parallel development of his personality. It was as a student of bourgeois origins that Kánya entered the Eastern Academy at Vienna, which prepared for consular service. In the foreign apparatus of the Austro-Hungarian Monarchy he at first worked in the consular branch, than was transferred to the ministry, where he led the press department. Although his work was partly administrative, partly political, this latter aspect gradually became more dominant than usually. He aimed to fulfil his ambitions through a more effective direction of the press. Between 1913 and 1918 he functioned as the Monarchy's ambassador in Mexico. These years spent in isolation further affirmed the already elitist tendency of his intellectual stance. After his return he was given a post in the Hungarian ministry of foreign affairs.

Alongside his undeniably outstanding personal abilities, an important role in his rise was played by the collapse of the Austro-Hungarian state and the consequent emergence of an independent Hungarian ministry of foreign affairs. As the chief secretary of the ministry, he was able to vindicate a key role for himself. At the same time, his activities and especially his personal style earned him a lot of enemies. As a sometime member of the Imperial foreign apparatus, he was even less inclined than most of his contemporaries to accept the serious loss of prestige that Hungary was forced to face after WW I. In the course of his activity in the foreign service, it became increasingly clear that he was before all interested in the conceptual questions of foreign policy. This particular interest certainly played a role in his assuming the Hungarian embassy at Berlin from 1925. His chief aim was tightening the German-Hungarian relationship, but all he was able to achieve in the end was to improve somewhat the initially rather negative view of his own personality.

Although he was expected to retire after his service in Berlin, eventually prime minister Gyula Gömbös offered him the direction of the Ministry of Foreign Affairs in order to enlist his help in the execution of his own ideas of foreign policy. Since Kánya was a man of will himself, however, he soon managed to shift the balance in the traditional relationship between the prime minister and the minister of foreign affairs in his own favour, which, in turn, made this relationship rather disharmonious.

A vajdai adományozás kezdetei*

Midőn 1552. április 1-jén I. Ferdinánd király (1526–1564) írásban rögzítette frissen kinevezett erdélyi vajdája, Bátori András jogait és feladatait, rögtön a második pontba a következőket foglalta: „Arra is felhatalmazást adunk – miként most adunk is – neki, hogy a magszakadás vagy más törvényes jogcímen Magyarországunk koronájára avagy a mi királyi adományozási jogunkra háramlott, hús jobbagyot nem meghaladó javakat arra érdemesült és különösen az ellenség ellen vitéz szolgálatokat tevő híveinknek adományozhassa. A húsnál több jobbagyból álló jószágokat azonban saját adományozási jogunk részére kívánjuk fenntartani.”¹ A Bátori vajdának adott instrukciót a vajdai kinevezésekről szóló dolgozatában közlő Jakó Zsigmond a szokatlannak tűnő adományozási jogról így vélekedett: „Ebben azonban Báthori a királyra háramlott birtokok korlátozott adományozására kapott felhatalmazást. A kutatásnak ezután kell tisztáznia, hogy mióta jött ez szokásba. A török elleni honvédelem nyomós érdekein kívül, hihetőleg a Mátyás halálát követő évtizedek tekintélyes vajdái: Báthori István, Szentgyörgyi Péter és Zápolya János hatalmi túlsúlyának lehet tulajdonítani ennek a gyakorlatnak a kialakulását.”² Jakó megérzése helyesnek bizonyult: az alábbi dolgozatban azt igyekszem igazolni, hogy a vajdai adományozás jogát a Jakó által felsorolt három vajda közül az egyik – nevezetesen Szapolyai János (1510–1526), a későbbi I. János király (1526–1540) – valóban gyakorolta. Más kérdés, hogy ezt a Mohács előtt kimutatható gyakorlatot csak kérdőjelesen lehet az 1552-től ismert vajdai adományozási joghoz kötni.

* * *

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási ösztöndíj (B0 00325/11/2. sz.) és az OTKA (K 100749. sz.) támogatta.

1 „Concessimus etiam, prout concedimus, ei auctoritatem, ut bona titulo defectus seminis vel alio legitimo iure ad ius corone nostre Hungarie seu collationem nostram regiam devoluta, que ultra numerum viginti colonorum se non extendunt, fidelibus nostris bene meritis et presertim operam strenuam contra hostes navantibus conferre possit. Bona tamen, que plus quam viginti colonos habent, collationi nostre reservata esse volumus.” *Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajdák kinevezéséről.* In: *Uő: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* METEM, Bp., 1997. (METEM Könyvek) 86.

2 Uo. 82.

Bár nem ismeretlen a szakirodalomban az a jelenség, hogy az erdélyi vajda a bírói úton kezére került birtokokat olykor eladományozhatta,³ ez semmiképpen sem tekinthető az 1552-ben említett vajdai adományozás előképének. A vajda ilyen jogosultsága ugyanis nem különbözik jelentősen a szűkebb értelemben vett Magyarországon tartott közgyűlések bíráitól, akik ugyanúgy a maguk részére foglaltatták le a levelesített (proscribált) gonosztevők, illetve az előttük fő- és jószágvesztésre ítélt személyek birtokait, mint a vajda. Ezeket utána addig birtokolhatták, amíg a király – háramlási jogával élve – el nem adományozta vagy az elítélt rokonsága ki nem váltotta azokat.⁴ Mikor az 1340-es években először hallunk olyan esetekről, hogy a három egymást követő erdélyi közgyűlésen levelesített nemes birtokai a vajdára mint bíróra szállnak, az is rögtön szembetűnő, hogy a birtokok megtartásához a vajda vagy – az általa tett adomány folytán – az adományos fontosnak tartotta a királyi megerősítés kieszközését.⁵ Következésképpen úgy tűnik, hogy az erdélyi oklevelek eltérő szóhasználata áll csupán a látszólagos különbség mögött, és a vajda ugyanúgy nem rendelkezett e téren teljes körű háramlási joggal, ahogy a nádor sem. Inkább arról van szó, hogy az így az erdélyi vajda kezére kerülő fekvőségek átmenetileg vagy véglegesen a vajdai honort – végeredményben tehát a királyi birtokokat – gyarapították, és a vajda a király beleegyezése nélkül nem idegeníthette el ezeket.

A vajda által kiállított bírói adományok azonban, amelyek a középkor végén sem gyakoriak,⁶ nem csak a levelesített birtokait érintették. Szapolyai János tizenhat évre terjedő vajdasága idejéből mindössze három bírói jellegű adományról maradt fenn oklevél. Ebből kettő jól példázza azt, hogy az oklevelek szóhasználata olykor mennyire megtévesztő lehet. 1521 februárjában János vajda Háportoni Forró Tamásnak és fiainak adományozta örökbe egyik rokonuk erdélyi birtokait, mivel a köztük becsületsértési ügyben megrendezett párbajban a másik fél alulmaradt, így birtokai a vajda „bírói kezére jutottak” (*ad nostras iudiciarias pervenissent manus*).⁷ 1525 elején pedig a Torda megyei birtokrészekben lévő „teljes bírói

3 *Janits Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. Egyetemi Ny., Bp., [1940] 18.; *Mályusz Elemér*: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. MTA TTI, Bp., 1988. 6–7. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2.); *Jakó Zs.*: Az erdélyi vajdák i. m. (1. jz.) 82.

4 Ld. pl. *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt (oklevelek alapján). Grill, Bp., 1908., különösen 176–177. A vajdával kapcsolatban ld. *Mályusz E.*: Az erdélyi magyar társadalom i. m. (3. jz.) 6., valamint 84.: 8. jz.

5 Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. III. 1340–1359. Regesztákban jegyzetekkel közzéteszi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével Jakó Zsigmond. MOL, Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 47.) 389., 398., 409., 416., 420., 426., 437., 564–565, 708. – Az adatokra Hegyi Géza hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.

6 Például sem Bátorfi István 1490–1493, Drágfi Bertalan 1493–1498 és Losonci László 1493–1494 között kibocsátott oklevelei, sem alvajdák kiadványai között nem találtam nyomát.

7 A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Közreadja Neumann Tibor. MTA BTK TTI, Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak) (= Szapolyai oklt. I.)

jogát” (*totum et omne ius nostrum iudicarium*) adományozta ítélmesterének, Barcsai Pálnak. E vagyon a vajda törvényszékén birtokfoglalás miatt Somkerek-i Erdélyi Gergellyel szemben évekkel korábban fő- és jószágvesztésre ítélt Szentiváni Székely Miklósé volt.⁸ Mindkét esetben valójában az országszerte természetesnek számító, a birtokok kétharmad részét kitevő, úgynevezett „bírói rész” átruházásáról lehetett csak szó. Az előbbi oklevél azon kitétele, hogy az adományt a vajda „örökbe” adta, sem hozható fel ellenérvként ez ellen, hiszen ismerünk olyan királyi oklevelet 1523-ból, amelyben az uralkodó *expressis verbis* az őt illető bírói kétharmad részről rendelkezik örökös joggal.⁹ Székely Miklós esetében pedig még ismerjük is azt az öt évvel korábbi oklevelet, amely szerint javait kétharmad részben a vajda, egyharmad részben a felperes Erdélyi Gergely részére próbálták lefoglalni.¹⁰

A harmadik példa a Székelyföldről való és értelmezése nehezebb: 1521 februárjában a vajda Kolozsvárról Székelyvásárhelyre vonult, ahol 20-án bizonyos birtokokat – a Vásárhely közvetlen szomszédságában lévő Kisfalud és egy itteni malom felét –, amelyek bírói kezére szálltak (*ad nostras iudicarias devenerunt manus*), a bennük lévő joggal együtt (*simul cum omni iure nostro*) Szentgyörgyi Tót Jánosnak adományozta. Ezek a javak a vajda néhai familiárisa, Szárhegyi Lázár András¹¹ fiaié voltak, akiket székely házak felperzselése és elnéptelítése miatt örök hűtlenségre ítélt (*in nota perpetue infidelitatis coram nobis ordine iudicario condemnati sunt*). Másnap a vajda kiküldte a törvényszékről egyik jegyzőjét a helyszínre, aki a Lázár-javakat ellentmondás nélkül az adományosnak iktatta. A jegyző visszatérését követően, még aznapi keltezéssel kibocsátották a vajdai (székelyispáni) privilégialist az adományról és az iktatásról.¹² Úgy tűnik, a vajda egy erdélyi jogszokást¹³ kívánt alkalmazni az eltérő jogokkal élő Székelyföldön: oklevelét ugyanis tizennégy év múlva azon székely szokásjogi szabályra hivatkozva érvénytelenítették, mely szerint még a hűtlenségbe esett székely birtokai sem kobozhatók el, hanem azok rokonságára szállnak.¹⁴ Csak a bizonytalanságnak lehet hangot adni azzal kapcsolatban, hogy a vajda által adományozott ilyen javak az adományostól kiválthatók voltak-e, azaz csak a zálogjog átruházására került-e sor: jelen esetben az oklevél nem tartalmazza az „örökjoggal” formulát.

445–446. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL], Diplomatikai Levéltár [= DL] 36 532.). Iktatása, mely során a vesztes fél ellentmondott: DL 26 546.

8 Szapolyai oklt. I. 495–496. (MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 255 126.)

9 DL 23 847.

10 A Római Szent Birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. II. Szerk. Barabás Samu. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1895. 389–390.

11 Szapolyai oklt. I. 354. (DF 246 707.)

12 DF 253 811., 7. old.

13 Janits (Borsa) Iván megemlíti, hogy a vajda által hűtlenségre ítélt személyek teljes birtoka a vajda kezén maradt. Az erre hozott példák azonban nem vonhatók ide. Ld. *Janits I.: Az erdélyi vajdák i. m.* (3. jz.) 18.

14 DF 266 688. – A szokásra ld. *Hajnik Imre: Bírószági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt.* MTA, Bp., 1899. 395.

Azt azonban, hogy a levelesített személyek birtokvagyonára vonatkozó, bírói jellegű adományozás a csekély számú példa ellenére mégis élő gyakorlat volt Erdélyben, éppen egy rendhagyó középkor végi eset igazolja. Schertinger László dévai várnagy, Szentgyörgyi Péter gróf alvajdája 1507. december 12-én kelt oklevelével öt hátszegi nemes vélhetően szerény kiterjedésű birtokait adományozta saját familiárisának, a később Szapolyai János vajda szolgálatában fontos tisztségeket betöltő Jófői Basi Györgynek¹⁵ örök birtoklásra. Az oklevél érvelése szerint a felsorolt birtokosokat Hunyad megye nemesi közössége, *universitasa* az előző napokban rablás és tolvajlás miatt levelesítette, így vagyonuk „törvényesen ránk és így adományozási jogunkra háramlott, mivel az erdélyi részekben jelenleg a vajdaság tisztségét töltjük be” – szól a kissé túlzó megfogalmazás.¹⁶ A következő napokban a birtokok iktatásánál annyi ellentmondás történt, hogy az alvajda – bizonyosan familiárisa kérésére – december 28-án egy újabb, hasonló szövegezésű oklevelet bocsátott ki, amelybe az ötből már csak két nemes nevét írták. Ebben ugyanazok a formulák szerepelnek, de ekkor az oklevelet megszóvegező írnok a vajdaságot – igaz, már az oklevél megírása után – alvajdaságra javította.¹⁷

* * *

1519. május 7-én a Székelyvásárhelyen tartózkodó Szapolyai János vajda felettébb szokatlan iktatás lebonyolítására kérte fel az erdélyi káptalant. Levele szerint a számos ügyben őt támogató Verbóci István személynök – korábban éppenséggel a vajda erdélyi ítélőmestere – értékes szolgálatait kívánta viszonzni azzal, hogy Hunyad megyében négy teljes és 13 részbirtokot adományozott neki, amelyek mindegyike az örökös nélkül elhunyt Branyicskai Péter fia Lászlóé volt. Szokatlan lépését a vajda azzal indokolta, hogy e birtokok „a néhai László halála és megszabadása révén Magyarország szent koronájára, egyszersmind *azon különleges királyi engedély és adomány révén, amelyet [a király] az ezeken az erdélyi részekben örökös nélkül elhunyt nemesek négyszáz jobbjáig terjedő javai és birtokjogai ügyében kegyesen tett a részünkre, törvényesen a mi vajdai adományozási jogunkra szálltak*”, és így ezeket a bennük lévő „teljes királyi joggal, s egyszersmind a magunkéval” el is adományozhatta. Kérte a káptalant, hogy a megszokott módon adja hiteleshelyi tanúbizonyosságát a vajdai ember mellé és iktassák a birtokokat Verbóci mester részére.¹⁸

15 Pl. 1511-ben már Szapolyai vajda szervitora, 1522–1523-ban solymosi és lippai provisor, ill. várnagy, ld. Szapolyai okl. I. 327., 469., 486.

16 „...ad nos consequenterque nostram collationem ex eo, quod ad presens wayvodatus nostri (!) in illis partibus Transsilvanis fungamur officio, rite et legittime devoluta esse perhibentur et reducta (!)”. DL 30 973.

17 DL 29 925.

18 „...sed per mortem et defectum seminis eiusdem condam Ladislai ad sacram coronam regni Hungarie consequenterque ex speciali annuentia et collatione regia super bonis et iuribus possessionariis quorumcunque nobilium in hiis partibus Transsilvanis absque heredum solatio decentium usque ad numerum quadringentorum iobagionum se extendentibus nobis gratiose facta

Az olvasónak a vajdai adományozás első általam ismert emlékének tekinthető szöveg egyik kitétele bizonyosan szemet szúr, nevezetesen a négyszáz jobbágyos határ, hiszen ez a vagyonnagyság éppen hússzorosa a Bátori Andrásnak 1552-ben engedélyezett száz jobbágnál. Ha az oklevelet helyesen értelmezem, az nem más állít, mint hogy a vajda királyi felhatalmazás birtokában magszakadás esetén akár egy közepes váruradalmat is tetszése szerinti személynek adományozhatott. Már most előre kell azonban bocsátanom, hogy a vajdai adományozási joggal kapcsolatba hozható többi oklevélben nem találkozunk többé a négyszáz jobbágyos értékhatárral, és az azokban feltüntetett javak is inkább az 1552-ben rögzített birtoknagysághoz látszanak közel állónak. Ebből arra lehet következtetni, hogy az uralkodó és környezete a királyi hatalmat meglehetősen csorbító és vele szemben a vajdát már-már uralkodói jogokkal felruházó engedélyt vagy hamar visszavonta – pontosabban az abban szereplő jobbágyszámot csökkentette –, vagy, és számomra ez tűnik valószínűbbnek, eleve nem állandó jelleggel, hanem csak időlegesen ruházta fel vele. Bárhogy legyen is, a vajda által eladományozható vagyon értékének gyors megváltozása arra utal, hogy 1519 májusában egy több évtizedes jövő előtt álló jog születésével és gyakorlatának kezdeti bizonytalanságaival kell számolnunk. A hatalmas, négyszáz jobbágyos vagyoni határ említése egyben azt sejteti, hogy annak engedélyezése előtt a királyi udvarban valamely különleges, Szapolyai János vajdával kapcsolatos politikai helyzetnek kellett előállnia. Úgy vélem, hogy ezt az 1519. év eleji eseményekben meg is találhatjuk.

A vajda ugyanis néhány nappal korábban tért csak vissza Budáról Erdélybe. Április 28-án már Görgényből keltezett, majd innen vonult néhány nap múlva Székelyvásárhelyre, ahova legkésőbb május 3-án érkezett meg.¹⁹ Úgy hagyta el a fővárost, hogy ott még javában készülődtek a februárban elhunyt Perényi Imre nádor utódjának a megválasztására. A vajda idő előtti távozására tekintettel jogosan merült fel annak a valószínűsége, hogy a nádor személyéről már a májusi országgyűlés előtt megegyezés született azon főpapi és bárói csoportosulás tagjai között, amelybe maga Szapolyai és a végül megválasztott Bátori István temesi ispán is beletartozott.²⁰ János vajda – a Bátorival kialakult jó kapcsolata ellenére – bizonyára nem könnyen mondott le arról a nádori tisztségről, amelyet már apja és nagybátyja is betöltött, és amelyre az ország leggazdagabb főuraként bizonyára igényt is tartott. Nem tudjuk, hogy milyen, a vajda számára előnyös alku állt a háttérben, ennek lehetett ugyanakkor az egyik fontos pontja az, hogy Erdélyben – amelynek irányítása egyébként a nádornál nagyobb katonai hatalmat biztosított – adományozási jogra tett szert, amivel jelentősen növelhette hatalmi bázisát és presztízsét.

ad collationem nostram wayvodalem rite et legitime devolute esse perhibentur et redacte, simul cum omni et totali iure regio et subsequenter nostro in eisdem possessionibus ac portionibus possessionariis etiam alias qualitercunque habito”. A kettészakadt oklevél két különböző jelzeten található: DL 29 656. és DL 29 974.

19 C. *Tóth Norbert*: Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. Századok 146. (2012) 458.

20 Uo. 456–458.

A Branyicskai-javak ügyében támadt perek jól adatoltak, ezért érdemes elidőznünk röviden az első vajdai adomány utóéletének megismerése érdekében. A birtokokra még 1518 decemberében Korlátkövi Péter udvarmester és az Illyei Dienessiek kaptak királyi adományt,²¹ de az iktatás során Branyicskai Péter leánya, Luca – Verbőci mester unokatestvérének, Verbőci Jánosnak az özvegye, Horvát Bertalan szőrényi vicebán felesége – és leánya, Borbála ellentmondott, amivel megindult a birtokper. Utóbbi felet a birtokok egy király által megerősített kölcsönös örökösödési szerződés jogán illették meg.²² Alig néhány hónap múlva, 1519 májusában e körülmények között csatlakozott a perhez Verbőci István a fent bemutatott vajdai adománnyal. Rokonai az ő birtokba kerülésekor is ellentmondással éltek.²³ Verbőci – aki későbbi elbeszélése alapján unokatestvére özvegyének és leányának az érdekében fáradozott – hamarosan kiegyezett Korlátkövi udvarmesterrel és társaival, akik a királyi adomány címén szerzett jogaikat a személynökre ruházták. Verbőci végül egy Lippán, 1520 novemberében a nádor előtt tett bevallásával a birtokokat – amelyek most már, miként hangsúlyozta, királyi és vajdai adományozás jogán (*virtute premissarum regie et vayvodalis donationum*) egyaránt megillették őt, unokatestvére családjának adományozta, kikötve azonban magának azt, hogy rokonai kihalása esetén ő és örökösei örököljék a kisebbfajta Hunyad megyei uradalmat. A nádori oklevélben a jogban közismerten jártas Verbőci saját jogai védelmére újra fontosnak érezte rögzíteni, hogy Szapolyai vajda olyan királyi engedély birtokában volt, amellyel „négy száz jobbágytelekig kiterjedőleg” adományozhatott birtokokat.²⁴ Bár a Branyicskai-birtokok ügyében a perlekedést megegyezések zárták, fontos hangsúlyozni, hogy a királyi és a vajdai adomány – noha előbbi még időben is megelőzte az utóbbit – azonos értékűnek bizonyult, aminek persze az a magyarázata, hogy a vajdai adományozási jogot is csak királyi felhatalmazás birtokában lehetett gyakorolni.

* * *

Az 1519 és 1526 közötti hét esztendőből két további oklevél említi a vajda adományozási jogát. 1521 februárjában János vajda familiárisának, a hamarosan alvajdává előlépő Somlyói Bátor Istvánnak adományozta a magvaszakadt Bényei Komjászegi László minden birtokát. A kolozsmonostori konventnek szóló iktatóparancsot az 1519. évihez hasonló szavakkal szerkesztették, azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy ebben már nem szerepelt a négy száz jobbágyos korlátozás, és a vajda azt is hangsúlyozta, hogy az uralkodó az adományozandó vagyonokban esetleg rejlő királyi jogot is neki adományozta, így a familiárisával

21 DL 29 636. Vö. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V MTA, Bp., 1913. 154.; *Neumann Tibor*: A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2007. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, feldolgozások 5.) 168.

22 DL 47 276. A pert összefoglalja: DF 257 631.

23 DL 29 656.; DL 29 974.

24 DF 257 631. Vö. még DL 31 034.

gyakorolt kegy a királyi jogot is magában foglalja.²⁵ Két év múlva azonban már egy új megfogalmazásnak és a vajdai jog bővülésének vagyunk tanúi. 1523 februárjában Szapolyai kolozsi ispánjának, Sárdi Nagy Gergelynek²⁶ és saját titkárának, Miklós mesternek adományozta a feleséggyilkos Szucsági Somai György két-két Kolozs és Doboka megyei birtokrészét. Az indoklás ebben az esetben már úgy szólt, hogy a birtokok „az ország közismert törvénye és szokása szerint a királyi felségre, legkegyelmesebb urunkra, majd az őfelsége által nekünk a mi vajdai tisztségünk mellé kegyesen adott engedélye révén ránk és a mi adományozási jogunkra szálltak és háramlottak”.²⁷ Azaz ekkor már nemcsak az 1519-ben megnevezett magszakadás, hanem a hűtlenség különböző esetei folytán háramlott vagyonok is a vajda adományozási jogának körébe estek – persze nem kizárt, hogy ez már 1519 óta így volt, csak akkor nem tartották fontosnak a jogcím emlegetését. Kérdéses azonban, miként kell értelmeznünk azt a kitétel, amely a „mi vajdai tisztségünk mellé” (*penes istud officium nostrum wayvodatus*) adott engedélyről szól. Mivel az oklevél „királyi felség” megnevezés alatt egyértelműen az ekkor uralkodó II. Lajosra utalt, a passzus természetesen nem értelmezhető úgy, hogy Szapolyai 1510. évi, II. Ulászló általi kinevezésekor kapott ilyen jogosultságot. Sokkalta valószínűbb az, hogy az uralkodó és a királyi tanács az engedélyt Szapolyai János személyére szabta, azaz annak hatálya eredendően és kizárólag az ő erdélyi vajdasága idejére szólt – az uralkodó tehát nem kívánt állandó vajdai jogot teremteni.

* * *

Fent elősorolt szerény adatainkból úgy tűnik, hogy Szapolyai János erdélyi vajdának az uralkodó, illetve kiskorúságából fakadóan a királyi tanács 1519 tavaszán adott engedélyt arra, hogy Erdélyben magszakadás címén koronára háramló birtokokat adományozhasson tetszése szerinti személynek négyszáz jobbágytelekig bezárólag. Bár forrásaink, illetve az ésszerűség alapján egyaránt úgy sejtjük, hogy a királyi hatalom a négyszáz jobbágytelkes határt csak egy megadott és alighanem rövid időre – például egy évre – engedélyezte, ennek ellenére láthattuk, hogy az

25 „...sed per mortem et defectum seminis eiusdem Ladislai ad sacram regni coronam atque maiestatem regiam consequenterque ex annuentia sue maiestatis super bonis et iuribus possessionariis quorumcunque nobilium hiis in partibus Transsilvanis sine heredibus deficientium nobis gratiose collata in nos condescensa atque devoluta esse perhibentur et redacta, simul cum omni et totali iure regio nobis modo premissa per ipsum dominum nostrum regem collata, si quod in pretactis iuribus possessionariis etiam alias qualitercumque haberemus”. DL 28 696.

26 Személyére ld. *W. Kovács András*: Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2010. (Erdélyi Tudományos Füzetek 263.) 98–99.

27 „...que ex eo, quod nuper idem Georgius Somay ex instinctu malignorum spirituum manus suas morte miserabili et horrenda interemptione nobilis domine Margarethe, consortis sue legitime commaculasse ac in notam uxoricidii incurrisse minime formidasse fertur, iuxta huius regni approbatam legem et consuetudinem ad regiam maiestatem, dominum nostrum gratiosissimum consequenterque ex annuentia sue maiestatis nobis penes istud officium nostrum wayvodatus gratiose facta ad nos nostramque collationem condescense et devoluta esse perhibentur”. DL 27 130–27 131.

adományozás jogát később sem vette el a vajdától. Kérdéses azonban, miért ilyen kevés emléke maradt fenn János vajda adományozási jogának.²⁸

Az 1520-as évekre tehát kialakult az a jog, amelyet Bátori András 1552. évi instrukciója rögzített. Emellett szól az is, hogy 1523-ban már nemcsak magszakadás, hanem – miként 1552-ben ezt megfogalmazták – „más törvényes jogcímen”, azaz hűtlenség esetén is adományozhatott birtokot a vajda. Szapolyai János adományozási joga nem az erdélyi jogfejlődés eredménye, annak nincs kapcsolódási pontja a vajdák „bírói adományaival”. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy megjelenése a korban egyre gyakrabban megfigyelhető helytartói és főkapitányi adományozással állítható párhuzamba, amelyek közös vonása, hogy mindig a király távollétében, de annak felhatalmazásával gyakorolták.²⁹

A hasonlóság ellenére mégis fel kell tennünk azt a kérdést, mennyire tekinthető Szapolyai felhatalmazása precedensnek, azaz a Bátori vajdának adott 1552-es engedély vajon az ő egykori jogán alapult-e. Mivel egyelőre János királysága idejéből nem került elő olyan adat, amely amellel szólna, hogy ő is engedélyezte a korlátozott adományozási jogot vajdáinak, egyelőre úgy gondolom, hogy a Ferdinánd király és Bátori András közötti tárgyalásokon nem Szapolyai egykori jogára hivatkoztak, noha az újonnan kinevezett vajda és a magyar politikai elit emlékezhetett arra. Sokkal valószínűbb, hogy az instrukció most vizsgált pontjának engedélyezése háttérben a király által az előző évben Erdélybe küldött királyi biztosok, Castaldo főhadparancsnok, valamint Nádasdi Tamás és éppen Bátori András országos főkapitányok – jobbágyszámban nem korlátozott – adományozási joga,³⁰ illetve annak gyakorlati tapasztalata állt. Az azonban biztos, hogy Bátori András, majd hivatali utódai, Kendi Ferenc és Dobó István egyaránt éltek a Ferdinánd királytól kapott jogosultsággal.³¹

28 Talán arra kell gondolnunk, hogy az erdélyi fejedelemség kialakulását követően a vajdai adományozási jog feledésbe merült és a későbbi korok embere ezeket az okleveleket nem tekintette jogbiztosító érvényűnek, ezért kiselejtezhetőnek vélte? Bár a felvetés helyességéhez nem fér kétség, ellene szól az, hogy a felhozott példák mindegyike a viszonylag jó állapotban fennmaradt erdélyi hiteleshelyi levéltárakban maradt fenn: a három ismert esetet egy-egy hiteleshelyeknek címzett iktatóparancs tartotta fenn. Nem kizárt, hogy Szapolyai vajda sem élt gyakran e lehetőséggel.

29 *Neumann Tibor–Pálffy Géza*: Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 80. (2009) 209–254.

30 Erre ld. *Neumann T–Pálffy G.*: Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok i. m. (29. jz.) 223–224. (Az idézett rész Pálffy Géza munkája.)

31 Dobó és Kendi Sopronban, 1553. május 18-án kelt instrukciójának 14. pontja ugyancsak tartalmazza a húszportás adományozási jogot: „Idem etiam habeant simul ambo auctoritatem conferendi bona illa in Transsylvania vacantia, quae non excedunt numerum viginti colonorum.” Ld. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002. (Fons Könyvek I.) 170. (A forráshelyre Horváth Richárd hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.) – Például Dobó István 1555-ben Kolozs és Torda megyei birtokokat adományozott a királyi joggal együtt a következő indoklással: „quae per mortem et defectum seminis eiusdem in nos consequenterque collationem nostram pro auctoritate officii huius wayvodatus nostri Transylvaniensis, quo ex benignitate prefate regiae maiestatis fungimur, nobis competentem devolutae esse perhibentur et redactae”. MNL OL P 565 Radák család I. csomó, Évrendezett iratok.

Amellett hogy Szapolyai János számára az adományozás joga saját erdélyi pozíciói erősítése érdekében is fontos volt, hiszen magától értetődően saját familiárisait részeltette e kegyben, a legnagyobb értékét mégis annak presztízsbeli előnyei biztosították. János vajda az ország messzemenően leghatalmasabb birtokosa volt, akit ráadásul atyja szepesi grófi címéből és édesanyja királyi származásából adódóan a fejedelmi státusz bizonyos nimbusza vett körül. Aligha véletlenül írta azt egy 1516. évi oklevelében, hogy „a jó *fejedelmek* kötelessége alattvalóik szolgálatait méltó jutalmakkal viszonzni”.³² Az erdélyi adományozási jog, még ha csupán fájdalomdíj volt is, ezen, őt az ország többi főura fölé emelő fejedelmi presztízst további megnyilvánulási lehetőségének tűnhetett fel előtte, és mint olyan, teljesen Szapolyai János sajátja volt, így csak véletlenül kapcsolódott össze az erdélyi vajdai tisztséggel.

TIBOR NEUMANN

THE BEGINNINGS OF THE VOEVODE OF TRANSYLVANIA'S RIGHT OF DONATION

The instruction given by Ferdinand I (1526–1564) to András Bátori, voevode of Transylvania, in 1552, by which the king authorised the voevode to grant away freely the smaller estates (that is, within 20 tenant sessions) which devolved upon the Crown in Transylvania, has long been known and cited in the historiography. What is still unknown is since when the voevodes had enjoyed such an authority. According to the author, the first voevode to acquire the royal right to make landed donations was János Szapolyai (1510–1526), later king of Hungary as John I (1526–1540). He seems to have been given the right as a compensation after the spring of 1519, when, upon the death of Imre Perényi, István Bátori, ispán of Temes was elected as palatine instead of János Szapolyai himself. The limit of his donational authority was initially 400 tenant sessions, but it seems to have been curtailed shortly thereafter, for already in 1521 and 1523 the voevode only made donations which extended to much smaller estates (the study offers a detailed analysis of the not too many surviving sources). It has to be emphasised, however, that the donational authority of the voevode was not an organic outgrowth of Transylvanian constitutional development, but was tailored instead to the person of the richest Hungarian magnate, voevode János Szapolyai, and thus further contributed to the emerging princely „aura” which surrounded the voevode, anyway of royal blood on his mother's side.

Since so far no donation of land made by any of the voevodes in the period between 1526 and 1552 has come to light, it is open to doubt whether during the wording of the 1552 instruction the right once granted to Szapolyai was used as a precedent. It is thus possible that it is in fact the donational right enjoyed by the royal commissioners – among them the captain-general András Bátori –, who were sent by king Ferdinand to Transylvania in 1551, and the experience gained from their activity there, which should account for the subsequent authority granted to Bátori himself. It is certain that not only he but also his successors, Ferenc Kendi and István Dobó, exerted the right of donation.

32 „...recensentes ad bonos pertinere principes suorum obsequiis subditorum dignis remunerationibus et recompensis providere seu occurrere”. Szapolyai oklt. I. 384–385. (DF 280 947.)

KASZA PÉTER

„...hogy az lengyel király általa lenne köztek valami békisség”

Az 1530. évi poznaíni tárgyalások anatómiája

A címben található idézet a Verancsics-évkönyvként is ismert magyar nyelvű krónikából származik, ahol az 1529-es év eseményeinek zárásaként a következő lakonikus tudósítás olvasható: „Ferdinandos király követeket bocsáta lengyel királhoz Zsigmondhoz, Poznaniában. Bocsáta János királ is Jeronimos Laszkyt, Ferenc Frankapánt kalacsai érseket, Werbőczy Istvánt; mind a két fél terekedvín, hogy az lengyel király általa lenne köztek valami békisség.”¹ Bár a krónika szerzője rosszul emlékezett, és a tárgyalások nem 1529-ben, hanem a rákövetkező évben, 1530-ban zajlottak, a megjegyzés mégis fontos: ugyanis az első tudósítások egyike arról a lengyel–szász közvetítési kísérletről, mely megpróbált békét teremteni a Magyarország birtoklásáért háborúzó felek, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János között. Egy olyan béketeremtési kísérletről van szó, mely ugyan magában hordozta mindazon problémákat, melyek már az 1527-es olmützi tanácskozást is megghiúsították, és pro forma ezúttal is úgy tűnt, az alkudozások kudarcba fulladnak, jelentőségük mégsem elhanyagolható. Azon túl ugyanis, hogy 1530 őszén először ültek tárgyalóasztalhoz a felek az említett olmützi fiasco és Ferdinánd ezt követő, 1527. júliusi támadása nyomán kitört polgárháború kezdete óta, így háromévnyi kíméletlen belháború után először csillant fel újból a megegyezés és a békés rendezés lehetősége, a lényegében ezúttal is kudarcra ítélt egyezkedések, mint látni fogjuk, közvetlenül előkészítették a talajt az 1531 januárjában Visegrádon megkötött fegyverszünetnek.

Ennek ellenére bizvást kijelenthetjük, hogy a tárgyalások részletesebb bemutatásával még adós a magyar történettudomány. A Szapolyai-kor diplomáciatörténetét áttekintő művében Bárdossy László egy fejezetet szentelt a poseni alkudozások évének, de magáról a tárgyalásról elég sommásan alig egy oldalt írt.² A korszak kiváló ismerője, Barta Gábor Gritti magyarországi tevékenységét elemző cikkében utalt rá, hogy tervez egy Poznaírról szóló tanulmányt, ez azonban – tudomásom szerint – nem készült el.³ A 15–16. századi lengyel–magyar érintkezésekről egész

1 1505–1566 Memoria rerum. Magyar Helikon, Bp., 1981. 38–39.

2 Bárdossy László: A magyar politika a mohácsi vész után. Bp., 1943. (Reprint: Holnap Kiadó, Bp., 1992.) 91–96.

3 Barta Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534). Történelmi Szemle 14. (1971) 292.: 27. jz.

monográfiát író Hopp Lajos csak említi a tárgyalásokat, részletesen nem foglalkozik velük.⁴ Újabban Botlik Richárd tekintette át a magyar-lengyel kapcsolatokat az 1526–1531 közti években, ő azonban ezeket egy 1531-es állítólagos titkos alku előzményeként tárgyalta, így az 1530-as események részletes elemzését ő sem tekintette feladatának.⁵ Tanulmányomban ennek a hiánynak pótlására teszek kísérletet.⁶

A Poznańban történtek kihüvelyezése azonban nem is olyan könnyű feladat. A korszakot tárgyaló narratív források rendkívül szűkszavúan számolnak be (ha egyáltalán) a lengyel városban zajló alkudozásokról. A *Memoria rerum* fentebb már idézett közlése szinte a bővebbek közé számít. A máskor oly bőbeszédű Szerémi nem is említi a lengyelországi tárgyalásokat, igaz, kimerítő részletességgel számol be Buda sajátos módon ezzel párhuzamosan zajló 1530. őszi ostromáról. A másik kortárs, Zermegh János 1530-ból szintén csak a budai ostromot említi, és nem tesz másként a 17. század végén elődeire támaszkodva összegző művet író Bethlen Farkas sem, aki szintén nem szól a poznańi tárgyalásokról. Ezekre a szerzőkre tehát nem támaszkodhatunk egy elemzés megírása során. Szerencsére bőségesen rendelkezésünkre állnak azonban korabeli dokumentumok, főképp diplomáciai levelek, melyek alapján az események alakulása, a tárgyalások előkészítése és menete hitelesen rekonstruálható. A tanulmányhoz szükséges kutatások során két forráscsoportot tudtam nagymértékben hasznosítani. Egyrészt az *Acta Tomiciana* XII. kötetében kiadott, az 1530-as évekből származó, főképp lengyel diplomáciai iratanyagot, illetve a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv különböző állagainak (*Hungarica*, *Polonica*) vonatkozó állományát. Az alábbiakban ezekre támaszkodva igyekszem rekonstruálni előbb a tárgyalásokhoz vezető utat, majd a Poznańban zajló tárgyalásokat, végül számba venni a sokáig egyszerűen kudarcnak ítélt egyezkedések következményeit és eredményeit.

A tárgyalások előkészítése

A béketárgyalások 1530. október második felében kezdődtek, ám Poznańig hosszú és kacsringós út vezetett. 1529 végére–1530 elejére állt elő az a helyzet, mely 1527 nyara után először tette lehetővé, hogy a magyarországi belháború elcsitításában érdekelt hatalmak, elsősorban Lengyelország ismét diplomáciai lépéseket tegyen, hogy az ellenfeleket tárgyalóasztalhoz ültesse. Ekkorra ugyanis világossá vált, hogy az egyszerűbb forgatókönyvek működésképtelenek. Az első változat, miszerint az ország egy választott nemzeti király uralma alatt meg tudja őrizni önállóságát és függetlenségét, 1528 tavaszán János király szinai vereségével, majd

⁴ *Hopp Lajos*: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Balassi, Bp., 1992. (Humanizmus és Reformáció 19.) 95–97.

⁵ *Botlik Richárd*: Az 1531. évi krakkói alku. *Századok* 137. (2003) 579–601.

⁶ A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta. A tanulmány elkészítéséhez szükséges bécsi levéltári kutatásokat egy két hónapos CH-ösztöndíj segítségével 2012 nyarán volt módom elvégezni.

a király lengyelországi száműzetésével megbukott. Nyilvánvalóvá vált, hogy Szapolyai nemhogy egy török, de még egy annál lényegesen kisebb erőt felvonultató Habsburg támadással szemben sem képes saját erejéből megtartani az országot. A második változat szerint 1528 tavaszától Ferdinánd kapott lehetőséget arra, hogy biztosítsa magyarországi egyeduralmát. Alig fél év alatt azonban világossá vált, hogy Ferdinánd is képtelen ellenállni a török támadásoknak. Ezt főleg a horvátországi és boszniai török előrenyomulással szembeni tehetetlensége igazolta.⁷ De nem pusztán a török, hanem még Szapolyai távol tartása is meghaladta a Habsburg-adminisztráció erejét. Az elűzött uralkodó a törökkel kötött egyezség birtokában 1528 késő őszén visszatért az országba lengyel–litván és török segédsapatok támogatásával, majd 1529-re szilárdan megvetette a lábát a keleti országrészben. A harmadik forgatókönyv Bécs 1529. évi első sikertelen török ostromával mondott csődöt. A józanabbak ekkor belátták, hogy az a változat sem működőképes, melynek értelmében Szapolyai török vazallusként a szultán katonai támogatását élvezve szorítaná ki Ferdinándot az országból. Hiszen a török visszavonulást követően Niklas Graf zu Salm csapatai, még ha Budáig nem is jutottak el, sikerrel térítették újra Ferdinánd hűségére a nyugat-magyarországi megyéket. 1530 elején tehát úgy tűnt, talán nem lehetetlen a kölcsönösen csalódott feleket tárgyalásos úton egyezségekre bírni, véget vetve ezzel az országot pusztító belharcoknak. Az igény országon belül és kívül egyaránt megfogalmazódott.

A tárgyalások szükségességét elsőként a János királyhoz frissen visszapártolt Várday Pál vetette fel. Az érsek 1530. január 25-én többek között arról tájékoztatta Szalaházy Tamást, Ferdinánd kancellárját, hogy biztatására a János-párti urak hajlanak arra, hogy Esztergomban vagy Fehérváron találkozzanak a másik fél képviselőivel, hogy a méltányos egyezség feltételeiről tárgyaljanak: „ut hoc regnum inter duos reges conservari possit”, vagyis hogy a két ellenkirály közt meg lehessen menteni az országot.⁸ Várday kezdeményezésének ekkor nem lett érdemi folytatása.

Viszont ezzel szinte egy időben a lengyel diplomácia is aktivizálta magát. A lengyelek joggal aggódtak a magyarországi helyzet miatt. Egyrészt tartottak attól, hogy ha Ferdinánd és Szapolyai közt nem születik idejekorán valamilyen egyezség, a török előbb-utóbb ténylegesen megszállja az országot, és Lengyelország déli határainak teljes hosszában kénytelen lesz szembenézni a török szomszédság jelentette fenyegetéssel. Bécs ostroma pedig, még ha sikertelen volt is, fokozta az ilyen félelmeket. Másrészt a Ferdinánd és János közt folyó polgárháború kényelmetlen is volt a lengyel udvar számára, mivel a felek kölcsönösen tőlük vártak támogatást, a lengyelek viszont mindenáron igyekeztek megőrizni semlegességüket. Részükről 1530 februárjában fogalmazódott meg az újabb közvetítés igénye.

⁷ A bosnyák és horvát területek elleni török hadműveletekről bővebben: *Barta Gábor*: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. A török–magyar szövetség előtörténetéhez. *Történelmi Szemle* 37. (1995) 1–35.

⁸ Vö. Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szent István Társulat, Bp., 1902–1912. II. 7. sz.

Ugyanakkor a lengyel diplomácia tisztában volt azzal, hogy a feladat egyrészt roppant kényes, másrészt a legnagyobb gondot az jelenti, hogy az ellenfelek semmilyen kapcsolatban nem állnak egymással. Vigyázniuk kellett saját uralkodójuk tekintélyére is, nehogy a felek kerek pereg elutasítsák az általa javasolt tárgyalásokat, komoly presztízsveszteséget okozva ezzel. Első lépésként tehát azt kellett kipróbálni, hajlandók-e az ellenfelek egyáltalán megfontolni az egyezkedést.

I. Zsigmond lengyel király 1530. február 2-án kelt levelében arról tájékoztatta Ferdinándot, hogy sógorával, György szász herceggel⁹ szívesen közvetítenének Ferdinánd és János viszályában, ha Ferdinánd hajlandó lenne tárgyalásokba bocsátkozni.¹⁰ György szász herceg a birodalom kevés elkötelezett katolikus princepeihez tartozott, így számára azért volt fontos a közvetítés, mert siker esetén Ferdinánd mentesült volna a magyarországi lekötöttségtől, és teljes erővel a vallási kérdés megoldásának szentelhette volna energiáit.

Hogy a felek békevágya korántsem volt egyértelmű, azt jól példázza Jan Łaski követsége. A híres karrierdiplomata, Hieronym Łaski öccse ekkor már szintén Szapolyai szolgálatában állt, és ura 1530. február végén vagy március elején azzal az ürüggyel küldte Krakóba, hogy gratuláljon a trónörökös, Zsigmond Ágost megkoronázásához. Łaskinak azonban a tisztelgő követség örve alatt ismételtlen meg kellett próbálnia katonai és anyagi támogatást kérni a lengyelektől a Ferdinánd elleni harchoz. Łaski nem egyszerűen kért: alig leplezett módon meg is fenyegette a lengyel udvart, hogy a török csak azért hagyja békén a lengyel területeket, mert Zsigmond támogatást ígért Szapolyainak, a szultán szövetségeseinek. Ha azonban a lengyel uralkodó nem teljesíti ígéretét, számolhat a török megtorlással.¹¹ A lengyel király válasza lehűtötte Szapolyai reményeit: Zsigmond közölte, hogy számára fontos a semlegesség, így katonai támogatásról továbbra sem lehet szó. Łaskival ugyanakkor Szapolyainak is megüzente, amit Ferdinándnak már február elején: hogy békeközvetítésre bármikor hajlandó, ahhoz pedig meg is kell őriznie semlegességét.¹² A felek tehát 1530 február-márciusában megkapták az értesítést az újabb lengyel közvetítési hajlandóságról.

Eközben élénk egyeztetés folyt a tervezett közvetítésben részt vevő két uralkodó, Zsigmond és a szász herceg diplomatai közt a várható teendőket és nehézségeket illetően. A rájuk váró feladatok összegzése végül egy Piotr Tomicki által szövegezett iratban maradt ránk.¹³ A Krakóban, 1530. március 31-én kelt

9 Nagyszakállú György (Georg der Bärtige) (1500–1539), az Albert-ágból származó szász herceg. 1496-ban vette feleségül IV. Kázmér lengyel király lányát, Barbarát, így a későbbi I. Zsigmond sógora lett. Életéről bővebben: *Heinrich von Welck*: Georg der Bärtige, Herzog von Sachsen. Sein Leben und Wirken. Sattler, Braunschweig, 1900.

10 Acta Tomicianiana (= AT) XII. 42–43.

11 Postquam caesarea Mtas [ti. a szultán] relicta Vienna Budam adventaret, in primo statim cum regia Mte congressu id primum omnium ex sua Mte quaesivit, an a vestra Mte aliqua interim auxilia habuisset, quae, inquit, orator suus coram nobis jurejurando promisit illa tibi daturam, alioquin nunquam inducias impetraturus. – AT XII. 65.

12 Zsigmond Łaskinak adott válaszát ld.: AT XII. 69–70.

13 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten (= ÖStA HHStA UA) Fasc. 14. Konv. C fol. 128r–129r.

dokumentum szerint Zsigmond és György megállapították, hogy a két ellenkirály közti mindenféle egyezkedés legfőbb akadálya, hogy a felek lényegében semmilyen kapcsolatban nincsenek egymással, így a békekötés előfeltétele, hogy legalább egyéves fegyverszünetet kössenek, ami elegendő lehet egy hosszabb távú rendezés feltételeinek kimunkálására. Megállapodtak, hogy mindketten kellő felhatalmazással ellátott követeket küldenek a tárgyalások helyszínéül kiválasztott Boroszlóba, Keresztelő Szent János napjára, azaz június 24-re. A tárgyalások tető alá hozásához szükséges feladatokat úgy osztották el, hogy György volt hivatott Ferdinánddal egyeztetni, míg a lengyel uralkodó kapta feladatul, hogy Szapolyai szándékait kipuhatojja. A tervezet egyik leginkább reális megállapítása szerint azonban nem elegendő Ferdinándot és Szapolyait rávenni az egyezkedésre, mivel nemcsak köztük folyik háború, hanem Ferdinánd és a Szapolyait szövetségesként támogató szultán között is. Ha tehát a szultán beleegyezését nem nyerik el a tárgyalásokhoz, nincs esély a sikerre. Ahhoz azonban, úgy tűnik, egyik közvetítőnek sem fűlött a foga, hogy közvetlenül tárgyaljon ez ügyben a szultánnal, ezért abban állapodtak meg, hogy a szultáni engedély megszerzését a törökkel amúgy is jó kapcsolatokat ápoló János király feladatává teszik.

Zsigmond a megegyezés értelmében április elején hivatalos küldöttséget menesztett Szapolyaihoz Sebastian Opaliński poznańi örkanonok vezetésével. Opalińskinak április 10-én kelt követi instrukciója¹⁴ szerint egyrészt tájékoztatnia kellett a magyar királyt a tervezett tárgyalások részleteiről, vagyis hogy azokra Boroszlóban kerülne sor június 24-től, a közvetítők a lengyel király és a szász herceg diplomatái lennének, a cél pedig egy egyéves fegyverszünet létrehozása, ami a további béketárgyalások alapja lenne. Másrészt közölnie kellett János királlyal, hogy az ő feladata lesz a török engedélyét megszerezni a tárgyalásokhoz, illetve garanciát nyerni a szultántól arra, hogy tiszteletben tartja majd az egyéves fegyvernugvást, és nem indít sem Magyarország, sem Ferdinánd más birtokai ellen hadjáratot ezen idő alatt. A követ azzal indokolta Zsigmond húzódozását, hogy maga járjon közben a törököknél, hogy a lengyel uralkodó attól tart, őmaga vagy nem ér el eredményt a törököknél, vagy követének túl sokáig tartana az út oda és vissza, és ez a késedelem nagyban hátráltatná a tárgyalások mielőbbi megkezdését.¹⁵

Szapolyai jól fogadta a felvetést. Sajnos nem tudjuk, pontosan mikor tárgyalt Opalińskivel, mert a lengyel követnek adott válasza keltezetlen, de mivel az örkanonok május 20-ára ért vissza Krakkóba,¹⁶ Budán április végén–május elején tartózkodhatott. Szapolyai válasza éles fordulatról tanúskodik a márciusi Łaski-féle követség céljaihoz képest. A magyar király, úgy tűnik, belátta, hogy érdemi fegyveres támogatást nem tud kizsarolni egykori sógorából, fokozódó külpolitikai

14 AT XII. 96–97.

15 *Mti suae non videtur esse ad rem accommodatum consilium multis quidem ex aliis rationibus, sed maxime tamen propterea, quod veretur Mtas sua, ne id ab imperatore non impetret et ne longa ista exspectatio oratoris sui reditus optato et necessario instituto tractandae pacis officiat vel moram afferat.* – AT XII. 97.

16 Vö. AT XII. 136.

elszigeteltségében¹⁷ pedig nem tehette meg, hogy elutasít egy nemzetközi közvetítési javaslatot. Csupán három feltételt támasztott. Kérte, hogy a tárgyalások kezdetét tegyék egy hónappal későbbre, Szent Jakab napjára (július 25.), mivel időre van szüksége, hogy eljárjon Konstantinápolyban a szultáni jóváhagyás végett. Másrészt elutasította, hogy követeit Boroszlóba, vagyis Ferdinánd területére küldje, mivel ezzel azt a látszatot keltené, hogy könyörög ellenfelének a békéért.¹⁸ Boroszló helyett jelöljön ki Zsigmond egy lengyelországi várost, oda készséggel indít János is követséget. Végül kikötötte, hogy Ferdinánd teljes felhatalmazással küldje el követségét, melynek tagjait tetszése szerint választhatja meg, de nem delegálhat olyan magyart, aki Ferdinánd pártján áll.¹⁹ Vagyis Szapolyai ezzel kizárta, hogy saját követei kvázi árulókkal üljenek egy asztalhoz, illetve fenntartotta azt a fikciót, ami diplomáciai gyakorlatában eddig is megfigyelhető volt, hogy ő a törvényes magyar király, akinek a törvényes cseh királlyal van viszállya. A cseh király pedig ne delegálja a magyar alattvalóját egy követségbe.²⁰ Zsigmond 1530. május 30-án értesítette a szász herceget a követjárás eredményéről, egyben Szapolyai kéréseiről, illetve feltételeiről.²¹ Kérte, hogy a német fejedelem mihamarabb tudassa ezeket Ferdinánddal, majd annak választát küldje meg Zsigmondnak.

17 VII. Kelemen pápa 1529 végén Habsburg nyomásra kiközösítette Szapolyait a törökkel kötött szövetsége miatt. A magyar udvarban felemás módon fogadták a hírt: Frangepán Ferenc március 20-án azt írta Krakóba Tomickinak és Szydłowiecki kancellárnak, hogy a budai udvarban egyesek tréfálkoznak a kiközösítésen. Mint mondják, Kelemen pápa eddig mindig áldásáról biztosította királyukat, de ezzel nem mentek sokra. Talán most az átok több hasznukra lesz. Hiszen, írja Frangepán, valaki találón megjegyezte: jobb Budáról válaszolni az átkokra, mint Tarnówban sóhajtozni, miközben az áldást olvassa az ember („Nonne melius tibi videtur Buda respondere ad maledictiones, quam in Tharnow suspirare legendo vel audiendo apostolicas illas benedictiones”). AT XII. 85. Az akasztófahumor ellenére hamar világossá vált ugyanakkor, hogy a pápai átok tovább szűkíti a magyar diplomácia mozgásterét. 1530 tavaszán a Franciaországba tartó Brodaries például hasztalanul igyekezett audienciát kapni a pápától Bolognában. *Fraknoi Vilmos*: János király és a római Szentszék. Századok 35. (1902) 793–795.

18 Et si Vratislaviam proficiscerentur oratores suae Mtis, viderentur mendicare concordiam. – AT XII. 98.

19 Optaret autem sua Mtas, ut adversa pars insignes mitteret oratores et cum pleno mandato. Cujuscunque autem nationis fuerint oratores adversarii, nihil refert, dummodo non sint Ungari illi, qui sunt apud Ferdinandum, qui sunt fomes belli et causa tantorum malorum – AT XII. 98.

20 AT XII. 98–99. – Érdekes adalék, hogy a magyarok mellőzése egy tárgyalódelegációból talán Ferdinándnak is érdekében állhatott, magyar hívei ugyanis, úgy tűnik, nem fogadták kitörő örömmel a tárgyalások hírét. Báthori András szeptember végén azt írta uralkodójának, miszerint János-párti uraktól hallotta, hogy Ferdinánd követei Poznańban várnak János küldötteire, akikkel valamiféle békéről akarnak tárgyalni. Ő azonban nem helyesli ezt, mivel egy ilyen béke a törökkel kötött békét jelentené, az pedig, ha békét is ajánl valakinek, még ha békecsókot vált is vele, később levágja az illető orrát vagy fülét („Nam haec concordia cum Thurca foret, Johannes enim, ut quisque scit, Thurcis adhaesit et solet dici in Hungarico proverbio: ut et si Thurca conversetur pacemque ostendat alicui et figat oscula, tamen vel narem vel aurem illius abradit”). ÖStA HHStA UA Fasc. 15. Konv. E fol. 44r–v. Ferdinánd magyar hívei végleges megoldásban reménykedtek, és igényüket valamilyen kompromisszumos megállapodás, amely az ország egy részét János – és rajta keresztül a török – kezén hagyja, nem elégtette ki.

21 AT XII. 143–144.

A kapcsolatfelvétel tehát megtörtént, de a tárgyalások megkezdéséig az érdekelt felek sem maradtak tétlenek. Szapolyai minden követ megmozgatott, hogy az augsburgi birodalmi gyűlésre siető német fejedelmeket leválassza Ferdinándról és így kedvezőbb pozícióból kezdhesse meg az alkudozásokat. Ránk maradt egy levél, melyet szintén lengyel származású követe, Matthias Loboczki írt Brandenburgi Joachimnak. Loboczkinak személyesen kellett volna tárgyalnia a választófejedellel, útközben azonban megbetegedett, és mire célba ért, Joachim már elutazott Augsburgba. Mondhatjuk, hogy Loboczki az utókor nagy szerencséjére betegedett meg, mivel eredetileg semmilyen írásos utasítást nem vitt magával, nehogy bajba kerüljön, ha útközben Ferdinánd emberei átkutatják.²² De mivel Augsburgba nem merte követni a választófejedelmet, így levélben tudatta vele követségének célját. Az irat tanúsága szerint Szapolyai alaposan igyekezett kihasználni a török kártyát: megüzente, hogy ha nem tud megegyezésre jutni Ferdinánddal, akkor kénytelen lesz úgy védekezni, ahogy tud, ami nem is olyan burkolt utalás volt a török segítség további igénybevételére. Ígéretet tett viszont Joachimnak, hogy ha kénytelen lesz is ehhez az eszközhöz folyamodni, a törökök kizárólag Ferdinánd birtokait fogják támadni, a Német-római Birodalom más területeit nem.²³ De a béke lenne a legjobb megoldás, hiszen a török csak azért hadakozik Ferdinánddal, mert az Szapolyai ellensége. Ha őt békén hagyná, a törökök sem zaklatnák a Lajtán túli vidéket. Kéri tehát a brandenburgi választófejedelmet, igyekezzék rávenni Ferdinándot a békére. A birodalmi fejedelmeknek meg kellene fontolniuk, érdemes-e Ferdinánd önös érdekeiért háborúba keveredniük.²⁴

Eközben egy másik levél, melyet Hieronym Łaski írt Budáról Tomickinak, igyekezett kiemelni Szapolyai jelentőségét a törökökkel kötendő bármilyen alkuban. Łaski megírta, hogy Isztambulba fog utazni, hogy megszerezze a szultán jóváhagyását a fegyverszünethez, de ez nem lesz könnyű, mivel ellenfelük, Ferdinánd roppant mód feldühítette a szultánt, amiért azzal dicsekszik, vitézsége folytán sikerült megvédenie Bécsset, holott az oszmán hadak csak a járvány és a korai tél miatt voltak kénytelenek elvonulni a város alól.²⁵ A levél nem is olyan burkolt üzenete, hogy egyedül Szapolyai diplomáciája képes rávenni a törököket arra, hogy ne indítsanak újabb hadjáratot Európa ellen.

Míg Szapolyai a birodalmi fejedelmek közt igyekezett erősítést keresni, Ferdinánd május végén Jurisics Miklóst és Josef Lambergert küldte Sztambulba, hogy

22 Multi enim Mtis suae [ti. Szapolyai] nuntii ad alios principes missi et litteras et cum litteris per Ferdinandum Bohemiae regem et eius amicos intercepti perierunt. Et ego si minimam notam litterarum Mtis suae mecum portassem, nunquam hucusque pervenissem. – ÖStA HHStA UA Fasc. 15. Konv. B fol. 15r.

23 Si enim rege meo Turcarum opus erit ministerio, promittit rex meus eos non laesuros quempiam alium Germaniae principem sed tantum Ferdinandum, qui sanguinem humanam adeo sitit. In illius dominiis effusores sanguinem et facturos more suo hostilia. – Uo.

24 Consideretque Vra. Ill. Dtio. quid sit factum salubrius an bonis et honestissimis conditionibus pacem imperio facere et toti Reipublicae Christianae vel propter solum Ferdinandum darem indicibilibus bellis occasionem. – Uo.

25 AT XII. 138.

ismét megpróbáljon Szapolyai háta mögött különalkut kötni a törökkel, ám ezúttal is hiába.²⁶

Mindezek ellenére június közepén úgy tűnhetett, a tárgyalások heteken belül megindulhatnak. Június 11-én Zsigmond levelet írt a szász hercegnek, és ebben azt javasolta, legyen a július végére kitűzött tárgyalások színhelye Poznań, ami véleménye szerint minden érdekelt fél számára egyaránt elfogadható lesz.²⁷ Ekkor azonban újabb, nem várt akadályok és nehézségek merültek föl. Ahogy Bárdossy László fogalmazott, „a nemzetközi politika szegényes fegyvertárában tulajdonképpen nincsen csak két használható eszköz: a kard és a negociálás.”²⁸ Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy alkalmasint akad egy harmadik eszköz is, mely a kettő együttes alkalmazását lehetővé teszi: ez pedig az időnyerés. 1530 nyarán a felek mindkettőt, sőt mindhármat igénybe vették.

A lengyel udvarban már június derekán aggódva figyelték, hogy Ferdinánd csapatokat toboroz, naszádos egységeket von össze, ami egy újabb magyarországi hadjárat előkészítését jelentette és kétségeket támasztott a Habsburg uralkodó megegyezési hajlandóságának őszintesége felől.²⁹ A csapatok valóban meg is indultak, Szapolyai katonái azonban Visegrád alatt megállították és megverték őket.³⁰ Szapolyai követe, Jakub Seczigniewski útján fejezte ki méltatlankodását a lengyel udvarban.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a felek még a majdani tárgyalások helyszínét illetően is nehezen jutottak dűlőre egymással. A tárgyalások kezdetül kitűzött július 25-e közeledtével a két ellenkirály megmakacsolta magát: Ferdinánd hallani sem akart arról, hogy Boroszló helyett Poznańba küldje követeit, János pedig az elől zárkózott el mereven, hogy az egyezkedések Ferdinánd területén folyjanak. János Seczigniewski útján megüzente, amit bizalmasainak írt levelei is nyomatékosítottak, hogy mivel a két fél hivatalosan háborúban áll egymással, nem tartja elfogadhatónak, hogy a tárgyalásokra ne semleges – ez esetben a javasolt lengyel – területen kerüljön sor. A Szapolyai-diplomácia azzal érvelt, hogy Ferdinánd már három éve Olmützben is csak a bolondját járatta velük, szándékai őszinteségében tehát van okuk kételkedni. Eddig is előfordult, hogy megsértve a nemzetközi jogot, letartóztattatta János hivatalos követeit, most is attól lehet tartani, hogy ha az ügyek Magyarországon számára mégis kedvezőtlenül alakulnának a tárgyalások ideje alatt, és a követek az ő területén tartózkodnának, esetleg rajtuk állna bosszút.³¹

26 A két követet októberben arra a hírre, hogy Wilhelm Roggendorf csapatai Budát ostromolják, a szultán lecsukatta és csak decemberben engedte szabadon. Megegyezésről szó sem lehetett.

27 AT XII. 159–160.

28 *Bárdossy L.: A magyar politika i. m. (2. jz.) 92.*

29 Ld. Thurzó Szaniszló olmützi püspök június 17-én Szydłowiecki kancellának írt levelét a csapatösszevonásokról (AT XII. 162.), illetve Tomicki aggódó levelét Luca de Gorkához (AT XII. 161).

30 Ld. erről Werbőczy és Frangepán Ferenc Lengyelországba küldött beszámolóit: AT XII. 168–169, ill. 171.

31 AT XII. 220.

A közvetítők kétségbeesett erőfeszítéseket tettek, hogy valami módon engedményekre bírják az ellenfeleket: Zsigmond vállalta, hogy igyekszik Jánost rávenni, fogadja el a boroszlói helyszínt, György hercegre pedig rábízta, vegye rá Ferdinándot, ne vonakodjék Poznańba küldeni a követeit. A huzavona során gyorsan teltek a hetek. A tárgyalások kezdetét előbb augusztus 15-re halasztották,³² majd, amikor ez a dátum is füstbe ment, Zsigmond egy augusztus végi levelében már szeptember 29-ről beszélt.³³

A felek csökönysége mögött egyfelől nyilván presztízszokok is álltak, a kialakult kölcsönös bizalmatlanságról nem beszélve, de a halogatásnak határozottan időhúzó jellege is volt. Szapolyai török segédcsoportok érkezésében reménykedett, Ferdinánd pedig ősszel egy újabb katonai akcióval akarta fait accompli elé állítani ellenfelét. Szapolyai várakozásait Mehmed szendrői bég balul sikerült szeptemberi portyája durván keresztülhúzta. A bég váratlan ellenállásba ütközve az ausztriai területek pusztítása helyett a Vág völgyét dúlta végig.³⁴ Ezzel bebizonyosodott, hogy Szapolyai képes ugyan jelentős török erőket elszabadítani, de a palackból kiengedett szellemet nemigen tudja irányítani. A válasszal Ferdinánd sem maradt adós, és Rogendorft küldte Buda ellen. Erre az őszi hadjáratra a maga helyén még visszatérek.

Ezek után szinte csodával határos, hogy a makacs halogatás és a fegyveres akciók ellenére a tárgyalások előkészítése nem feneklett meg teljesen. Mivel nyár végére a közvetítők számára is világossá vált, hogy a helyszínt illetően az ellenérdekelt feleket lehetetlen közös nevezőre hozni,³⁵ György szász herceg kerülő utat javasolt. A lengyel–szász közvetítéssel zajló béke-, illetve fegyverszüneti tárgyalások mellett ugyanis a tanácskozásoknak volt egy másik, a magyarok előtt titkolni igyekezett célja: szóba került ugyanis, hogy a fiatal Miksa, Ferdinánd fia feleségül venné Zsigmond egyik lányát. A szász herceg azzal a javaslattal élt, hogy mivel Ferdinánd a dinasztikus házasságról szóló tárgyalások érdekében Boroszlóba, de akár Poznańba is hajlandó követeiket küldeni, legyen Poznań a helyszín. Zsigmond és Ferdinánd küldjék ide követeiket, és így tesz majd a házasságközvetítést vállaló szász herceg is. Ha pedig a követek már Poznańban vannak, Zsigmond eszközje ki, hogy Szapolyai szintén küldjön oda követeiket, ha pedig az ellenfelek követei, így mintegy véletlenül egy városba kerülnek, hátha sort lehet keríteni a béketárgyalásokra. A közvetítők mindenesetre adjanak ilyen jellegű felhatalmazást is követeiknek.³⁶ Zsigmond kapott az ötleten. Augusztus 21-én biztosította a szász

32 AT XII. 183.

33 AT XII. 256.

34 Ferdinánd követe, Peregi Albert 1530 októberének első napjaiban arról számolt be Krakkóban, hogy a török 40 ezer embert hajtott el a morva határvidékről, és távozásuk után csak Thurzó Elek egyik birtokán 1000 lekaszabolt fiúgyermeket találtak. AT XII. 309.

35 Tomicki augusztus végén írta Jan Dantyszeknek, hogy Szapolyai még Poznańba se nagyon akar már követet küldeni, mert túl messze van, de Boroszlóba semmiképp nem fog. AT XII. 232.

36 [...] quando hactenus aliter fieri non potuit et quasi incidenter haec quoque causa de sopienda componendaque controversia illa suscipiatur tractanda. – AT XII. 214. György szász herceg 1530. augusztus 6-i levele.

herceget, hogy ha Ferdinánd elküldi követeit Poznańba, ő kijárja, hogy Szapolyai is tegyen így.³⁷ Ugyanezen a napon levél ment Ferdinánd már Boroszlóban várakozó követeihez azzal, hogy mivel uruk hajlandó a házasságkötésről Poznańban is egyeztetni, utazzanak oda, de legyen felhatalmazásuk a béketárgyalásokra is.³⁸ Végül az aznapi harmadik levél Szapolyainak szólt: ebben a lengyel uralkodó némi csúsztatással élve arról tájékoztatta János királyt, hogy végre sikerült rávenni Ferdinándot, hogy Poznańba küldje követeit, ezért arra kéri Szapolyait, ne támasszon több nehézséget, hanem szeptember 29-re maga is menessen oda követséget.³⁹ A levél, György herceg ötletének megfelelően, diszkréten elhallgatta azt a tényt, hogy Ferdinánd követei alapvetően nem a béke-, hanem a házasságkötést célzó tárgyalások miatt mennek Poznańba.

A Habsburg követséget vezető Sigmund Herberstein báró augusztus 25-én válaszként megírta a lengyel királynak, hogy ők már az eredeti terv szerint 15-e óta Boroszlóban várják a tárgyalások kezdetét, amelyek viszont Szapolyai makacssága miatt megghiúsultak. Mivel azonban az ő uruknak valóban mindennél előbbre való a béke, ha Zsigmond úgy kívánja, elutaznak Poznańba.⁴⁰ Szapolyai szeptember 5-én kelt levelében nyugtázta a lengyel javaslatot, és jelezte, hogy elküldi követeit a tárgyalásokra.⁴¹

Alkudozás Poznańban

Noha János király azt szerette volna, hogy az egyeztetésekre a lengyel király és a szász herceg személyes jelenlétében kerüljön sor,⁴² erre nyilván nem volt reális esély. Mindenesetre a tárgyalásokra mind a négy fél képviselőjében tekintélyes létszámú és jelentős személyekből álló delegáció érkezett. Lengyel részről Jan Latański poznańi és Andrzej Krzycki plocki püspökök, maga a főkancellár, Krzysztof Szydłowiecki, Andrzej Tęczyński krakkói palatinus, Jan Tarnowski hetman, Luka de Gorka poznańi várnagy, Tomicki alkancellár sógora és Jan Choiński poznańi prépost voltak a küldöttség tagjai.⁴³ Utasításuk szerint emlékeztetniük kellett Ferdinánd megbízottait, hogy lengyel részről ez a próbálkozás az utolsó, hogy békét teremtsenek az ellenfelek közt. Ha Ferdinánd nem hajlik semmiféle egyezésre,

37 AT XII. 235–236.

38 AT XII. 236–237.

39 AT XII. 257–258.

40 ÖStA HHHStA UA Fasc. 15. Konv. D fol. 60r–v.

41 AT XII. 252.

42 Szapolyai válasza Opalińskinak: „Unde videtur suae Mti, ut ubicunque in regno Poloniae voluerit serenissimus dominus rex Poloniae, ibi fiat conventus oratorum, verum praesente ipso serenissimo domino rege Poloniae et, si possibile fuerit, praesente etiam illmo. domino Georgio.” AT XII. 98. Majd újra felmerült ez az igény 1530 augusztusában: „Vratislavia nobis ad transigendum hoc negotium minus idonea videatur, quod Mtas vestra illic personaliter interesse non poterit, sine cuius praesentia credimus non meliores effectus priore conventione [ti. az olmützinél – K. P.] hanc quoque habituram.” AT XII. 220.

43 Mandátumukat szeptember 9-én kapták meg. AT XII. 258–259.

tartsa észben, hogy mind a Magyarországot, mind az Ausztriát érő további oszmán támadásokért őt is terheli majd a felelősség. A keresztény fejedelmek segítségével pedig ne reménykedjen, hiszen azok II. Lajost is cserbenhagyták, akinek példája okulására szolgálhat, mit ér egy uralkodó önmagában a törökkel szemben.⁴⁴ Szapolyai követeit arra kellett inteniük, hogy uralkodójuknak is előnyösebb, ha megegyezik Ferdinánddal, mint ha ragaszkodik az országhoz, melyet békességben úgysem uralhat.⁴⁵

Szapolyai szeptember 11-én állította ki a követutasítást Frangepán Ferenc kalocsai érsek, Jan Łaski választott veszprémi püspök, Werbőczy István kancellár, Hieronym Łaski erdélyi vajda, Homonnai Drugeth Ferenc asztalnokmester és Csézi András esztergomi prépost számára.⁴⁶

Ferdinánd követsége csupán három emberből állt: Jacobus de Salza boroszlói püspökből, Sigmund Herberstein báróból és Beatus Widman doktorból, aki már az olműtzi tárgyalódelegációnak is tagja volt.⁴⁷

A szász küldöttséget Johann von Schleinitz meissenai püspök, illetve Simon Pistoris kancellár vezették, tagja volt még továbbá a püspök titkára, Christoph Karlewicz.⁴⁸

Poznańba, ahogyan az várható is volt, a szász és a lengyel küldöttség érkezett meg elsőnek. Szapolyai eleve jelezte, hogy küldöttei igyekeznek ugyan, de mivel Ferdinánd Magyarországon állomásozó hadai miatt jelentős kerülőt kell tenniük, biztosan nem érnék Szent Mihály-napra Poznańba.⁴⁹ Így a lengyel és szász követségnek módja volt megtárgyalni a követendő stratégiát, mielőtt a felek megérkeztek volna. Megállapodtak, hogy az olműtzi tárgyaláshoz hasonlóan külön-külön egyeztetnek majd a magyar és a Habsburg követekkel. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egymással háborúban álló ellenfelek ténylegesen Poznańban sem ültek egy asztalhoz, csak a közvetítőknek mondták el feltételeiket, akik továbbították azt a másik félnek. A szászok szerettek volna megegyezési javaslatokkal előrukkolni, de a lengyelek az olműtzi tapasztalatokra hivatkozva jobbnak vélték, ha ragaszkodnak a pusztai közvetítői szerephez, és hagyják, hogy az érdekeltek maguk hozakodjanak elő álláspontjukkal és javaslataikkal, noha ez előre láthatóan egy kissé nehézkessé és vontatottá teszi majd a tárgyalások menetét. Végül a lengyel küldöttek meggyőzték a szászokat, hogy semlegességüket csak akkor

44 AT XII. 280.

45 AT XII. 282.

46 AT XII. 261. A követségnek Brodarics István, Frangepán szinte állandó jellegű követtársa azért nem volt a tagja, mivel szinte az egész 1530-as esztendő Itáliában és Franciaországban töltötte diplomáciai küldetésben.

47 AT XII. 277., ill. ÖStA HHStA UA Fasc. 15. Konv. D fol. 60r–v.

48 AT XII. 277.

49 AT XII. 271. A magyar követek utazása kapcsán további bonyodalmat okozott, hogy Szapolyai menlevelet kért a követek számára a lengyelektől, amit Zsigmond bizalmatlanságnak értékelt és sértésnek tekintett. (AT XII. 270.) Végül a menlevelet kiállították, bár, ahogy Tomicki megjegyezte, a választ visszafogottabban fogalmazta meg, mint azt sértett uralkodója önérzete megkívánta volna („mitto et M̃tis regiae responsi exemplum, quod ego modestius et continentius confeci, quam vel res ipsa vel M̃tis suae indignatio postulavit”; AT XII. 273.).

tudják manifesztálni, ha semmilyen módon nem avatkoznak be az alkudozásokba és nem próbálják befolyásolni a tárgyalófeleket.⁵⁰ A lengyelek ezenkívül ahhoz is ragaszkodtak, hogy csak azután essék szó a Zsigmond és Ferdinánd gyermekei közötti dinasztikus házassági tervről, ha a háborúban álló szomszédok között sikerült a megegyezést kieszközölni. A föltétel jelentőségét abban láthatjuk, hogy a lengyelek igyekeztek a látszatát is elkerülni annak, hogy miközben közvetíteni próbálnak a felek közt, az egyikkel kvázi szövetséget kötnek, amit egy házasság pecsétel meg.⁵¹

A tárgyalások végül ténylegesen 1530. október 20-a után kezdődtek meg, mivel a magyar küldöttség teljes létszámmal csak 21-ére ért Poznańba.⁵² Ám a dolog cseppet sem indult biztató előjelekkel. Szydłowiecki kancellár már október 21-én arról írt, hogy mindkét király magának akarja az országot, és a hatalomban nem tűrnek társat maguk mellett.⁵³ A közvetítők másik oszlopos tagja, Krzycki püspök lemondóan tájékoztatta ugyanezen a napon Bona Sforza királynét, hogy a magyar követek nem is hajlandók beszélni János visszalépéséről,⁵⁴ és bár állítólag tisztos feltételeket tudnának kínálni a Habsburgoknak, ezekkel csak akkor hozakodnak elő, ha előbb garanciát kapnak, hogy uruknak nem kell lemondani az országról. Ferdinánd követei viszont halogatják a nyilatkozattételt, mert valamiféle nagy, általános hadjáratról szönek álmokat, mely Ferdinánd javára változtatna a helyzeten.⁵⁵ Úgy tűnt, Poznańban a három évvel korábbi olműtzi tárgyalások szelleme kísért.

A Habsburg követek azzal nyitottak, hogy Szapolyai egyrészt trónbitorló, másrészt katonailag is gyenge, így sem joga nincs az országra, sem lehetősége, hogy megvédje. Ferdinánd ellenben V. Károly támogatásával távol tudná tartani a törököt Európától. Viszont amennyiben János önként lemond a trónról, Ferdinánd nagylelkűen hozzájárul, hogy Jánosnak ne kelljen kártérítést fizetnie az okozott veszteségeiért.⁵⁶ A magyar küldöttség erre kijelentette, hogy Magyarország legi-

50 Ld. a lengyel követség részletes jelentését 1530. október 10-ről. AT XII. 290–293.

51 Ld. Zsigmond október 17-i levelét a poznańi küldöttekhez. AT XII. 304. Lényegében itt is ugyanaz történt, mint ami 1538–1539-ben történik majd, amikor Szapolyai és Izabella tervezett házasságkötésének előfeltétele lesz, hogy János király békét kössön ellenfelével. A váradi béke így sine qua nonja lesz Szapolyai dinasztiaalapítási kísérletének.

52 Eredetileg október 15-éig tervezték a tanácskozást, így a lengyel küldötteknek hosszan kellett unszólniuk Herbersteinéket, hogy ne utazzanak el dolgavégezetlen, mivel a magyarok nemhogy szeptember 29-ére, de még október közepére sem érkeztek meg: „Hungari nondum venerunt [...] Ferdinandiani cum fastidio exspectant et nisi a nostris mulcerentur et retinerentur urbaniter rebus infectis immo non exspectatis abiissent”. (Ld. Martin Drzewicki kujáviai püspök október 16-án kelt levelét: AT XII. 302.) A magyar küldöttség, az egy napot késő Hieronym Laski kivételével, végül október 20-ára befutott Poznańba. (Vö. AT XII. 311.)

53 Uterque rex regnum vult obtinere et regna non patiuntur socios. – AT XII. 311.

54 Ungari tamen iam in cedendo regno ultimum dederunt responsum, non esse de hoc vel cogitandum quidem, nedum loquendum. – AT XII. 312.

55 Somniant enim generalem illam expeditionem et magna quaedam sperant: utinam non fallantur. – Uo.

56 AT XII. 332–333.

tim uralkodója János király, aki ráadásul mindig kész volt az ésszerű egyezségekre; nem ő, hanem Ferdinánd kezdte a háborút. Sőt hencegő kijelentéseivel maga provokálta a törököket, akikkel szemben nem tudta megvédeni a kezére került országot. János király érdeme, hogy egyezséget kötött a szultánnal, és így meg tudta őrizni az ország viszonylagos függetlenségét. Ez Ferdinánd embereinek nem sikerült, így ha nincs János, az oszmánok már régen megszállták volna Magyarországot, és Európa kapuit döngetnék. Ezért azt javasolták, Ferdinánd mondjon le trónigényéről, továbbá vagy adja vissza a magyar koronához tartozó Sziléziát és Morvaországot, vagy fizessen értük kártérítést. Ezenkívül szerezze vissza mindazon várakat, melyek az ő hibájából kerültek török kézre, mindenekelőtt Jajcát, és adjon elégtételt a kiközösítés kieroszakolása révén János becsületén esett csorbáért.⁵⁷ A lengyel követek a feltételek hallatán csüggedten állapították meg, hogy ilyen kondíciókkal semmi esély a sikeres megegyezésre. A magyarok viszont kijelentették, hogy tőlük akár tíz évig is itt ülhetnek, János király lemondása akkor sem képezheti a tárgyalások alapját.⁵⁸

Ekkor a szász követség lépett akcióba, és Ferdinánd magyarországi törekvéseinek lényegére tapintva feltették a kérdést, milyen garanciát tudna adni János, hogy a szultán nem kap tőle szabad átvonulást Európa felé, ha az egész ország birtokában maradhatna? A magyar küldöttség erre emlékeztette a szászokat, hogy Jánostól még egyetlen várat sem foglalt el a török, Ferdinánd uralma tehát mindenképpen sokkal komolyabb veszélyforrás, és utaltak rá, hogy megvannak az eszközeik, hogy a törököt távol tartsák Európától, de ezeket csak akkor fedik fel, ha konkrét ígéreteik vannak egy méltányos megegyezésre.⁵⁹

A szász követség ekkor, lényegében áthágva a lengyelekkel kötött megállapodást, miszerint ők nem tesznek semmiféle javaslatot, csupán mediálnak az ellenfelek közt, egy olyan kompromisszum lehetőségét vetette föl, hogy a felek tartsák meg címeiket, az országot pedig vagy osszák meg, vagy a birtokon belül maradó fél fizessen kompenzációt a másiknak.⁶⁰

Úgy tűnt, a magyar küldöttség hajlik az ötlet elfogadására, de azt kerek pereg kijelentették, hogy az ország megosztása szóba sem jöhet, mivel a török csak akkor engedélyezi a békekötést, ha Ferdinánd teljesen kivonul az országból. Kompenzációként felajánlották, hogy a szultánnal kijárják, ne zaklassa tovább Ferdinánd területeit, de pénzt nem fizetnek.⁶¹ A Habsburg küldöttek igyekeztek úgy továbbfejleszteni a kompromisszumos javaslatot, hogy Ferdinánd élethossziglan megtartaná a kezén lévő területeket, és csak utódai engednék át azokat Jánosnak vagy az ő utódainak. Mivel ez lényegében az ország *de facto* megosztását jelentette volna, János követői ebbe sem egyeztek bele. Mint mondták, uruknak fontosabb a törökkel való jó viszony, mint Ferdinánd barátsága, ha pedig az

57 AT XII. 332–334.

58 [...] de regno cedendo, si decem annis loqueremur, frustra esse. – AT XII. 334.

59 AT XII. 335.

60 AT XII. 335–336.

61 AT XII. 338–339.

ország bármily csekély részét a Habsburg kezén hagynák, az ellenkezne a török szövetség szellemével.⁶²

A lengyel küldöttség többnapos kinkeserves alkudozás után belátta, hogy a felek álláspontja olyan távol van egymástól, hogy végleges megegyezésről, igazi békekötésről egyelőre nem lehet szó. Ezért hogy a közvetítés ne fulladjon totális kudarcba, igyekeztek azon minimális pontokat összegezni, amelyekben a felek, úgy tűnt, képesek egyetértésre jutni, hogy ezek további tárgyalások kiindulópontjával szolgáljanak. Ezek értelmében 1. János megtartja Magyarországot, de cserébe méltányos békét jár ki Ferdinánd számára a Portán; 2. a III. Frigyes és Mátyás közti örökösödési egyezmény érvényben marad, vagyis ha János utód nélkül hal meg, Ferdinánd öröklí a magyar trónt; 3. a pillanatnyi status quó-ra két javaslatot terjesztettek elő: Ferdinánd megtarthatja magyarországi várait János élete végéig, és ha annak halála után nem ő öröklí a trónt, János örököse váltsa meg azokat 200 ezer aranyért; ha ez nem járható, váltsák meg a várakat a magyarok azonnal, ámde 500 ezer aranyért; 4. Morvaország és Szilézia váltságdíj nélkül Ferdinánd kezén marad; 5. a Habsburg-párti urak konfiskált javaikat kapják vissza; 6. az ellenfelek kölcsönösen térítsék meg az egymásnak okozott károkat.⁶³

A magyar küldöttség a maga részéről a harmadik és a hatodik pont kivételével mindenbe beleegyezett. A váltságdíjat azzal utasították el, hogy a szultán hajlandó ingyen Szapolyai kezére adni a Dél-Magyarországon elfoglalt várakat, de ha megtudja, hogy a Ferdinánd kezén levőkért pénzt adtak a magyarok, ő is pénzt fog kérni. A hatodik pontot illetően pedig kijelentették, hogy János semmiféle kártérítéssel nem tartozik Ferdinándnak, mivel semmiféle kárt nem is okozott neki.⁶⁴

Hangsúlyozni kell, hogy a főntebbi pontok lényegében nem jelentettek egyezséget, azok csupán egy tervezet pontjai voltak, és az őket előterjesztő lengyel diplomaták abban bizakodtak, hogy ezek mentén egy későbbi időpontban mégis megegyezésre jutnak majd a felek. Hogy azonban valami kézzelfogható eredményt is fel tudjanak mutatni, ragaszkodtak az eredeti célkitűzéshez, vagyis hogy ha a felek békét nem is, legalább fegyverszünetet kössenek, ami esélyt kínált volna a béketerv pontjainak megvitatására. 1530. november 11-én, a tárgyalások zárónapján végül sikerült elfogadtatni a magyar és a Habsburg küldöttséggel is egy fegyverszüneti egyezményt. Ennek értelmében a fegyverszünet egy évre szólna, ezalatt mindkét fél, legkésőbb jövő év májusára, követeket menesztene Konstantinápolyba, hogy megszerezzék békekötésükhöz a szultán beleegyezését. Szapolyai feladatává tették, hogy menlevelet szerezzen ellenfele követei számára is. Elhatározták, hogy a fegyverszünet ideje alatt a felek megtartják mindazon területeket, melyek a fegyvernyugvás életbe lépésekor a kezükön voltak.⁶⁵ A tárgyalások ezzel véget értek, a követek pedig hazaindultak.

62 AT XII. 343.

63 AT XII. 345.

64 AT XII. 345.

65 AT XII. 329–330.

Poznań jelentősége

Mindezek után joggal tűnhet úgy, hogy a magyar történettudomány eddig okkal nem szentelt különösebb figyelmet a poznańi tárgyalásoknak. Hiszen első pillantásra nem történt ott semmi sorsdöntő, ami különösebb figyelmet érdemelne: hosszú huzavona után a két ellenfél félszívvvel és telve hátsó szándékokkal küldte el követeit a lengyel városba, de mivel az álláspontok Olmütz óta lényegesen nem közeledtek egymáshoz, a tárgyalások nem hoztak semmilyen lényegi eredményt. Megítélésem szerint azonban a Poznańban zajló tárgyalások, bár békét nem teremtettek a felek között, mégis elmozdulást hoztak Olmützhöz képest, eredeti céljukat pedig, vagyis hogy újra tárgyalóasztalhoz ültessék a hadakozókat, és a további egyezkedést lehetővé tevő fegyverszünetet hozzanak tető alá, végül is elérték. Még akkor is, ha a pontot az i-re nem Poznańban tették fel.

Vessük össze előbb az 1527-es olmützi és a 1530-a poznańi tárgyalásokat! Ami nem sokat változott a három év alatt, az a kiindulópont volt: mindkét fél makacsul ragaszkodott saját egyedüli legitimitásához, és ebből kiindulva a meg egyezés alapjául a másik lemondását kívánta. Abban sem történt változás, főleg Ferdinánd részéről, hogy a tárgyalásokat időnyerésre is ki akarták használni, hiszen míg az olmützi alkudozás előkészítésével párhuzamosan folytak a Szapolyai elleni támadás előkészületei is, addig a poznańi tárgyalások idején nem egyszerűen előkészületek, de valódi hadjárat folyt János király ellen: pár nappal azután, hogy a követek megkezdték az egyezkedést Poznańban, Roggendorf Budán ostromzár alá vette János királyt.

Megváltozott viszont időközben az alkudozások tétje: 1527-ben az volt a nemzetközi tét, hogy elkerüljék a Közép-Európa kapuját jelentő és az oszmánok által fenyegetett Magyarország beháborúba süllyedését, illetve valamiféle egyezséget, esetleg szövetséget hozzanak létre Ferdinánd és János között, hogy azok együtt legyenek képesek megakadályozni a török további előrenyomulását. 1530-ra az oszmánok jelenléte már kész tény volt. Bebizonyosodott, hogy Ferdinánd képtelen őket a déli határokon feltartóztatni, sőt maga Bécs is veszélybe került. A felek közti megegyezés legfontosabb céljává tehát az vált, hogy a Szapolyai és Ferdinánd közti béke létrehozásával elejét vegyék a Szapolyai érdekében szükségessé váló újabb és újabb török akcióknak. De időközben megváltozott a felek, főleg Szapolyai pozíciója is: 1527-ben János király még egy formálisan független, bár végveszélyben lévő ország legitim királyaként küldte követeit Olmützbe, hogy tárgyaljanak a trónkövetelőnek tekintett Ferdinánd embereivel, 1530-ra Szapolyai lényegében az oszmán szultán függőségébe került, aki a szultán engedélye vagy legalábbis tudta nélkül semmiféle egyezséget nem köthetett. Másrészt ez a megalázó helyzet bizonyos mértékben erősítette is János király pozícióját, mivel mind a lengyelek, mind a Habsburgok tisztában voltak vele, hogy egy Szapolyai elleni háború az oszmánok elleni háborút is jelentené. Szapolyai diplomáciája igyekezett is ezt alaposan kiaknázni. Diplomatai rendre azzal érveltek, hogy ha Szapolyai az ország birtokában maradhat, leállítja a további török támadásokat, tehát személye

a garancia arra, hogy Magyarország, némileg megváltozott jelleggel, de továbbra is a kereszténység védőpajzsa maradjon.

A poznaí tárgyalások jelentőségét azonban nem a megváltozott feltételek, hanem az ezekből levont következtetések adják. Közismert és kellően méltatott tény, hogy a két ellenfél 1531 januárjában Visegrádon fegyverszünetet kötött egymással. Bár egyelőre csak egy ideiglenes, három hónapra szóló fegyvernugvásról volt szó, ennek jelentősége vitán felül áll. Egyrészt ez volt az első érdemi egyezmény a felek között a háború 1527. júliusi kitörése óta, másrészt ez az esemény volt a közvetlen diplomáciai kapcsolatfelvétel első lépése. Lehetőséget teremtett a további tárgyalásokra, melyek 1531-től kezdve kisebb megszakításokkal szinte folyamatosan zajlottak, hol Passauban, hol Megyeren, majd később Nápolyban, hogy azután az 1538-as váradi békében teljesedjenek ki. A visegrádi egyezményt Hieronym Łaski és Wilhelm Roggendorf írták alá, és létrejöttét általában Roggendorf budai kudarcával magyarázzák. Kétségtelen, hogy ha Buda 1530 októberében megkezdett ostroma sikerrel jár, a visegrádi alku aligha születik meg. Roggendorf kudarca tehát annak valóban előfeltétele volt. A kérdés az, hogy miképpen jöhetett létre a budai ostromot követően olyan szélsőben, szinte napok alatt az egyezés két olyan ellenfél között, akiknek korábban az is hónapokba telt, hogy egy lehetséges tárgyalás helyszínét illetően dűlőre jussanak. A válasz pedig véleményem szerint abban keresendő, hogy Łaski és Roggendorf azért tudtak olyan könnyen és főleg gyorsan megállapodásra jutni Visegrádon 1531 januárjában, *mivel a fegyverszünetet nem nekik, nem ott és nem akkor kellett megszövegezniük, az már november óta készen állt, nekik elég volt csupán megkötni*. A lengyel diplomácia pedig nem csupán az előkészületeknél bábáskodott, de az aláírásnál is tevőleges szerepet játszott.

Emlékezzünk vissza: amikor Poznańban világossá vált, hogy tartós egyezés létrehozására nincs lehetőség, a lengyelek összeállítottak egy minimális programot, ami a további tárgyalások alapját képezheti, majd ragaszkodtak ahhoz, hogy a majdani egyezkedéseket lehetővé tevő fegyverszünetet kössenek. A tervezet, mint láttuk, 1530. november 11-ére elkészült. Nem lépett azonban rögvést életbe, nem is léphetett, hiszen azt a két uralkodónak, Ferdinándnak és Jánosnak jóvá kellett hagynia. A lengyelek tehát arra kérték az ott lévő követeket, szerezzék meg uruk beleegyezését, és december 13-ára térjenek vissza azzal Krakkóba.

Ferdinánd 1530. november 23-án, még Augsburgból értesítette a lengyel királyt, hogy beleegyezik a javasolt fegyverszünetbe, csupán azt kötötte ki, hogy a status quo alapja ne a ratifikáló okmány kiadásakor,⁶⁶ hanem a tervezett december 13-ai időpontban érvényes állapot legyen.⁶⁷ Ferdinánd nyilván cinkelt lapokkal játszott. Aláírta ugyan a fegyverszünetet, de abban bízott, hogy mire az életbe lép, Roggendorf csapatai beveszik Budát, így a december közepi status quo már egy számára

66 Ez két nappal későbből, Ehingenből datálódik. Vö. AT XII. 361–362.

67 [...] haec acceptatio nostra non nunc censeatur esse facta, sed ad praefatum diem XIII. Decembris, festum scilicet Sanctae Luciae proxime futuri inclusive computandum referatur [...] rerumque bellicarum dispositio sub eo statu comprehendatur et maneat, in quo reperietur et consistent in eo ipso, quem diximus, die. – AT XII. 359.

jóval kedvezőbb helyzetet rögzíthet. A fegyverszüneti egyezmény így is kis híján kútba esett. Ferdinánd követe, Leonhard von Nogarola időben befutott ugyan Krakóba, de hangoztatta, hogy ha Jánostól nem érkezik követ december 13-áig, dolgavégezetlen hazamegy, az újabb kudarc ódiúját Szapolyaiékra hárítva.⁶⁸ Végül csak megérkezett Jan Łaski, de ratifikált egyezmény nem volt nála. Nogarola így nem volt hajlandó érvényesnek tekinteni a fegyverszünetet, holott Łaski azzal érvelt, hogy egyrészt a magyar delegáció, mely Poznańba teljes körű felhatalmazással érkezett, ott már jóváhagyta az egyezményt, őt tehát most csak azért küldték, hogy ellenőrizze, Ferdinánd is jóváhagyta-e. Másrészt Jánosnak ha akart volna sem lett volna módjában más követet küldenie, mivel tervezett fegyverszünet ide, tervezett fegyverszünet oda, Ferdinánd serege épp ostrom alatt tartja Budát.⁶⁹

A lehetetlen helyzetet ismét a lengyel diplomácia próbálta menteni. A fegyverszünet aláírását elhalasztották, Zsigmond pedig rendkívüli követséget menesztett Stanislaw Kostka vezetésével Magyarországra. Kostkának az volt a feladata, hogy előbb Roggendorft keresse fel, és ismertesse vele a helyzetet, miszerint a magyarok már ratifikálnak tekintik a szerződést, de Ferdinánd követei szerint János hivatalos megerősítése kell. Biztosítsa Roggendorft, hogy személyesen szerzi meg János jóváhagyását, amit aztán bemutat a német zsoldosvezérnek, majd kérje meg, hogy ha látja, hogy a megállapodás hiteles, hagyja abba a hadműveleteket és vonuljon el Buda alól. Kostka feladata különösen sok körültekintést igényelt, hiszen lényegében a magyarországi helyzetnek megfelelően rögtönöznie kellett: a követutasítás december közepi kiadásakor ugyanis Krakóban nem tudhatták, hogyan alakul a hadi helyzet, mire Kostka a helyszínre ér.⁷⁰ Kostka december 16-án vette át a követutasítást, és mire Buda alá ért, a kérdés eldőlt: Roggendorf december 23-án feladta az ostromot és megkezdte az elvonulást a város alól.

Abban, hogy a fegyverszünet egy ilyen szituációban mégis megvalósult, a lengyel követnek múlhatatlan érdemei vannak. Roggendorf 1531. január 2-án Esztergomból kelt, Hieronym Łaskinak címzett leveléből világosan kiderül, hogy egy esetleges tárgyalás feltételeit az épp nála lévő lengyel követ útján juttatta el Budára.⁷¹ Łaski válaszát három nappal később szintén Kostka kézbesítette a német zsoldosvezérnek,⁷² majd ugyancsak ő vitte el Roggendorf január 10-ei viszont válaszát, mely részletekbe menően tisztázta a kettejük közti találkozás körülményeit.⁷³ Kostka közvetítésének köszönhetően Łaski és Roggendorf végül január 16-án találkoztak Visegrádon, és először egy nyolcnapos fegyverszünetet írtak alá,

68 AT XII. 376.

69 AT XII. 381.

70 AT XII. 382–383.

71 *Visum fuit nobis ad desideria Vrae Dtionis medio dni oratoris regis Poloniae de nostra mente aliqua significare. Et dum quemadmodum M. D. Vra cupit, et si res ita postulabunt, poterimus cum V. M. D. coram constitui.* – ÖStA HHStA UA Fasc. 17. Konv. A fol. 19.

72 ÖStA HHStA UA Fasc. 17. Konv. A fol. 22.

73 *Si eques venerit in ripa Danubii e regione hortiferarum rmi dni Strigoniensis, si vero navigio in insula similiter e regione ipsi horti sita die Sabbatho vel Dominico proxime venturo ante prandium.* ÖStA HHStA UA Fasc. 17. Konv. A fol. 29.

hogy elegendő időt nyerjenek a tényleges tárgyalások előkészítésére.⁷⁴ A konkrét egyezményt végül január 19-én szintén Visegrád mellett írták alá. Ennek értelmében a felek háromhavi időtartamra teljes fegyvernyugvásban állapodtak meg. Kijelentették, hogy ez idő alatt biztosítják a kereskedők szabad mozgását, visszafogják és büntetik a fosztogatást. Az örökösödési és peres ügyeket átmenetileg felfüggesztik. De ami a legfontosabbnak bizonyult, a megállapodást a status quo alapján kötötték, vagyis mindkét fél megtarthatta azon területeket, amelyek január 21-éig a birtokában voltak.⁷⁵ Mint Roggendorf Ferdinándnak írott beszámolójából⁷⁶ megtudjuk, a fegyverszünetet azért kötötték csupán három hónapra, mert Szapolyai arra hivatkozott, hogy komolyabb ügylethez a szultán jóváhagyását is meg kell szereznie, az egyezmény tehát első körben a sztambuli követjáráshoz szükséges időt volt hivatott biztosítani.

A visegrádi egyezmény volt az első lépés, amely, ha egyelőre csak háromhavi időtartamra is, de facto elismerte az ország pillanatnyi erőviszonyokon alapuló megosztását, így lényegében az első lépést jelentette a váradi békében megfogalmazott egyezség felé. A fegyverszünet egyben lehetőséget teremtett, hogy a katonák helyét legalább némely esetben újra a diplomáták vegyék át. A tárgyalások és a diplomáciai kapcsolat, ahogy fentebb már utaltam rá, fél évnél hosszabb időre ettől kezdve nem szakadt meg az ellenfelek közt. Az az elképzelés, hogy a felek tárgyalóasztalhoz üljenek, hogy a tárgyalások sikeréhez szükséges időt egy hosszabb, bár csak átmeneti fegyverszünettel biztosítsák, a fegyverszünet alapja pedig az ország aktuális megosztottságát elismerő status quo legyen, olyan elvek, melyek a poznańi tárgyalások során merültek föl elsőként, és az ottani fegyverszüneti egyezmény tervezetében öltöttek testet. Az ottani alapok, illetve Kostka januári közvetítése nélkül nem kerülhetett volna sor ilyen gyorsan a visegrádi egyezmény aláírására. Ez Poznań igazi hozadéka, még akkor is, ha az ellenfelek makacssága és taktikázása, valamint a nemzetközi események és erőviszonyok alakulása miatt a valódi békére közel nyolc évet kellett még várni.

PÉTER KASZA

„... SO THAT THE KING OF POLAND MAY DO SOME KIND
OF PEACE BETWEEN YOU”

THE ANATOMY OF THE TALKS OF POZNAŃ IN 1530

In 1530 the occasion first presented itself, after three years of civil war, for the two rival kings of Hungary, Ferdinand of Habsburg and János Szapolyai, to settle the disputed issue of the rule over the kingdom through negotiation. The necessity of negotiating was raised by the Polish diplomacy, which had traditionally tried to mediate between the two parties, and gained for the action the support of George, duke of Saxony, who was the brother-in-

⁷⁴ ÖStA HHStA UA Fasc. 17. Konv. A fol. 41.

⁷⁵ ÖStA HHStA UA Fasc. 17. Konv. A fol. 46–49.

⁷⁶ ÖStA HHStA UA Fasc. 17. Konv. A fol. 51r–v.

law of king Sigismund of Poland. After protracted diplomatic preparations and several prorogations, the parties finally came together in the Polish town of Poznań.

Although the Polish-Saxon diplomacy aimed at a final peace treaty, or at least a one-year-long truce during which the preparations for the final agreement would be made, nothing of the sort appeared on the horizon after several weeks. Thus the talks were cut short in November apparently without any result, while the troops of Ferdinand lay siege to the castle of Buda. Yet the real importance of the talks of Poznań resided in the fact that the negotiations which started after the failure of the siege of Buda, again with Polish mediation, could lead within a few days to the three-month-long truce, signed in January 1531 at Visegrád, precisely because the parties did not have to elaborate a new agreement but simply to ratify the articles settled previously at Poznań. Although the peace treaty between Szapolyai and Ferdinand was only signed eight years later at Várad, diplomatic relationship remained constant between the parties after Poznań.

The present study examines the antecedents, course and consequences of these negotiations, neglected by both contemporary historical works and modern scholarly analyses, on the basis of the two major groups of sources: on the one hand, the documents preserved in the Hungarica and Polonica Collections of the Austrian National Archives (ÖStA HHStA), and, on the other, the Polish diplomatic material contained in volume XII of the *Acta Tomiciana*.

FEJÉRDY ANDRÁS

Szentszéki stratégiák a magyarországi püspöki székek betöltésére 1945–1964 között

A látható, hivatalos egyházi struktúra fenntartására kell-e törekedni oly módon, hogy az az állam szemében is törvényes, legális hierarchia legyen? Vagy inkább egy titkos hierarchiát kell kiépíteni, amely állami szemmel szükségszerűen illegális lesz? Az egyházellenes politikai rendszerek idején a Szentszék ismételten szembesült ezzel a dilemmával, mert az állam törvényei szerint legális hierarchia gyakran nem volt összeegyeztethető a kánonjog mércéjével, azaz egyházi szempontból illegálisnak minősült. Az egyházi tisztségek betöltésére vonatkozó állami szabályozás ugyanis az egyházellenes politikai rendszer érdekeit kívánta érvényesíteni, és nem volt tekintettel az egyház belső jogszabályaira. Az ilyen politikai rendszerek ráadásul a pápa püspökkinevezési jogában külső hatalom belügyekbe történő illetéktelen beavatkozását látták, ezért annak érvényesülését akadályozták, de legalább korlátozták. Így nehézkessé, de nemegyszer lehetetlenné vált a törvényes egyházi vezetés kinevezése, és az egyházmegyéket állami nyomásra oda-helyezett, helyben választott vagy kinevezett személyek irányították.

Magyarország esetében a konfliktus formális kiindulópontja az volt, hogy a II. világháború után a Szentszék a magyar kormánnyal 1927-ben kötött, a püspökök kinevezésének ügyét szabályozó *intesa semplice*t (olasz: 'egyszerű megegyezés') érvényét veszítettnek, a magyar kormányzat ellenben változatlanul fennállónak tekintette.¹ (A megegyezés értelmében a Vatikán a kinevezések ügyében előzetesen egyezett a magyar kormánnyal, amely magánjellegű vagy politikai kifogásokkal élhet a jelölttel szemben.) A Szentszék eleinte akadálytalanul érvényesíteni tudta a pápa szabad kinevezési jogát, jóllehet a magyar kormány ismételten tiltakozott az új gyakorlat ellen. A helyzet a teljes kommunista hatalomátvételt követően, 1951-től változott meg gyökeresen, amikor a magyar kormány egy – 1946-ig visszamenőleges hatályú – rendelettel előzetes állami hozzájáruláshoz kötötte a magasabb egyházi hivatalok betöltését, majd e szabályozást 1957-ben tovább szigorította.²

1 A főpapi kinevezések rendezését szabályozó 1927-es *intesa semplice* szövegét magyarul közli: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. Dokumentumok. Szerk. Balogh Margit–Gergely Jenő. História–MTA TTI, Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak) 575–576. A Szentszék egyértelmű álláspontját, miszerint a megegyezés érvényét veszítette, Tardini bíboros közölte Czapik Gyula egri érsekkel 1948. október 2-i tárgyalásuk során. Vö.: *Rétfalvi Balázs*: Czapik Gyula 1948-as római útja és az apostoli vizitáció ügye. *Egyháztörténelmi Szemle* 12. (2011) 2. sz. 26.

2 A korábban a főkegyúri joghoz tartozó kinevezések életbe léptetését 1946. január 1-jéig visszamenőleges hatállyal az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulásához kötötte, 1951. július 4-én ki-

Mivel az Apostoli Szentszék ezt az egyház belső ügyeibe való illetéktelen beavatkozásnak tekintette, változatlanul jogainak érvényesítésére törekedett.

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, milyen eszközökkel kísérletezett Róma ebben a helyzetben, hogy biztosítsa Magyarországon az egyházmegyék kormányzásához és a szentségek kiszolgáltatásához elengedhetetlen hierarchia folytonosságát, és végül hogyan jutott el az egyház számára hátrányos kompromisszumot jelentő megoldás elfogadásához, azaz az 1964. évi részleges megállapodás aláírásához.

Átmeneti megoldások (1945–1959)

A Szentszék által alkalmazott stratégiát alapvetően meghatározta, hogy Róma az 1956-os forradalmat követő egyházpolitikai visszarendeződésig, azaz körülbelül 1959-ig nem számolt a szocialista rendszerek tartós fennmaradásával, és ezért alapvetően átmeneti, vagy legfeljebb középtávú megoldásokat keresett. Ennek egyik következménye az volt, hogy ebben az első időszakban külön kezelték azokat az egyházmegyéket, amelyeknek főpásztora akadályozva volt, és külön azokat, amelyek esetében széküresedésre lehetett számítani. A másik fontos következmény pedig abban állt, hogy a látható egyházi struktúra megóvását célzó intézkedésekkel párhuzamosan léteztek a titkos egyházi hierarchia kiépülése irányába mutató kezdeményezések – még ha ez utóbbiak Magyarország esetében végül nem is valósultak meg.

Akadályoztatás esetén

Róma természetesen mind az akadályozott püspökök helyettesítésénél, mind a megüresedett püspöki székek betöltésénél a rendkívüli megoldások és a közvetlen beavatkozás elkerülésére törekedett. Ugyanakkor kezdettől fogva készült egy esetleges szükséghelyzet kezelésére. Érvényben tartotta ezért azt az 1944-ben adott felhatalmazást, hogy a magyar főpásztorok a szovjet megszállás miatti akadályoztatásuk esetén helyettes ordináriust (*ordinarius substitutus*) állíthatnak.³ Sőt az 1948-as csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel után egyenesen arról rendelkezett a Szentszék, hogy a püspökök minél előbb nevezzenek ki két helyettes ordináriust, akik szükség esetén át tudják venni az egyházmegye kormányzását.⁴ Ennek ellenére nem tudunk arról, hogy Magyarországon egy egyházmegye veze-

hirdetett, 1951. évi 20. sz. törvényerejű rendelet szövegét ld. Állam, egyházak i. m. (1. jz.) 959. Az 1957. évi 22. sz. törvényerejű rendeletet ld. uo. 981–982.

3 Az 1944-es pápai felhatalmazásról Mindszenty József esztergomi bíboros-érsek 1947. június 12-én kelt leveléből van tudomásunk. A levél szövegét közli: Erdő Péter: Meszlényi Zoltán káptalani megválasztásának egyházz jogi háttere. Adalékok a püspöki szék akadályoztatásának kánonjogi kezeléséhez. Magyar Sion ú. f. 2./44. (2008) 2. sz. 170–171.

4 Az 1948. június 29-én kelt *Nominatio substitutorum* kezdetű rendelkezést közölte: Tempfli Imre: Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora, 1892–1966. METEM, Bp., 2002. (METEM Könyvek 36.) 149–150.: 214. jz.

tését az akadályozott megyéspüspök által korábban kinevezett helyettes ordinárius vette volna át.

Amikor előbb 1948-ban Mindszenty József esztergomi, majd 1951-ben Grósz József kalocsai érsek letartóztatásával, illetve 1951-ben Shvoy Lajos székesfehérvári és 1953-tól Pétery József váci püspök, végül 1957-től Badalik Bertalan veszprémi püspök akadályoztatásával rövidebb-hosszabb időre tényleges szükség-helyzet állt elő, az egyes egyházmegyék vezetését az általános kánonjogi szabályozásnak megfelelően az általános helynök, vagy ennek halála esetén káptalani helynök vette át.

A Szentszék csak abban az esetben avatkozott be közvetlenül, ha kánonjogi-lag kifogásolható helyzet állt elő. Erre két ízben, és mind a kétszer az esztergomi főegyházmegye esetében került sor. Először 1950-ben, amikor Meszlényi Zoltán segédpüspök, a törvényesen megválasztott főkáptalani helynök letartóztatása után, 1950. július 5-én a káptalan állami nyomásra Beresztóczy Miklóst választotta helynöké. Róma a törvényes helyzet helyreállítása érdekében 1950. július 18-án Hamvas Endre csanádi püspököt bízta meg azzal, hogy saját egyházmegyéje mellett apostoli adminisztrátorként az esztergomi főegyházmegyét is irányítsa.⁵ Másodsor pedig az 1956-os forradalom után, amikor bizonytalanná vált, vajon a Mindszenty által újonnan kinevezett általános helynök, a súlyosan beteg Witz Béla jogszerűen adta-e át 1957 januárjában az egyházmegye irányítását kanonoktársának, Schwarz-Eggenhofer Artúrnak.⁶ A Szentszék ekkor Grósz József kalocsai érseket bízta meg azzal, hogy az esztergomi főegyházmegye élére megyéspüspöki jogkörrel rendelkező speciális delegátust nevezzen ki. A felhatalmazás birtokában az érsek az Állami Egyházügyi Hivatallal folytatott egyeztetés után 1957. február 17-én az esztergomi főegyházmegye kormányzásával Endrey Mihály baratai címzetes püspököt bízta meg:

Másolat.

A KALOCSAI ÉRSEKTŐL

E 18/1957. sz.

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr!

F. évi február hó 2-án a következő sürgőnyt kaptam a Vatikánvárosból:

„Metropolitanum Capitulum Strigoniense refert, Canonicum Witz aegrotum Archidioecesis administrare non posse, orat ut provideatur. Cum apostolica administratio exc[ellentissimi]mi Hamvas definitive desierit, S. Congregatio

⁵ Erdő P.: Meszlényi i. m. (3. jz.) 178.

⁶ Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje 1948–1964. Görres-Gesellschaft, München, 1988. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae) 153–154.; A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. Borovi József gyűjteményének felhasználásával összeáll. Balogh Margit. METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány–Szeged-csanádi Püspökség, Bp.–Szeged, 2008. 812.: 9. jz. Witz Bélát egyébként hamarosan, 1957. február 5-én az államhatalom le is mondatta hivataláról, Vö. Kálmán Peregrin: Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957. Szent István Társulat, Bp., 2011. 53.

Consistorialis de speciali mandato S[anctis]S[i]mi tibi commitit, ut Archidio-
 ecesim idoneo ecclesiastico viro a te delecto regendam concredas, cui facultas
 erit regimen illico adsumendi utpote speciali delegato potestate episcopis resi-
 dentialibus propria praedito. Donec id peractum erit, tu quatenus opus sit ad re-
 gendam illam universa potestate pollebis. A[deodatus] I[ohannes] Card[inalis]
 Piazza a Secretis.”

Ezen parancsnak megfelelően Excellenciádat jelen soraim erejével speciális
 apostoli delegátus minőségben az esztergomi főegyházmegye kormányzásával
 megbízom azzal, hogy a főegyházmegye kormányzását cum potestate episcopis
 residentialibus propria⁷ a szent kánonokban előírt módon mielőbb átvenni szí-
 veskedjék.

Nehéz és felelősségteljes munkájához Isten bőséges áldását és a Szentlélek külö-
 nös kegyelmét kérve kiváló tiszteletem nyilvánításával vagyok

Kalocsa, 1957. február 9.

Grósz József sk.
 Kalocsai érsek
 P.H.⁸

Endrey Mihály kinevezése két fontos kérdést vet fel. Egyrészt miért delegálta a
 Szentszék a kinevezési jogot a kalocsai érseknek? Másrészt mit takart pontosan
 Endrey kinevezési okmányában, hogy feladatát „speciális apostoli delegátus mi-
 nőségben” lássa el? Jelen tanulmány keretei között nem áll módunkban a két kér-
 dést kimerítően megválaszolni. A kinevezés delegált módját illetően csupán annyit
 kívánunk megjegyezni, hogy a körülmények ismeretében valószínűtlennek látszik,
 hogy e kulcspozíció betöltésének lehetőségéről a Vatikán előzetes egyeztetés nél-
 kül mondott volna le a kalocsai érsek javára. Ellenkezőleg: minden jel arra utal,
 hogy – valamilyen módon az állammal is előre egyeztetett – egyedi eset volt a ki-
 nevezési jogkör delegálása azzal a céllal, hogy az esztergomi főegyházmegye élére
 Endrey személyében a rendszer számára is elfogadható pap kerüljön, méghozzá
 elfogadható módon. Azaz anélkül, hogy egy külső hatalom – az Apostoli Szent-
 szék – közvetlenül beleavatkozna Magyarország „belügyeibe”.⁹

⁷ A megyéspüspököt megillető hatalommal.

⁸ Esztergomi Prímási Levéltár (Esztergom) 467/1957. A prímási levéltárban őrzött dokumen-
 tum Lénárd Ödön hagyatékában található másolatát használtam. A Vatikánból küldött levél ma-
 gyar fordításban: „Az esztergomi főkáptalan tájékoztatása szerint Witz kanonok betegsége miatt
 nem tudja kormányozni a főegyházmegyet, ezért kéri, hogy gondoskodjanak [az egyházmegye
 kormányzásáról]. Miután Hamvas püspök apostoli kormányzói megbízatása végleg megszűnt,
 Őszentsége különleges megbízásából a Szent Konzisztoriális Kongregáció megbíz téged, hogy a
 főegyházmegyet egy általad választott alkalmas férfira bizzad, aki a kormányzást speciális delegá-
 tusként a rezi-deáló püspökök sajátos hatalmával azonnal átveheti. Amíg erre sor nem kerül, a
 főegyházmegye kormányzásához szükséges teljes hatalom a tiéd. Adeodato Giovanni Piazza bíbo-
 ros, titkár.”

⁹ Endrey kinevezésének háttéréről ld.: *Kálmán P.*: Dokumentumok i. m. (6. jz.) 43–44. Egy, az Állami
 Egyháziügyi Hivatalban készült későbbi feljegyzés a kinevezés jóváhagyását a következőképpen in-
 dokolta: „Az ellenforradalom után [...] az állam és egyház viszonyának rendezése terén több olyan
 pozitív lépést tett, amelyek bizonyos vonatkozásban elősegítették e viszony normalizálását. Ennek

A „speciális apostoli delegátus” cím tartalmát illetően nehezíti a tisztánlátást, hogy a korabeli (magyar és szentszéki) egyházi dokumentumokban sem használták következetesen Endrey titulását: felváltva szerepelnek a „delegátus”,¹⁰ „speciális delegátus”,¹¹ „apostoli delegátus”,¹² sőt az egyszerű „apostoli kormányzó”¹³ megnevezések. Endrey későbbi tevékenységének ismeretében mindenesetre több mint valószínű, hogy egyedi titulusa azt jelezte: olyan speciális felhatalmazásokkal bírt, amelyek birtokában például engedélyezhette a különböző egyházmegyékből kizárt diakónusok pappá szentelését – ami Róma hozzájárulása nélkül a szentelő és a szenteltek számára is az azonnali kiközösítést vonta volna maga után.¹⁴ Ezt támasztják alá többek között a magyar hírszerzésnek dolgozó történész, a Palazzo Falconieriben lakó Florio Banfi – nem feltétlen minden elemükben pontos – római értesülései és a magyarországi klérus korabeli információi is. Az „Amadeo” majd „Arnold” fedőnéven dolgozó ügynök 1958 márciusában például arról írt, hogy mivel Endrey kinevezése „az esztergomi érsekség kormányzásával van egybekötve, delegátusi joghatósága nem szorítkozik az esztergomi egyházmegyére, [...] hanem az egész magyar egyházra kiterjed”.¹⁵ A Regnum Marianum közösséghez tartozó Emódi László atya egyik vallomásában pedig azt mondta, hogy „Endreyt 1957-ben a pápa nevezte ki apostoli legátusnak, ami egyenlő az ő itteni helyettesével Magyarországon, [...] ez a kinevezés az esztergomi egyházmegyéjén túlmenő hatáskört biztosít Endreynek.”¹⁶

Itt egy újabb tisztázandó kérdéssel szembesülünk: meddig tartott Endrey speciális megbízatása? Az Állami Egyházügyi Hivatalnak 1958. szeptember 4-én benyújtott,¹⁷ kikényszerített – tehát kánonjogilag érvénytelen – lemondása és kényszerlakhelyre száműzése után a főegyházmegye vezetését formálisan ál-

következtében államilag hozzájárultunk ahhoz, hogy a Vatikán Dr. Endrey Mihályt az esztergomi főegyházmegye területére speciális apostoli delegátus jogkörrel kinevezze.” Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL) XIX–A–21–d Állami Egyházügyi Hivatal, Titkos Ügyiratkezelés, 0062/a/1962. Feljegyzés Dr. Endrey Mihály katolikus segédpüspökről. Budapest, 1962. dec. 14.

10 Pl. „Già Delegato del Cardinale Mindszenty”. Minuta di Ponzona per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 17 novembre 1962. Közli: La politica del dialogo. Le Carte di Casaroli sull’Ostpolitik vaticana. A cura di Giovanni Barberini. Il Mulino, Bologna, 2008. (Santa Sede e politica nel novecento 7.) 32.

11 Anuario Pontificio 1958. 230.

12 Vö. Levéltervezet Endrey Mihály esztergomi speciális delegátushoz az Opus Pacis gyűlés anyagának közzétételéről. 1957. szept. 5. Közli: *Kálmán P.*: Dokumentumok i. m. (6. jz.) 636.; A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai i. m. (6. jz.) 829. A püspöki kar 1957. márc. 5-én tartott tanácskozása.

13 Relazione di Mons. Casaroli sugli incontri con i rappresentanti del Governo ungherese (con cinque Allegati). Vaticano, 18 maggio 1963. Közli: La politica i. m. (10. jz.) 58–59.

14 *Kálmán P.*: Dokumentumok i. m. (6. jz.) 45.

15 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.2.3. A BM III/I Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék, Mt-dossziék, Mt-764/2. „Amadeo”. 268–269. Endrey delegátusi címéről és jellegéről. Amadeo, 1958. márc. 4.

16 ÁBTL 3.1.5. Hálózati, vizsgálati és operatív iratok, Operatív dossziék, O-12 302/2. Endrey Mihály. 45. Dr. Endrey Mihály rk. püspök ügye. Feljegyzés. Budapest, 1961. jan. 10.

17 A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai i. m. (6. jz.) 961.: 83. jz.

talános helynöke, Schwarz-Eggenhofer Artúr vette át.¹⁸ A kortársak feljegyzései alapján azonban nyilvánvaló, hogy a háttérből változatlanul Endrey folytatta az egyházmegye kormányzását,¹⁹ és legalább 1961-ig a Szentszék is érvényesnek tekintette megbízását. Róma a kikényszerített lemondás tényéről már eleve késve értesült, mert az Egyházügyi Hivatal nem engedte meg Schwarz-Eggenhofer Artúrnak, hogy részletes tájékoztatást küldhessen. Csak annyit írhatott, hogy Endrey akadályoztatása miatt vette át a főegyházmegye vezetését.²⁰ Sőt Endrey Mihály még azt követően is, hogy Róma már kinevezte apostoli adminisztrátorként az esztergomi főegyházmegye élére Schwarz-Eggenhofer Artúrt, speciális delegátusként szerepelt az 1959. és 1960. évi *Annuario Pontificio*-ban.²¹ Állítólag a következő évi pápai évkönyvből is csak azért maradt ki titulusa, mert a Szentszék a titkos papszentelésekben játszott szerepére tekintettel tehermentesíteni kívánta az állam szemében.²² Tekintettel arra, hogy a Vatikáni Államtitkárságon 1963-ban már úgy jellemezték, mint akit nem lehet a szó szoros értelmében akadályozottnak tekinteni, mert nem rendelkezik meghatározott egyházi hivatallal, a rendelkezésre álló források alapján csak annyi valószínűsíthető, hogy hivatala valamikor 1961 és 1963 között szűnt meg.²³

Székiüresedés esetén

Kezdetben nem okozott gondot a megüresedett püspöki székek betöltése: Mindszenty József esztergomi érsek kinevezése 1945-ben, valamint Papp Kálmán győri és Bánáss László veszprémi püspökök kinevezése 1946-ban nem ütközött akadályba. A súlyosbodó nemzetközi politikai környezetben azonban – az akadályozott püspökök ügyének megoldásához hasonlóan – a Szentszék 1948-tól ebben a kérdésben is igyekezett felkészülni a várható nehézségekre. A korosabb vagy súlyosan beteg püspökök mellé segédpüspököket kezdtek kinevezni – részben eleve utódlási joggal, részben úgy, hogy ezt később esetleg megkapták volna. 1948-ban így kapott a 79. életévébe lépő Virág Ferenc pécsi püspök Rogács Ferenc személyében

18 Endrey lemondását 1958. október 17-én fogadta el a Népköztársaság Elnöki Tanácsa. Vö. MOL XIX-A-21-d 0062/a/1962. Feljegyzés Dr. Endrey Mihály katolikus segédpüspökről. Budapest, 1962. dec. 14.

19 Maga Schwarz-Eggenhofer Artúr erről 1964-ben így nyilatkozott Telepő Sándor ÁEH-csoportvezetőnek: „[Endrey] még ma is törvényes esztergomi ordináriusnak tartja magát, és ezt nyíltan hangoztatja is.” MOL XIX-A-21-d 0033-15/1963. Feljegyzés Prantner elvtársnak. Beszélgetés Schwarz-Eggenhofer Artúr kormányzóval. Budapest 1964. jan. 4.

20 A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai i. m. (6. jz.) 973. A Püspöki Kar 1958. okt. 17-én tartott tanácskozása.

21 *Annuario Pontificio* 1959. 231. és *Annuario Pontificio* 1960. 216.

22 Ezt az értesülést nyerte legalábbis a ciszterci népzene kutató Rajeczky Benjamin, amikor 1961-ben az MTA népzene kutató csoportjának igazgatóhelyetteseként Rómában járt. ÁBTL 3.1.5. O-12 302/2. Endrey Mihály. 207–208. „Viktor” fn. ügynök jelentése Endrey Mihály püspökről. Budapest, 1961. nov. 16.

23 *Relazione di Mons. Casaroli sugli incontri con i rappresentanti del Governo ungherese (con cinque Allegati)*. Vaticano, 18 maggio 1963. Közli: *La politica* i. m. (10. jz.) 58.

utódlási joggal felruházott segédpüspököt.²⁴ Erre a lépésre a magyar minisztertanács úgy határozott: amennyiben a Szentszék a jövőben nem tartja be az 1927-es részleges megállapodásban rögzített eljárást, a kormány a maga részéről nem fogja elismerni az egyoldalú kinevezéseket. Viszont amikor 1949-ben betegség folytán váratlanul elhunyt Bánáss László, Badalik Bertalan megyéspüspöki kinevezését az állam tudomásul vette.²⁵ A Szentszék így 1951-ben a püspöki kar második legidősebb tagja, a 72 éves Shvoy Lajos székesfehérvári püspök mellé úgy nevezte ki segédpüspöknek Kisberk Imrét, hogy a kinevezési bulla tartalmazta: a megyéspüspök bármilyen akadályoztatása vagy halála esetén apostoli kormányzóként vegye át az egyházmegye irányítását.²⁶ A Szentszék egyúttal segédpüspököket nevezett ki a három magyarországi érsek mellé is, hogy az egyházmegyék kormányzásától függetlenül is biztosítsa a szentségek teljes körű kiszolgáltatásának lehetőségét. Esztergomba Szabó Imrét, Kalocsára Bárd Jánost, Egerbe pedig a már említett Endrey Mihályt.²⁷ Míg 1948-ban az állam tiltakozott, de nem gördített akadályokat a pécsi koadjutor működése elé, az 1951 tavaszán szentelt segédpüspökök közül a bizonyos mértékű utódlási joggal rendelkező Kisberk Imre működéséhez már nem járult hozzá.²⁸ Az elkövetkező nyolc évben, XII. Piusz pápasága alatt a Szentszék hiába kereste újabb püspökök kinevezésének lehetőségét, a kezdeti tapogatózó lépéseknél nem ment tovább, még azt követően sem, hogy 1956-ban, Czapik Gyula egri érsek halálával újabb egyházmegye maradt főpásztor nélkül.²⁹

24 Consistorium secretum. (1948. jún. 21.) Provisio Ecclesiarum. Acta Apostolicae Sedis 40. (1948) 281.

25 A magyar kormány tiltakozására ld.: *Rétfalvi B.*: Czapik Gyula i. m. (1. jz.) 21.: 109. jz. Badalik kinevezése: S. Congregatio Consistorialis. Provisio ecclesiarum. (1949. aug. 23.) Acta Apostolicae Sedis 41. (1949) 563. Badalik Bertalan kinevezésének állami elfogadásában szerepet játszott az is, hogy a Szentszék végül nem a határozottan visszautasított Géfin Gyulát nevezte ki veszprémi püspöknek.

26 A kinevezésről és szentelésről ld.: *Mózesy Gergely*: Az 1956-ot követő megtorlás hatása Kisberk Imre püspök életútjára. In: Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007. Szerk. Szabó Csaba. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány–Új Ember, Bp., 2007. 125. A Giovanni Battista Montini aláírásával elküldött kinevezésről szóló levelet összefoglalja: MOL XIX–A–21–d 0033–10/b/1964. Feljegyzés Kisberk Imre székesfehérvári segédpüspökről. Budapest, 1964. jan. 11. Az *Acta Apostolicae Sedis*ben csupán annyi szerepel, hogy segédpüspöknek nevezték ki. Acta Apostolicae Sedis 43. (1951) 407.

27 Acta Apostolicae Sedis 43. (1951) 404., 407.

28 *Salacz G.*: A magyar katolikus egyház i. m. (6. jz.) 112.

29 Egerbe Endrey Mihály segédpüspököt kívánták kinevezni apostoli adminisztrátornak, de ezt a megoldást Grósz József kalocsai érsek nem támogatta. Vö.: Domenico Tardini államtitkár levele Grósz Józsefnek az egri érseki szék betöltésének lehetőségeiről 1956. júl. 16. és Grósz József kalocsai érsek válaszlévlé-tervezete Domenico Tardini államtitkárhoz az egri érseki szék betöltéséről. 1956. aug. 14. A leveleket közli: *Kálmán P.*: Dokumentumok i. m. (6. jz.) 156–157. Tardini bíboros később ismételtén kérte Grósz érseket, hogy javasoljon személyeket az üresedésben álló egri érseki szék vezetésére, ill. más magyarországi egyházmegyékbe koadjutornak és segédpüspöknek. A leveleket ld. uo. 373., ill. 440. A kalocsai érsek azonban nevek helyett még 1959-ben is a jelölés nehézségeit taglaló választ küldött. Grósz 1959. május 22-i választervezetében pl. arról tájékoztatta Tardinit, hogy az Elnöki Tanács az általa javasolt személyeket ismételtén elutasította, és bár „most csaknem valamennyi [püspök] rászorul a segédpüspök segítségére, de az

Jelenlegi ismereteink szerint azzal az előbb Mindszenty Józsefnek, majd le tartóztatása után a püspöki kar mindenkori elnökének adott rendkívüli szentszéki felhatalmazással is csak egyetlen alkalommal éltek Magyarországon, mely a Rómával való kapcsolattartás ellehetetlenülése esetén lehetőséget biztosított arra, hogy a püspöki kar elnöke apostoli kormányzót nevezzen ki a főpásztor nélkül maradt egyházmegye élére.³⁰ Brezanóczy Pál kinevezése 1951. július 11-én – tehát körülbelül egy héttel a püspöki kinevezéseket visszamenőleges hatállyal állami jóváhagyáshoz kötő törvényerejű rendelet kiadását követően – a Szlovákiába került rozsnyói egyházmegye Magyarországon maradt részének apostoli kormányzójává ráadásul csekély jelentőséggel bírt a magyar egyház egészét illetően.³¹

Hosszabb távú megoldás keresése (1959–1962)

XXIII. János pápasága kezdetén a kúriában már igen súlyosnak ítélték a magyar egyház helyzetét. A beérkező információk alapján ugyanis Rómában úgy látták, hogy Magyarországon is létrejöhet egy, a kínaihoz hasonló nemzeti egyház.³² A Szentszék ezért első lépésként arra tett kísérletet, hogy az öregedő és részben akadályozott püspöki kart Róma-hű tagokkal erősítse meg. 1959. június 6-án ezért valamennyi olyan ordináriust, aki káptalani vagy püspöki helynökként vezetett egyházmegyét, apostoli adminisztrátori tisztségbe emelt.³³ Schwarz-Eggenhofer Artúr esztergomi általános helynök, Brezanóczy Pál egri káptalani helynök, valamint Klempa Sándor veszprémi és Kovács Vince váci püspöki helynökök apostoli adminisztrátori kinevezését az Elnöki Tanács 1959. július 25-én hagyta jóvá.³⁴ Miután az állam a működő ordináriusok apostoli adminisztrátori kinevezését tudomásul vette, Róma 1959 őszén két újabb segédpüspököt nevezett ki: Belon Gellértet Pécsre, Winkler Józsefet pedig Szombathelyre.³⁵ Belon Gellért esetében olyan adatunk is van, miszerint címzetes püspökké való kinevezése azt a célt szolgálta,

előbb említett körülmények között csaknem lehetetlen olyan papokat találni, akik mindkét részről megfelelnek.” MOL XIX-A-21-a K-13-8/1959.

30 A magyar ordináriusoknak speciális felhatalmazásokat biztosító, Angelo dell’Aqua aláírásával 1950. október 24-én kelt államtitkársági dokumentum gépelt másolatát magyarul idézi: *Balogh Margit: A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949 és 1965 között.* In: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai i. m. (6. jz.)* 29.

31 Uo. 28–29.

32 Vö. *Fejérdy András: Titkos püspökszentelés(ek) Magyarországon 1960 őszén.* Az első Regnum-per helye a magyar egyházpolitikában és a szentszéki Ostpolitikban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Szerk. Bánkúti Gábor–Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L’Harmattan, Bp., 2010. 150–151.

33 MOL XIX-A-21-a Állami Egyházügyi Hivatal, Elnöki iratok, K-13-11/a/1959. Domenico Tardini bíboros államtitkár levele az apostoli kormányzók kinevezéséről. 1959. jún. 6.

34 Új Ember 1959. aug. 2. 1. és *Salacz G.: A magyar katolikus egyház i. m. (6. jz.)* 174.

35 Belon Gellért és Winkler József püspöki kinevezéséről a vatikáni értesítés 1959. október 7-én kelt. MOL XIX-A-21-a K-13-16/1959.

hogy „idővel automatikusan” megyéspüspökké válják.³⁶ Az állam azonban 1959. november 25-én a két új segédpüspök kinevezését elutasította,³⁷ így még püspökké szentelésükre sem kerülhetett sor.

Az 1959-es apostoli adminisztratori és segédpüspöki kinevezések három egymásra épülő célt szolgáltak. Azzal, hogy a helyi szinten megválasztott vagy kinevezett káptalani, illetve püspöki helynőkök *ad nutum*, azaz visszavonhatóan apostoli adminisztrátorokká váltak, a Szentszék reményei szerint el lehetett háritani a feltételezett egyházszakadás veszélyét, azaz a nemzeti egyház különválását. Az apostoli kormányzók esetében ugyanis, mivel kormányzati hatalmukat a pápától kapták, a Szentszék és a kinevezett személyek közötti *communio* erősödését várták. Arra számítottak tudniillik, hogy a római kinevezéssel jelzett szentszéki bizalom erősíti a pápa iránti hűséget. A két új segédpüspök kinevezése egyúttal szervesen kapcsolódott az 1950–1951-es hasonló kinevezésekhez. Felszentelésük szintén azt az elsődleges célt szolgálta volna, hogy – az egyházmegyék kormányzásától függetlenül is – hosszabb távon kellő számú főpásztor legyen Magyarországon a szentségek teljes körű kiszolgáltatásához. Winkler József és Belon Gellért kinevezése azonban egy tágabb, új szentszéki stratégiának is része volt, amely részben a nemzeti egyház létrejöttének veszélyére adott reakcióként fogalmazódott meg, részben pedig abból fakadt, hogy immár a Vatikánban is a szocialista rendszer hosszú távú fennmaradásával számoltak.

XXIII. János pápa hivatala első éveiben ezért – a korábbi rövid távú intézkedésekkel ellentétben – ismét a püspöki ordó és az egyházkormányzati hatalom fokozatos összekapcsolása irányába tett lépéseket, és ezáltal hosszú távon a „normális” – azaz megyéspüspökökből álló – hierarchia teljes helyreállítását tűzte ki célul. Abból, hogy a magyar kormányzat tudomásul vette az 1959. nyári apostoli adminisztratori kinevezéseket, azt a következtetést vonták le Rómában, hogy bár megyéspüspöki kinevezések elfogadtatására nincs esély, az ideiglenes jellegű apostoli adminisztratori tisztség tolerálható az állam részéről.³⁸ A korábbi tapasztalatok alapján a Szentszék egyúttal azt is feltételezte, hogy a magyar kormány továbbra sem fogja segédpüspökök felszentelését megakadályozni. A fenti elemekből egy olyan stratégia körvonalazódott, mely az apostoli adminisztrátorok későbbi címzetes püspöki kinevezésével, és – ezzel párhuzamosan – a megüresedő püspöki székekbe a segédpüspökök apostoli adminisztrátorként való beültetésével kívánt hosszú távon lényegében ugyanolyan eredményt elérni, mintha eleve püspöki ordóval és kormányzati hatalommal egyaránt rendelkező megyéspüspököket neveztek volna ki.

36 ÁBTL 3.2.3. Mt–764/6. „Arnold”. 133. Látogatás Mons. Pappalardo Salvatorenál (1962. márc. 19-én).

37 MOL XIX–A–21–a K–13–16/1959. Olt Károly ÁEH-elnök 1959. nov. 25-én kelt levele a kinevezések elutasításáról.

38 ÁBTL 3.2.3. Mt–764/4. „Amadeo”. 403–404. Amadeo 1960. febr. 15-i jelentése. Beszélgetés Mons. Soteróval 1960. jan. 31-én.

Az itt vázolt új szentszéki stratégia meglétét támasztja alá, hogy Florio Banfi már 1960-ban erre vonatkozó vatikáni értesülésekről számolt be.³⁹ Ebbe az irányba mutat továbbá az is, hogy az 1961-ben megüresedett két püspöki szék élére a Szentszék olyan apostoli adminisztrátorokat kívánt állítani, akik már felszentelt, vagy legalább kinevezett címzetes püspökök voltak.

Rogács Ferenc pécsi püspök 1961. február 20-án bekövetkezett halála után a Szentszék a két évvel korábban segédpüspöknek kinevezett, de fel nem szentelt Belon Gellértet akarta apostoli kormányzóként az egyházmegye élére állítani. Miután azonban a kormány nem járult hozzá Belon pécsi apostoli adminisztrátori kinevezéséhez, a káptalan – az előzetes állami hozzájárulás ismeretében – Cserháti Józsefet, a Hittudományi Akadémia tanárát választotta meg káptalani helynöknek.⁴⁰ Az egyházi jogi szempontból elfogadható választással így ismét olyan abnormális helyzet állt elő, hogy egy ideiglenes hivatal tartóssá vált: a pécsi egyházmegyét egészen az 1964. évi részleges megállapodásig káptalani helynök irányította.

Az egyház szempontjából még kedvezőtlenebbül alakult a kalocsai főegyházmegye sorsa. Miután Grósz József érsek 1961. október 3-án elhunyt, a főkáptalan – jöllehet előbb Kujáni Ferenc korábbi érseki helynököt, majd Bárd János kalocsai segédpüspököt választotta meg főkáptalani helynöké – állami nyomásra végül meghátrált, és az Állami Egyházügyi Hivatal által előterjesztett három személy közül Várkonyi Imrét, az Actio Catholica országos igazgatóját választotta főkáptalani helynöké. A Szentszék a külső beavatkozás miatt törvénytelennek tekintette a választást, és Bárd segédpüspök személyében apostoli kormányzót állított a főegyházmegye élére. Bárd Jánostól azonban nemcsak a működési engedélyt tagadta meg az államhatalom, hanem még Kalocsáról is eltávolították és kényszerlakhelyet jelöltek ki számára, sőt hamarosan kalocsai segédpüspöki tisztségéről is lemondatták.⁴¹

A Szentszék fent vázolt stratégiájával összefüggésben végül különösen figyelemre méltóak azok az információk, amelyeket Florio Banfi a Szentszék tervének megíúsulása után, 1961. december 28-án szerzett az Államtitkárság Rendes Ügyosztályán nunciatúrai tanácsos rangban dolgozó Salvatore Pappalardótól: „1945 után kb. öt évig a magyar kormány nem gördített akadályokat a Vatikántól gyakorolt püspöki kinevezések eszközlése elé, azonban tíz év óta egyenesen lehetlenné van téve a Vatikán e jogának gyakorlása Magyarországon. Ezért az apostoli adminisztrátorok *ad nutum* intézményének rendszeres alkalmazására gondoltunk, melynek értelmében az ilyen adminisztrátor automatikusan előbb címzetes püspökké, majd az illető egyházmegye rezidenciális püspökévé válik.”⁴²

Az 1959-ben küszöbönállónak tekintett magyar egyházszakadás bekövetkezése esetére ugyanakkor egy alternatív, rendkívüli megoldással is számoltak a Vatikán-

39 Uo. 404., valamint ÁBTL 2.3.2. Mt-764/5. „Amadeo”. 41. Mons Sotero nyilatkozatai 1960. márc. 13-án. Amadeo 1960. márc. 15-i jelentése.

40 Salacz G.: A magyar katolikus egyház i. m. (6. jz.) 175.

41 Uo. 175.

42 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/6. „Arnold”. 65. Látogatás Mons. Pappalardo Salvatore nunciatúrai tanácsosnál (1961. dec. 28.).

ban: elkezdtek egy titkos hierarchia felállításának tervével foglalkozni. Az elképzelés részleteit nem ismerjük, de az elszórt adatokból úgy látszik, hogy a katabaegyház vezetése 9-10 titkos püspökből állt volna. Annyi bizonyosra vehető, hogy a titkos püspökök megbízatása csak a schizma tényleges beállta esetén lépett volna életbe. Erre utal, hogy az Endrey Mihály által 1960. november 5-én titokban lystrai címzetes püspökké szentelt Rózsavölgyi László kinevezési bullája úgy szólt: a nemzeti egyház létrejöttét megelőzően *irregularitas* (szabálytalanság)⁴³ terhe mellett tilos bármiféle püspöki tevékenységet folytatnia, és még arról sem beszélhet, hogy felszentelték. Püspöki működését csak akkor kezdheti meg, ha felszentelő püspöke – aki ezek szerint a Vatikán szemében ekkor még mindig „apostoli speciális delegátus” volt –, vagy annak akadályoztatása esetén egy római futár megfelelő jelszóval (*Roma locuta, causa finita*) erre utasítást ad. Erre azonban Rózsavölgyi László bő két héttel későbbi, november 22-i letartóztatásáig nem került sor.⁴⁴

A titkos hierarchia irányába tett első lépések, illetve az apostoli adminisztrátorok kinevezésére irányuló tervek kudarcra alapján a Szentszék végül arra a következtetésre jutott, hogy „a magyar kormány [...] megértette a vatikáni praxis lényegét”. Ebben a helyzetben Róma számára már csak egyetlen út kínálkozott az „égetően szükséges püspöki kinevezések” kieszközlésére: tárgyalás a magyar kormánnyal.⁴⁵

Kényszerű kompromisszum (1962–1964)

A korábban elképzelhetetlennek tartott közvetlen kapcsolatfelvételre a II. Vatikáni Zsinat első ülészakájának tapasztalatai nyomán nyílt lehetőség. Az Államtitkárság munkatársai részéről észlelt törekvés ugyanis, hogy tudniillik a csehszlovák, magyar és litván kormányok a zsinatra kiengedett – vagy kiküldött – főpásztorok közvetítésével kívánják tárgyalást kezdeni a Szentszékkel,⁴⁶ egybevágott XXIII. János szándékával, aki a zsinat összehívásával többek között azt is el kívánta érni, hogy lehetőséget teremtsen a szocialista államokban élő egyházakkal, illetve adott esetben magukkal a szocialista kormányokkal való kapcsolatteremtésre. A pápa ezen szándékával kapcsolatban Florio Banfinak Monsignore Sanz Villalba Sotero, a Vatikáni Államtitkárság Rendes Ügyek Osztályának tanácsosa már 1959 nyarán azt mondta, hogy a Vatikánban „a zsinattól egyenesen az egyház és a népi demokratikus államok viszonyának rendezését, a probléma megoldását várják: szerinte a

43 Itt arról az esetről van szó, amikor egy a püspöki ordóval rendelkező személy püspöki tevékenységét úgy végzi, hogy ettől el van tiltva, illetve ebben a jogában korlátozva van, és ezért egyházi büntetést von magára.

44 *Fejérvy A.*: Titkos püspökszentelés(ek) i. m. (32. jz.) 129–142.

45 ÁBTL 3.2.3. Mt–764/6. „Arnold”. 65–66. Látogatás Mons. Pappalardo Salvatore nunciatúrai tanácsosnál, 1961. dec. 28.

46 Minuta di Ponzona per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 17 novembre 1962. Közli: *La politica* i. m. (10. jz.) 29.

Vatikán ideológiai előítéletei és bürokratikus hagyományai oly akadályokat gördítenek az érdekelt kormányokkal való tárgyalások elé, amelyeket az államtitkárságnak nem sikerülhet leküzdeni, miért is a holtpontra jutott helyzetben kívánatosnak látszik egy új faktornak, ti. az egyetemes zsinatnak a közreműködése, mely a jelenben sikerrel kecsegtet.⁴⁷

A kölcsönös közeledési szándék egyik következménye volt egy, az első ülésszakas végén, 1962. december 7-én a magyar püspököknek átadott szóbeli jegyzék, melyben a Szentszék a magyar egyház helyzetének rendezésében kulcsfontosságú kérdésekkel kapcsolatos álláspontját fejtette ki.⁴⁸ A dokumentum első pontja szerint a püspöki székek betöltésének ügyében a Szentszék kompromisszumos javaslattal állt elő. Ennek értelmében előbb a jelölttel közlik a kinevezés tényét, és ezt csak azt követően hozzák nyilvánosságra, hogy az illető egyénileg vagy a püspöki karon keresztül megszerezte az állami hozzájárulást: „Sancta Sedes [...] parata est, antequam ad eligendum Episcopum vel Apostolicum Administratorem procedatur, candidatorum ab ipsa designatorum assensum exceptare.”⁴⁹

A javasolt eljárással a Szentszék *de facto* készen mutatkozott az állam kinevezésekre vonatkozó beleszólási igényt tolerálni, anélkül azonban, hogy *de jure* elismerte volna a magyar kormány hozzájárulási jogát.⁵⁰ A Vatikán ennek megfelelően az állami hozzájárulás hiányában fel sem szentelt Winkler József és Belon Gellért ismételt jelölésével (az erre vonatkozó két lezárt levelet a Nota verbaléval együtt adta át Samorè, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára Hamvas püspöknek)⁵¹ kézzelfoghatóan jelezte, hogy ragaszkodik a szabad kinevezés jogához, és nem ismeri el az ezt korlátozó állami jogszabályokat. Egyúttal azonban a korábbi kinevezések meg nem történtként kezelése a tényleges helyzet tudomásul vételét, azaz engedményt is jelentett.⁵²

47 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo”. 157–158. Az egyetemes zsinat előkészületei. Amadeo 1959. júl. 21-i jelentése.

48 A Nota verbale pontos szövegét csak a hivatalos magyar fordításból ismerjük: MOL XIX–A–21–d 0022–32/1962. Közli: *Szabó Csaba: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Szent István Társulat–MOL, Bp., 2005.* 69. Barberini csupán arra utal, hogy a magyar Nota verbale szövege „lényegében megfelel” annak a dokumentumnak, amit a csehszlovák püspököknek adott át az Államtitkárság. La politica i. m. (10. jz.) 81–82. A magyar fordítás és a csehszlovák kormánynak címzett dokumentum latin szövegének összevetése alapján elmondható, hogy – az utolsó bekezdést leszámítva – a két jegyzék szövege azonos.

49 La politica i. m. (10. jz.) 81. A vonatkozó szövegrész értelmezését adta a jegyzék átadásakor szóban Amleto Cicognani bíboros államtitkár. ÁBTL 3.1.5. O–14 963/5. „Canale”. 30. A II. Vatikáni Zsinatról „Kékes” jelentése. Vette: Berényi István. 1963. jan. 5. Az idézet magyar fordítása: „A Szentszék [...] készséges a püspökök vagy apostoli kormányzók kiválasztása előtt az általa kiszemelt jelöltek beleegyezését kívárni.” Vö. *Szabó Cs.: A Szentszék i. m.* (48. jz.) 69.

50 Az érvelést ld.: La politica i. m. (10. jz.) 32–33. Minuta di Ponzona per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 27 novembre 1962.

51 ÁBTL 3.1.5. O–14 963/5. 31. A II. Vatikáni Zsinatról „Kékes” jelentése. Vette: Berényi István. 1963. jan. 5.

52 Vö. La politica i. m. (10. jz.) 32–33. Minuta di Ponzona per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 27 novembre 1962.

Az 1963 tavaszán megkezdett tárgyalások során a Szentszék végül meghátrálásra kényszerült. A magyar kormány ugyanis felismerve azt, hogy Róma a hierarchia megerősítését tekintette legsürgetőbb feladatának, lehetőséget látott érdekei maradéktalan érvényesítésére. Ezért nemcsak a Nota verbaléban megfogalmazott első kompromisszumos javaslatot utasította el, hanem azt a felvetést is, hogy állítsák össze azon papok névsorát, akik az állam számára elfogadhatatlanok, és ezzel biztosítsák a Szentszék számára a fennmaradó személyek közül szabad választás lehetőségét.⁵³

A magyar kormány számítása végül bevált. Róma olyannyira sürgetőnek tekintette a magyar püspöki kar felfrissítését,⁵⁴ hogy elfogadott egy olyan megoldást, amely formailag ugyan nem sértette a szabad pápai kinevezés kánoni elvét, a gyakorlatban azonban döntő befolyást biztosított az államhatalom számára a jelöltek kiválasztásában. Az 1964-es részleges megállapodás első mellékletében rögzített eljárásrend⁵⁵ szerint ugyanis a Szentszék vagy olyan jelöltek közül nevezhetett ki püspököket, akik a magyar püspöki kar által felterjesztett – a kormánnyal előzetesen egyeztetett – listán szerepeltek, vagy pedig – más jelölt esetében – közvetlen tárgyalások vagy a püspöki kar elnökének útján meg kellett bizonyosodnia arról, hogy a magyar kormánynak nincsen kifogása a jelölttel szemben.

Ezen eljárás mód elfogadásával a Szentszéknek lehetősége nyílt az egyházmegyék vezetéséről az 1959-ben kidolgozott stratégia nyomán gondoskodni, de a kompromisszum a jelöltek megválasztásánál erősen érezte hatását. Nem csupán a régóta akadályozott megyéspüspökök helyzete maradt ugyanis megoldatlan (Mindszenty ügyének rendezésére még közel egy évtizedet kellett várni, Pétery József váci és Badalik Bertalan veszprémi püspökök esetében pedig csupán annyit sikerült elérni, hogy a korábbi kényszerlakhely helyett – egyházmegyéjükön kívül – szabadon választhatták meg lakóhelyüket), de a többi, korábban kinevezett, ám működési engedélyt nem nyert főpásztor elfogadtatása sem járt sikerrel. Az állam egyedül Winkler József (ismételt) szombathelyi segédpüspöki kinevezéséhez járult hozzá.⁵⁶

A korlátozott lehetőségeket figyelembe véve a Szentszék az üresen álló püspöki székek betöltésére koncentrált. Teljes értékű megoldás csak a kalocsai fő-

53 A felvetést ld. *La politica i. m.* (10. jz.) 61. *Relazione di Mons. Casaroli sugli incontri con i rappresentanti del Governo ungherese (con cinque Allegati)*. 18 maggio 1963.

54 Ezt fogalmazta meg tömören Tisserant bíboros a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának 1963. július 16-i ülésén: „La cosa principale e la nomina di Vescovi con qualsiasi titolo: di Vescovi residenziali, o di Vescovi ordinari, o di Amministratori apostolici. L'importante é di avere uomini che possano dare al clero direttive e ordinare sacerdoti.” Magyar fordításban: „Alapfontosságú dolog a püspökök kinevezése, bármilyen címen: akár rezidenciális püspököké, akár megyéspüspököké, akár apostoli kormányzóké. Az a fontos, hogy legyenek olyan emberek, akik irányíthatják a klérust és papokat szentelhetnek.” *La politica i. m.* (10. jz.) 84.

55 Uo. 169–170. *Atto e Protocollo con Allegati firmati a Budapest*. 15 Settembre 1964. *Allegato nr. I. Intesa fra la Santa Sede e il Governo della Repubblica Popolare Ungherese circa le nomine vescovili*.

56 Uo. 157–158. Az egyes püspökök helyzetének későbbi rendezéséről ld. még: *Szabó Cs.: A Szentszék i. m.* (48. jz.) 35–36.

egyházmegye esetében született: ide Hamvas Endre csanádi püspököt nevezték ki érseknek. A többi püspöki szék betöltésénél az 1959-es elképzeléseket folytatva hosszú távú, de mégsem végleges megoldást kerestek, amennyiben csupán apostoli adminisztrátorokat neveztek ki, akiket egyúttal püspökké is szenteltek: Egerben Brezanóczy Pál, Pécsen Cserhádi József maradt az egyházmegye vezetője, a csanádi egyházmegye élére pedig – az áthelyezett Hamvas helyére – Ijjas Józsefet állították. A működő apostoli adminisztrátorok közül (egyelőre) nem vált püspökké Klempa Sándor és Schwarz-Eggenhofer Artúr.

Az új kinevezésekkel, valamint Várkonyi Imre törvénytelenül kinevezett kalocsai főkapitány helynök félreállításával sikerült valamennyi egyházmegye élére kánonjogi szempontból törvényes vezetőt ültetni, és az új főpásztorok a püspöki ordó birtokában egyúttal teljes mértékben el tudták látni egy megyéspüspök valamennyi funkcióját. Ugyanakkor a megbízások átmeneti jellegével – hogy tudniillik továbbra is csak *ad nutum* apostoli adminisztrátorokat neveztek ki – a Szentszék egyrészt azt kívánta jelezni, hogy az egyház magyarországi helyzetét továbbra sem tekinti kielégítőnek, másrészt mozgási szabadságának megőrzésére törekedett. Annak ellenére, hogy az állam a hivatalban lévő ordináriusok azonnali megyéspüspöki kinevezését szorgalmazta, a Szentszék tehát továbbra is fenntartotta az 1959-es stratégiában megfogalmazott fokozatosság elvét: a püspöki hatalommal is felruházott apostoli adminisztrátorok megyéspüspöki kinevezését későbbi fázisra halasztották, és távolosan a két új segédpüspökre is egy-egy egyházmegye vezetését kívánták bízni.

*

Összefoglalásként megállapítható, hogy a Szentszék magyarországi püspökkinevezési gyakorlatában jelentős változás figyelhető meg 1945–1964 között. Az első, nagyjából 1962-ig tartó periódus a konfrontáció vagy – a szentszéki diplomáciában Ercole Consalvi bíboros államtitkár óta bevett fogalommal – a „tézis” korszakaként jellemezhető. Ebben a periódusban a Szentszék az állam igényeit gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva igyekezett érvényt szerezni a pápa szabad kinevezési jogának: előbb inkább átmeneti megoldásokkal, majd 1959–1962 között hosszabb távú megoldásra törekedve. Az egyoldalú megoldáskeresés kudarc nyomán megváltozott Róma hozzáállása: immár nyitottá vált a tárgyalásra, a megegyezés, egy *modus vivendi* keresésére. Ebben az új szakaszban – anélkül, hogy feladta volna a szabad kinevezés jogára való igényét (a „tézist”) – a Szentszék kész volt a gyakorlatban bizonyos engedményeket tenni. Ismét a Consalvi-féle megkülönböztetéssel élve, a „hipotézis” korszaka is két alperiódusra osztható: előbb a Vatikán még kisebb engedményekkel igyekezett a szocialista rendszer igényeit kielégíteni, de egyenlőtlen tárgyalási pozíciója miatt nem tudta érdekeit kellően érvényesíteni, így az 1964-ben megkötött *modus vivendi*vel maximális kompromisszumra kényszerült. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a bemutatott stratégiai szemléletváltás nem kizárólag a Szentszéken múlt: a rendszer kezdeti merev egyházellenessége szükségszerűen hozta magával egyházi részről is a konfrontatív, egyoldalú

lépések alkalmazását, míg a *modus vivendi* keresését, az évszázados konkordátum-politikához való visszatérést nem utolsósorban a pragmatikusabbá váló rendszer nyitottsága tette reális lehetőséggé.

A kompromisszumra irányuló tárgyalás alternatívája a titkos hierarchia kiépítése lehetett volna. A titkos hierarchia irányába Magyarországon, Romániában vagy Csehszlovákiában tett lépések tapasztalatai azonban azt mutatták, hogy a katakombaegyház kiépítésére – a vele együtt járó jogbizonytalanság miatt – legfeljebb szükséghelyzetben, a hivatalos hierarchia helyettesítése céljából érdemes kísérletet tenni. A modern totális állam hatékony nyomozóapparátusa ráadásul ez esetben is túlzott veszélyt jelentett. Mindezeket figyelembe véve a Szentszék Magyarország esetében nem adhatott más választ a tanulmány elején felvetett dilemmára, mint hogy egy egyházi és állami szempontból is törvényes, legális hierarchia fenntartására törekedjen.

ANDRÁS FEJÉRDY

STRATEGIES APPLIED BY THE HOLY SEE IN ORDER TO FILL THE HUNGARIAN EPISCOPAL SEES BETWEEN 1945 AND 1964

The study examines the means and methods with which the Holy See experimented between 1945 and 1964 in order to provide for the continuity of the hierarchy which was indispensable in Hungary for the government of the dioceses and the administration of the sacraments. It also analyses the process whereby the Papacy had finally come to accept an utterly disadvantageous compromise and signed the partial agreement of 1964.

A thorough examination of the sources has proved that during the pontificate of Pius XII the Papacy merely aimed at short- or at best medium-term solutions, and treated separately the cases of incapacitated bishops from those of vacant episcopal sees. Although John XXIII likewise wanted to exert freely the papal right of episcopal appointment, instead of short-term measures applied thus far he again made steps in the direction of gradually connecting episcopal ordo and ecclesiastical jurisdiction. However, as the unilateral measures taken by the Holy See all foundered on the stiff resistance of the Hungarian regime, the Papacy, profiting from the more pragmatic policies which the Hungarian government adopted from the 1960s, eventually decided to pursue negotiations. It was by this means that the pope hoped to secure the functioning of a hierarchy in Hungary which would be treated as legal by both the state and canon law. A possible alternative would have been the establishment of a secret hierarchy; this, however, was judged too risky on the basis of the available experience, and was consequently only applied in those countries where no acceptable compromise was available.

SZABÓ PÉTER

A magyar királyi honvédség és a tudatos népirtás vádja

„Igen, elismerem, hogy a magyar Keleti Megszálló Csoport 105. hadosztályának parancsnokaként valóban az akkori fasiszta kormány és vezérkar akaratát hajtottam végre, és részt vettem az ukrán-szovjet nép kiirtásában és leigázásában. A súlyos vérontással járó hitleri politika működését és tevékenységüket csak most látom át és mélyen elítélem mindezt”¹ – olvasható Álgya-Pap Zoltán altábornagynak, a 105., illetve 5. könnyű hadosztály 1942. október 15. és 1943. október 1. közötti parancsnokának 1947. október 26-ai tanúkihallgatási jegyzőkönyvében, melyet Krausz Tamás és Varga Éva Mária *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947* címmel nemrég megjelent forráskiadványában tett közzé. Ezen dokumentum egyike annak a száznyolcvanhétnek, melyek a szerkesztők értelmezésében hiteles és bizonyító erejű dokumentumai a magyar királyi honvédség megszálló seregei által a Szovjetunió területén 1941 és 1945 között elkövetett „tudatos népirtásnak”.

A „tudatos népirtás” vádja

Krausz Tamás és Varga Éva Mária szinte mindent megtettek annak érdekében, hogy a kegyetlen partizánháború és a keleti hadszíntér harci cselekményei során történt magyar atrocitásokat előre megtervezett népirtásként, rasszista cselekedetekként tárják az olvasók elé. Kötetük bevezető tanulmányában hipotézisük igazolásaként két kiadvány azon részleteit ismertetik, melyekben a megszállt ukrán–orosz hadművelési területen tevékenykedő honvéd alakulatokat felettes parancsnokságaik a partizáncsoportok és segítőik elleni kíméletlen fellépésre utasítják.

Mit is lehet tudni ezekről a kiadványokról? Hágy Gyula írónak, publicistának 1943-ban megadatott, hogy a „Szovjetunió hatóságai” sok ezer iratdarabból álló anyagot bocsátottak rendelkezésére, amely jelentős részben a magyar megszálló alakulatok parancsnokságainak harctéri naplóit, jelentéseit, illetve beosztott tábormozgatóinak és tisztjeinek személyes feljegyzéseit tartalmazta. Ezeket a szovjet csapatok által zsákmányolt magyar hadiokmányokat az ekkor Moszkvában élő író *Partizánok tükre* című broszúrájában² szövegkörnyezetükből kiragadva, hivatkozás nélkül, meg-

1 A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Főszerk. Krausz Tamás. Szerk. Krausz Tamás–Varga Éva Mária. L'Harmattan, Bp., 2013. 57.

2 Hágy Gyula: *Partizánok tükre*. Athenaeum, Bp., 1945. A kötet először 1943 májusában Moszkvában, magyar nyelven jelent meg. Szerzőjének feltehetően a szovjet hadifogságba került magyar

lehetősen hatásvadász módon dolgozta fel és tárta a nyilvánosság elé. Krausz Tamás sem cselekedett másképp. Bevezető tanulmányába nemcsak e korabeli dokumentumok – Háy által idézett – részleteit, hanem az író sajátos publicista értelmezéseit is átemelte. A leggyakrabban idézett „7400/MM A 1942. számú” rendeletről Háy kiadványából csak annyit tudunk meg, hogy nyomdailag állították elő, a magyar megszálló csapatok parancsnokai megkapták, illetve létezett III. és IV. fejezete, s az utóbbinak 16. melléklete is. A bírált kötet főszerkesztőjét az irat pontos tárgyának, tartalmának, keletkezési idejének homályban maradása egyáltalán nem zavarta, csupán egy olyan személyhez kívánta kapcsolni, aki e rendeletet kiadhatta. Sajátos módon Abt Ottó vezérőrnagyot, a 108. könnyű hadosztály 1941. november 1. és 1942. október 15. közötti parancsnokát találta erre a legalkalmasabbnak.³ Úgy gondolom, hogy bármilyen dokumentum bizonyító erejű forrásként való feltüntetése ily módon tudományos igényű történeti munkában megengedhetetlen.

A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. Partizánharcok. 10. számú füzet című, 1942 áprilisában kiadott vezérkari tájékoztató, melyet a szerkesztők kötetükben „10-es számú parancs”-ként említenek, többnyire a német és szövetséges csapatok által megszállt ukrán területen tevékenykedő partizáncsoportok fajtáit, állományának összetételét, harceljárásait és az ellenük folytatott „háború” tapasztalatait ismerteti. Az 1942 tavaszára mind nagyobb mértékben aktivizálódott partizánmozgalommal szembeni erőteljes és könyörtelen fellépést a bíralt kötet szerkesztői – főképpen morális szempontok alapján – teljesen jogtalannak tartják. Úgy vélik: miután maga a háború jogtalan volt, a partizánok elleni erőszakos fellépés is háborús bűntett. Szerintük nem volt semmilyen „akceptálható nemzetközi jogi alapja” az ellenük folytatott kíméletlen, de többnyire eredménytelen harcoknak. Ezzel szemben az 1899-ben, illetve 1907-ben megkötött Hágai Egyezmény megengedhetőnek tartotta az ellenséges csapatok tagjaival és segítőivel szembeni megtorlásokat – beleértve kivégzéseket is – abban az esetben, ha azok fegyvereiket nem nyíltan viselték, nem volt rajtuk egyenruha, nem különböztették meg magukat a polgári lakosságtól, nem álltak felelős parancsnokság alatt és nem tartották be a nemzetközi egyezményekben lefektetett háborús viselkedés normáit. A korabeli hadijog ugyanakkor tiltotta a megtorlásokat, kivégzéseket, ha azokra pusztán feltételezés alapján került sor. A túsok kivégzését is csak abban az esetben engedélyezte, ha ezen elrettentő cselekedet arányban állt az ellenség jogsértő tevékenységével. A települések öncélú felgyújtása, lakosainak meggyilkolása természetesen nem tartozott a háborús helyzetben engedélyezett cselekedetek közé.

A fent említett vezérkari tájékoztató foglalkozik a magyar megszálló csapatoknak a helyi lakossággal való kapcsolatával is. *A lakosság helyzetének megjavítása. Az elégedetlenség kiküszöbölése* című alfejezetében több olyan, követendő eljárást fogalmaz meg a megszállt területeken tevékenykedő parancsnokságok és csapatok számára, amelyekkel az ukrán–oroszlakosságot távol lehetne tartani a

katonák „átnevelése” céljából kellett elkészítenie a művét. 1945-ben változatlan formában adták ki újra.

³ A magyar megszálló csapatok i. m. (1. jz.) 30.

partizánokkal való együttműködéstől. Ezek közül a katonai közigazgatás hatáskörébe tartozó eljárások, feladatok közül többek között az alábbiakat sorolja fel: „élelmiszer, valamint apróbb közszükségleti és élvezeti cikkek biztosítása a lakosság számára”; „a lakosság kérelmeinek jóindulatú teljesítése, ha nem ütközik katonai vagy gazdasági szempontból valamilyen akadályba”; „a lakosság bizalmának megnyerése – jóindulatú, emberséges és igazságos bánásmóddal”.⁴ A vezérkari tájékoztató szerkesztői „a lakosság támogatásának megnyerése céljából” az alábbiakat is fontosnak tartották: „A megszálló csapatoknak mindenhol jelen kell lenniük. A lakosságnak látnia kell, hogy egyrészt nem marad ellenőrzés és védelem nélkül, másrészt, hogy a partizánok túlkapasait nyomon követi a legkíméletlenebb megtorlás és segítők is azonnal elnyerik méltó büntetésüket.”⁵ Jóllehet ezekből az előírásokból – a sorozatos rajtaütéseket, kisebb-nagyobb támadásokat végrehajtó partizáncsoportok által uralt és ellenőrzött területeken – kevés valósult meg, a tájékoztató füzetben nem található olyan passzus, amely a helyi lakossággal szemben öncélú, etnikai jellegű vagy ideológiai indíttatásból végrehajtandó erőszakos cselekedetekre utasította vagy akár csak készítette volna a magyar megszálló alakulatokat és parancsnokságokat. Az ukrán és orosz etnikum nem a náci ideológia szerint meghatározott szolgál- vagy alávetett népként szerepel a füzet lapjain. *A lakosság tájékoztatása és felvilágosítása. Ellenhírverés* című alfejezetben például ez olvasható „Az ukránok szláv vére erősen keveredett turáni és germán népek vérével. [...] Az európai rendben fontos hivatás vár az ukránokra.”⁶ E mondatokból egyáltalán nem lehet következtetni arra, hogy az ukrán lakosság „kiirtása” is a magyar megszálló csapatok feladatai közé tartozott volna.

Sajnálatos és elítélendő, de történelmi tény, hogy a magyar királyi honvédség egyes alakulatai II. világháborús keleti hadszíntéri tevékenységük során számos indokolatlan, esetenként nagyobb méretű megtorlást, kivégzést követtek el az ukrán–oros polgári lakosság körében. Ezeket az erőszakos cselekményeket azonban tudatos népiirtásként feltüntetni, akár a zsidó, akár az örmény genocídiummal azonosítani, elfogadhatatlan és káros hozzáállás. Jelen meghatározások szerint genocídiumnak tekintünk minden olyan cselekedetet, melyet azzal a szándékkal követnek el, hogy egy etnikumot részben vagy egészben megsemmisítsenek. A Szovjetunió területén 1941 és 1944 között megszálló feladatokat ellátó magyar alakulatokat nem utasították arra, hogy az ukrán és orosz lakosság körében tömeggyilkosságokat, etnikai tisztogatásokat kövessenek el. Az előfordult atrocitások, kivégzések szinte minden esetben harci cselekményekhez köthetők. Az indokolatlan, öncélú büntettek is ezek ürügyén történtek. Ahol a partizánmozgalom aktivitása nem volt számottevő, nevezetesen a lengyel–ukrán lakosságú galíciai területeken, illetve a 2. hadsereg Don menti hadműveleti te-

4 A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. Partizánharcok. 10. számú füzet. Honvéd Vezérkar főnöke 4. osztály. Attila-nyomda, Bp., 1942. 29.

5 Uo. 32.

6 Uo. 31.

rületének hátsóbb körzeteiben, ott a magyar alakulatoknak sikerült normális és békés kapcsolatot kialakítani a helyi lakossággal.

Krausz Tamás előszava

A bírált dokumentumkötet esetében elvárható lett volna, hogy a publikált dokumentumok előtt egy részletes, a magyar megszálló alakulatok II. világháborús szovjetunióbeli tevékenységét, partizánellenes vállalkozásait és a helyi lakossággal való viszonyát ismertető tanulmányt is publikáljanak a szerkesztők. *Az elhallgatott népiártás* című előszó azonban nem ilyen szempontok szerint íródott. Szerzője szinte teljes egészében a tudatos népiártás vállalhatatlan hipotéziséről értekezik, illetve a közzétett dokumentumok fajtáit, lelőhelyeit és keletkezésének (inkább keletkeztetésének) mechanizmusát ismerteti. Jelen kötet címe emiatt roppant megtevesztő, hiszen az olvasó a lexikonból és ismeretterjesztő munkákból kiollózott féloldalmi „összefoglalóból” vajmi kevés információhoz jut a fent megnevezett részműveletről. A magyar megszálló alakulatok II. világháborús történetének részleges feltártsága még nem mentheti fel a szerkesztőket az alól, hogy ne használják fel azokat a feldolgozásokat,⁷ melyek ez ideig megjelentek.

Az ok-okozati összefüggéseket és a háttérinformációk ismertetését mellőző bevezető tanulmányban a szerkesztők szinte teljes mértékben kizárták az események kontextusát, ami a dokumentumokban rögzített cselekmények megértésének előfeltételét jelentette volna. Nevezetesen: az olvasó nem győződhet meg igazából a közzétett dokumentumok hitelességéről vagy hiteltelenségéről, mert nem kap kellő információt többek között a keleti hadműveleti területen tevékenykedő magyar megszálló alakulatok feladatairól,⁸ állományuk összetételéről, fegyverzeti és élelmezési ellátottságukról, fegyelmi állapotukról, az ukrán–szovjet partizánok harcerejéről,

⁷ Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris, Bp., 2004. 38–155. (a *Megszállás a Szovjetunióban és Lengyelországban, 1941–1944* és *A magyar megszálló alakulatok tevékenysége a Szovjetunióban, 1941–1942* című fejezetek); *Uő.*: *Megsemmisítő háború: a keleti front és a magyarok által elkövetett háborús bűncselekmények a második világháborúban*. Belügyi Szemle (2005) 2. sz. 5–34.; *Uő.*: *Holokauszt, népiártás és a megszálló alakulatok*. Évkönyv. 1956-os Intézet 12. (2004) 9–29.; *Szabó Péter*: *Adalékok a magyar királyi honvédség megszálló alakulatainak tevékenységéről a keleti hadműveleti területen*. Rejmentarovka, 1941. december 21. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 2. sz. 481–495.; A 33. gyalogezred megszálló tevékenysége a keleti hadműveleti területen. In: *Babucs Zoltán–Szabó Péter*: „Szent Istvánnal álljuk mindig a vártát”. A székesfehérvári magyar királyi „Szent István” 3. honvéd gyalogezred a második világháborúban. Püedlo, Nagykovács, 2009. 72–93.

⁸ A magyar megszálló alakulatok eredeti feladata a szállítási útvonalak, vasutak, hidak, objektumok biztosítása és a katonai közigazgatási feladatok ellátása volt. Hadrendjüket várható biztosító feladataik tekintetbe vételével alakították ki. Az ezen feladatok ellátásához nem feltétlenül szükséges fegyveremeket – mint például a tüzérséget – kezdetben be sem állítottak kötelékeikbe. A felettes német parancsnokságok – a partizáncsoportok felszámolásán kívül – azonban szovjet reguláris csapatok ellen is bevetették ezen alakulatokat, ha az arcvonal áttörését követően kritikus helyzet adódott.

kegyetlen harcmódoráról, a szovjet diktatórikus rendszer által működtetett propagandaszervek és igazságszolgáltatás működéséről, valamint a közzétett dokumentumok keletkezésének vitatható körülményeiről. E résztémákra vonatkozó elemzések, kritikák és magyarázatok nélkül a magyar háborús bűncselekményekkel kapcsolatos hadifogoly-tanúvallomásoknak, az ukrán–oroszlakosság körében utólagosan felvett nyilatkozatoknak, illetve a szovjet területi bizottságok jelentéseinek forrásértéke meghatározhatatlan, de mindenképpen kétséges.

Roppant zavaró az orosz nyelvből magyarra lefordított dokumentumokban előforduló számtalan pontatlan, szakszerűtlen kifejezés, személy- és alakulatnév. Korrigáló, pontosító és magyarázó jegyzetek hiányában emiatt találkozunk az olvasó többek között magyar SS hadosztállyal a Don mentén, illetve olyan magyar alakulatmegnevezésekkel (33. magyar gyaloghadosztály, 2. gyalogezred 4. zászlóalj, illetve 442. büntető [másutt munkaszolgálatos] zászlóalj), melyek teljes mértékben tévesek és kitaláltak. A szerkesztők a dokumentumokban előforduló tévedések tételes korrigálását nem tekintették feladatuknak, ahogy ezt a kötet 182. és 261. jegyzetében – „terjedelmi okokkal” is magyarázva – kategorikusan ki is jelentették. Tudományos igényű munkánál, különösen a hadtörténeti jellegűnél a személyek és alakulatok pontos megnevezése elengedhetetlen.

A „minden tekintetben hiteles” levéltári dokumentumok és a forráskritika hiánya

A forráskiadványban közzétett 187 dokumentum közül – ha keletkezésük kényszerítő körülményeit figyelmen kívül hagyjuk – leginkább azon magyar tábornoki és törzstiszti kihallgatási jegyzőkönyvek szövegei számítanak forrásértékűnek, amelyek a Csernyigovban 1947 októberében és novemberében lefolytatott nagy nyilvánosságú per, továbbá a szovjet állambiztonsági szervek által Baden bei Wienben fogva tartott Somlay Zoltán ezredesnek és társainak pere, illetőleg a szombathelyi lakásán 1946. április 11-én letartóztatott, majd a szovjet katonai törvényszék által Budapesten elítélt és 1947. március 17-én Sopronkőhidán kivégzett Bakay Szilárd altábornagy pere kapcsán születtek. Ezen iratok tanúsága szerint ugyanis a kihallgatást vezető szovjet nyomozó tisztnek a „békés lakosság kifosztásán és kiirtásán”, „a békés falvak felgyújtásán”, illetve „az elfogott fegyvertelen polgári személyek kivégzésén” kívül az erőszakos cselekmények körülményeire, az ezeket elrendelő parancsnokok kilétére, valamint a részt vevő magyar alakulatokra vonatkozólag is tettek fel kérdéseket a perbe fogottaknak. A sajnálatos események ennek következtében némileg kontextusba kerülhettek. (Hasonlóképpen jellemezhető forrásérték szempontjából az a két, 1945 és 1956 között Magyarországon keletkeztetett népbírósi peranyag, melyek szintén a keleti hadműveleti területen elkövetett magyar atrocitásokkal kapcsolatosak.)⁹

⁹ A magyar megszálló csapatok i. m. (1. jz.) 527–568.

A mindent vagy a vádak egy részét „beismerő” válaszok megfogalmazásai és szóhasználata elég beszédes. Algya-Pap Zoltán altábornagy 1947. október 31-ei „nyilatkozatában” olyan kifejezések és szófordulatok találhatók, amelyeket nagy valószínűséggel vallatói adhattak a szájába. Az említett „nyilatkozatban” az alábbi, az 1945 előtti magyar közbeszédtől vagy katonai szaknyelvtől teljesen idegen kifejezések olvashatók: „Az eddigi vallomásomban beláttam és elismertem azt, hogy a Szovjetunió területén volt egész Magyar Megszálló Erő a *fasiszta magyar kormány és vezérkar* rendelkezései alapján a hitleri politikának egyik eszköze és fegyvere volt az orosz nép lealacsonyítására, rabságba döntésére és eme romboló politika ellenségeinek megsemmisítésére. [...] Ez a *fasiszta politika* súlyos bűn volt a Szovjetunió, de különösen az ukrán nép ellen és nemcsak a Szovjetunió hadereje, de a *békés lakosság ellen is irányult*.”¹⁰ (Kiemelések tőlem – Sz. P.) A tanúvallomások jegyzőkönyveiben az is megfigyelhető, hogy a kérdésekben rejlő állításokra – főleg az utolsóként feltett kérdésre – a kihallgatottak ugyanazon megfogalmazásban adtak választ.

A szovjet állambiztonsági szervek tanúkihallgatási és szembesítési eljárásairól értékes adalékkal szolgál a Szovjetunióban 1950-ben „háborús bűnökért” 25 év javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre elítélt Tabay József ezredesnek, az 52/III. zászlóalj parancsnokának visszaemlékezése: „Perem egyszerűen folyt le, tíz percig sem tartott a tárgyalás. Az ítélet: Magyar egységek által elkövetett bűntettekért parancsnoki felelősség alapján! Előtte az ügyész bent járt a cellámban és hosszú beszélgetés után kijelentette, hogy személyi intaktságomban nem kételkedik, de nekik utasításuk van. [...] A név szerint keresetteknel, ha tagadtak, vagy csak hasonló nevük volt, úgy folytatták le az ügyet, hogy a börtönspadot, borostás ember mellé odaállítottak két másik, erőteljes fiatal hadifoglyot, és a vidékről behozott tanú így teljes bizonyossággal felismerte a bűnöst, jegyzőkönyv készült és rövid, gyors ítélet.”¹¹

A kötet hitelességük, illetve forrásértékük szempontjából leginkább bírálható dokumentumai azok a vallomások, nyilatkozatok, illetve az ezek alapján készített jegyzőkönyvek, melyeket 1943 és 1947 között a Rendkívüli Állami Bizottság (RÁB) helyi, területi és országos szervei készítettek, illetve gyűjtöttek össze az ukrán–orosz lakosság, valamint a szovjet hadifogságba esett magyar munkaszolgálatosok körében. A több szálon keletkeztetett, RÁB-hivatalnokok, helyi katonai alakulatok parancsnokai, helyi pártszervezetek, illetve gazdasági egységek vezetői által „regisztrált és hitelesített” vallomások, nyilatkozatok és jegyzőkönyvek – ahogy a szerkesztők is megjegyzik – „bármiféle propaganda eszközeként funkcionálhattak a múltban és funkcionálhatnak a jelenben” is. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1942. november 2-ai rendeletével életre hívott RÁB

10 Uo. 57–58.

11 Hadtörténelmi Levéltár (Budapest), Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (= HL Tgy.) 2846. Tabay József: Második világháborús visszaemlékezés. A csernyigovi nagyszabású háborús bűnös perről, és az azt követő ítéletekről. 29–30.

ezeket és más hasonló dokumentumokat valóban igyekezett hamis propagandája szolgálatára felhasználni.

E szervezet a lengyel tisztok és értelmiségiek katyáni lemészárlása kapcsán vált ismertté. Miután a Katyńban tartózkodó Nemzetközi Orvosi Bizottság elismert antropológiai és igazságügyi orvosszakértői hitelt érdemlően mutattak rá, hogy a gyilkosságokat a szovjet NKVD követte el, és ezt a német propaganda hírül is adta, a RÁB válaszul propagandaanyagok sokaságával árasztotta el a nemzetközi közvéleményt a náci rémtettekről. A több ezer példányban, különálló broszúrákban kiadott közleményében a RÁB a katyáni mészárlás büntetével a németeket vádolta, s ez a megállapítása 1990-ig a szovjet blokkhoz tartozó államokban kötelező érvényű volt. Mellesleg a sztálinizmus Kijev és Minszk környéki áldozatait szintén a RÁB hathatós támogatásával sikerült a „nácik” nyakába varrni. Mindezek ismeretében joggal merülhet fel a kérdés: a kötetben közzétett, szintén a RÁB által keletkeztetett dokumentumok valóban hitelt érdemlők-e? Sajnálatos módon megállapítható, hogy a szerkesztők ilyen és egyéb hasonló, forráskritikai kérdésekkel egyáltalán nem foglalkoztak.

A kötetben számos jelentés és kimutatás „tanúskodik” arról, hogy a „magyar megszállók és bűntársaik [!]” milyen irtózatot okoztak a Szovjetunió egész területén, illetve külön a csernyigovi körzet járásaiban. Hatalmas számok és költségadatok állapították meg a lerombolt épületekről, megsemmisített vagy elrabolt és Magyarországra szállított ipari és mezőgazdasági gépekről, berendezésekről, nyersanyagokról és egyéb vagyontárgyokról, levágott vagy elvitt tenyészállatokról – és sorolhatnánk még. Ezek az utólagos és gyaníthatóan manipulált adatok leginkább a Magyarország kárára kialakult, a Szovjetunióknak kedvező jóvátételi összeg megállapításához voltak szükségesek. Felmerül ismét egy kérdés: a RÁB szervei vajon a partizánok, illetve a szovjet reguláris csapatok által okozott károkat külön tartották-e nyilván, vagy azokat is az idegen megszálló csapatok számlájára írták?

Ha csupán Sztálin 1941. november 17-én kiadott 0428. számú parancsának utasításait vesszük alapul, feltehetően a honvédő szovjet reguláris és irreguláris csapatok is „besegíthettek” országuk lerombolásába. Eszerint ugyanis: „1. Az arcvonal mögött 40-60 kilométer mélységben, az utaktól 20-30 kilométerre jobbra és balra minden olyan települést el kell pusztítani és fel kell égetni, amelyen német csapatok tartózkodnak. A megadott kiterjedésen belül a települések megsemmisítésére széleskörűen alkalmazni kell a légierőt, a tüzérségi és aknavetőtüzet, valamint a gyújtópalackokkal felszerelt felderítő osztagokat, sítalpas katonákat és partizáncsoportokat”¹² – olvasható a „felperzselt föld” taktikája megalkotójának cinikus parancsában.

Ezen utasításában Sztálin kitér a megszállók elleni gyűlöletszítás és a partizántoborzás hatásosabb előmozdítására is. Olyan vadászkülönítmények felállítását rendeli el, melyek német egyenruhába öltöztetett tagjainak „az ügy érdekében”

12 *Szabó Péter–Számvéber Norbert*: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. 2., bőv. kiad. Püedlo, Nagykovácsi, 2003. 138.

arcvonal mögötti megsemmisítő akciókat kell végrehajtaniuk. A szóban forgó parancsban minderről a következők találhatók: „2. E célból minden ezredben 20-30 fős vadászkülönítmények állítandók fel azzal a feladattal, hogy a települések felrobbantását és felgyújtását végrehajtsák. A településeket megsemmisítő akciókra bátor harcosokat kell kiválasztani. Azokat pedig, akik a német vonalak mögött ellenséges egyenruhában településeket semmisítenek meg, kitüntetésre kell felterjeszteni. A lakosság soraiban azt kell terjeszteni, hogy a falvakat és helységeket a németek gyújtották fel, hogy megbüntessék a partizánokat.”¹³ E vállalkozások során pusztán csak arra kellett ügyelni, hogy maradjanak túlélők, akik a későbbiekben a „náci rémtettekről” beszámolhatnak.

Az anyagi károk tételes felsorolásain és kimutatásain kívül azon tömeggyilkosságokról is készült jelentés, melyeket a magyar csapatok a csernyigovi terület 12 járásában követtek el. Az 1945. március 10-ei keltezésű 83. számú dokumentum szerint 38 611 szovjet állampolgárt „öltek meg vagy kínoztak halálra” e térségben a magyar megszálló alakulatok a háború folyamán.¹⁴ A Keleti Magyar Megszálló Csoport – Ungváry Krisztián által feltárt – korabeli (német archívumokban őrzött) összefoglaló jelentéseit tekintve az áldozatok száma jelentősen kisebb lehetett,¹⁵ s a magyar „elkövetőkön” kívül egyebek is szóba jöhetnek. Ártatlan vagy kollaboránsnak minősített polgári lakosokat ugyanis a partizánok vagy a szovjet hadsereg nyomában haladó NKVD-alakulatok is meggyilkolhattak, nem beszélve azokról az áldozatokról, akik a fent említett „felperzselt föld” taktika alkalmazása során veszítették életüket, vagy éhínség és járványok következtében haltak meg. Sajnálatos, hogy az elpusztult szovjet polgári személyek számával nemcsak a RÁB szervei manipuláltak, hanem jelen esetben Krausz Tamás is. A fent említett jelentésben közzétett csernyigovi veszteségadatot ugyanis ő „több mint százezer főre” változtatta a kötet előszavában.¹⁶

Ha hitelesség tekintetében sorrendet kellene megállapítani a kötetben közölt „levéltári dokumentumok” fajtái között, a sereghajtók mindenképpen a lakossági kihallgatási jegyzőkönyvek lennének. Az ezekben előforduló megannyi árulkodó jel azonban cseppet sem zavarta a szerkesztőket. Egyetlen érdemi pontosító vagy magyarázó jegyzetet nem fűztek hozzájuk, csupán a hitelesítő személyek kiderítését tartották elengedhetetlenül fontosnak.

A kötet 38, 1945 és 1947 között egyénileg tanúvallomást tett ukrán–oros polgári személy elbeszélését, illetve irányított kérdésekre történő válaszait közli. Közülük az analfabéták és a félanalfabéták száma 17 volt. A „háborús bűntettek” elkövetőit (magyarok, németek, fasiszták stb.) ugyan esetenként nem egyértelmű módon nevezték meg, de szinte valamennyi tanú teljes bizonyossággal emlékezett arra, hogy településén hány személyt gyilkoltak vagy erőszakoltak meg, mennyi lakóépületet gyújtottak fel vagy romboltak le, s ezeken kívül az elrabort

13 Uo.

14 A magyar megszálló csapatok i. m. (1. jz.) 34.

15 Ungváry K.: A magyar honvédség i. m. (7. jz.) 225.

16 A magyar megszálló csapatok i. m. (1. jz.) 34.

vagy levágott tenyészállatok számát illetően is darabra pontos információjuk volt. Csak egy példa a sok közül: Marija Nyikiforovna Glinszkaja 1906-ban született félanalfabéta özvegyasszony 1947. október 24-ei vallomása szerint 1943 októbere és 1944 májusa között: „A magyar alegységek a [zsabinka–kobrin] vasútvonal közelében lévő falvakban elkövetett gaztetteik során 19 nőt, 11 gyermeket és 15 idős embert öltek meg. 52 lakóépületet és 69 egyéb épületet gyújtottak fel. 97 szarvasmarhát és 64 sertést vittek el.”¹⁷

A hiányzó elsődleges dokumentumok

Krausz Tamás és Varga Éva Mária forráskiadványa feltűnő hasonlóságot mutat a dr. Horváth Miklós ezredes által összeállított *A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál* című dokumentumkötettel, amely 1958-ban a Zrínyi Kiadó gondozásában, dr. Münnich Ferenc előszavával jelent meg. Mindkettő egyoldalú, célzatosan válogatott dokumentumokat tartalmaz, s előszavuk politizáló, elfogultságoktól sem mentes hangvétele, valamint szóhasználata (hitleristák és csatlósik rablőháborúja, Horthy-fasizmus) is hasonlít némileg egymásra. A kötetek különbözősége elsősorban a közzétett dokumentumok hitelességében és forrásértékében fedezhető fel. Amíg a nemrég megjelent vaskos kiadványban kizárólag másodlagos, kiegészítő jellegű dokumentumok találhatók, addig az 1958-ban napvilágot látott kötet a magyar királyi 2. honvéd hadsereg 1942–1943. évi eredeti, illetve részben utólag rekonstruált hadiokmányait tartalmazza.

Háy Gyula fentebb idézett, *Partizánok tükre* című kötetéből, illetve a Krausz Tamás előszavának 44. oldalán elejtett megjegyzésből is ismert, hogy szovjet levéltárak, nevezetesen a podolszki katonai levéltár jelentős mennyiségű II. világháborús magyar katonai iratot őriz. Jelen kötet szerkesztői kapcsolataik által feltehetően hozzáférhettek volna ezen elsődleges dokumentumokhoz. Hogy elmulasztották ezt vagy nem illettek volna a koncepciójukba – a lényegét tekintve mindegy. Mindenesetre e hozzáállásuk meglehetősen tudománytalan és érthetetlen, hiszen forráskritikai szempontokat tekintve a tárgyalt eseményekben részt vevőktől fennmaradt iratok – csupán keletkezésük idejét tekintve is – hitelesebbek, mint a kárvallottaktól és a szemtanúktól származó – utólagos, esetenként hallomásokon alapuló – vallomások és elbeszélések.

A Hadtörténelmi Levéltárban, amelyet hasonló módon elkerültek a bírált kötet szerkesztői, ugyancsak őriznek – ha nem is túl nagy számban – hadiokmányokat a magyar megszálló alakulatok 1941 és 1944 közötti szovjetunióbeli tevékenységéről. Továbbá a kutatók rendelkezésére áll már az 1990-es évek elejétől – 12 mikrofilmtekercsen tárolva – a német Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580 (580. mögöttes hadseregterület parancsnoka) iratanyaga, amelynek alárendeltségébe 1942 és 1944 között számos magyar megszálló alakulat tartozott. Ebben

17 Uo. 176–177. (48. sz.)

megtalálhatók az egyes magyar sereg- és csapattestek napi jelentései, valamint a hozzájuk beosztott német összekötő tisztek beszámolóí is.

De milyen magyar nyelvű források, hadiokmányok maradtak fenn a II. világháború keleti arcvonala mögött lezajlott magyar vonatkozású eseményekről? A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, idevonatkozó anyagok közül mindenekelőtt a 44., 46. és 54. gyalogezredek, illetve a 46/III. zászlóalj 1941–1943. évi iratait említeném meg, melyek számos – hadosztály-, illetve ezredszintű – rendelkezést, utasítást tartalmaznak a magyar megszálló alakulatoknak a helyi polgári lakossággal szemben tanúsítandó magatartásáról. Az e témában kutatók részére rendelkezésre állnak a Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztály 1941 és 1943 közötti napi helyzetjelentései, melyek számos esetben tartalmazzák a Keleti és Nyugati Magyar Megszálló Csoport parancsnokságainak napi összefoglaló jelentéseit az egyes partizánellenes vállalkozások lefolyásáról és veszteségeiről. Az 1943–1944-es időszak magyar érintettségű partizánharcaira vonatkozólag jól hasznosítható Bor Jenő altábornagy memoárja, valamint az általa irányított 12. könnyű hadosztálynak és II. tartalék hadtestnek egyes iratai, melyek a Hadtörténelmi Levéltár Personalia anyagában található meg. A 19. könnyű hadosztály 1943. április 12. és szeptember 5. között vezetett hadinaplója is betekintést enged az ukrán és fehérorosz területen bevetett magyar megszálló alakulatok mindennapi életébe, a helyi lakossággal való viszonyába, illetve partizánellenes küzdelmeibe.

A Don mentén védőállást foglalt 2. hadseregbeli alakulatok és a helyi orosz lakosság több mint hat hónapig tartó kapcsolatáról, együttéléséről elsősorban a 9. könnyű hadosztály, a VII. hadtestparancsnokság és a 2. hadsereg-parancsnokság főszállásmesteri osztályának korabeli, illetve még 1943 tavaszán-nyarán utólag rekonstruált hadiokmányai között találhatunk informatív dokumentumokat. E témáról történeti értékű leírásokat, adatokat tartalmaznak Somorjai Lajos tartalékos orvos zászlós, illetve Hóbe Lajos tartalékos főhadnagy – önálló kötetben megjelent – korabeli harctéri naplói¹⁸ is.

Az eddig említett források mellett megemlíthetők a levéltárakban és magángyűjteményekben őrzött visszaemlékezések és korabeli feljegyzések is. Bár a bennük rejlő információk kritikával kezelendők, ezek feltárása is szükséges a téma alapos feldolgozásához.

Az idegen, feltételezhetően ellenséges érületű lakossággal szemben tanúsítandó bánásmódról, magatartásról a honvédalakulatok részére már az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások időszakában is születtek rendelkezések. „Fegyverrel kézben elfogott polgári egyéneket a helyszínen agyon kell lőni! Indokolatlan vérengzést a parancsnokok minden eszközzel akadályozzanak meg. A lakossággal szemben, különösen ott, ahol csapatainkat barátságosan fogadják, minden durvaságot kerülni kell. Azonban még a barátságos érületű lakoságnál sem hanyagol-

18 *Dr. Somorjai Lajos: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló, Oroszország, 1942–1943. Rubicon, Bp., 2002.; Hóbe Lajos: Orosz földön. Napló 1942–43. Magánkiadás, Veszprém, 2008.*

hatók el az éberség és az előírt biztonsági rendszabályok!”¹⁹ – olvasható a délvidéki hadműveletben részt vett, s később Zomborba bevonult 10. gyalogdandár parancsnokságának 1941. április 10-ei rendelkezésében.

Az efféle utasítások végrehajtandó előírásai – elővigyázatosság, jóindulat, kellő szigor – a magyar megszálló alakulatok keleti hadműveleti tevékenysége alatt is érvényesek voltak, s néhány elemmel ki is egészültek. Az egyes magyar megszálló seregtestek parancsnokságai – rendelkezéseikkel mindenképpen – igyekeztek minél jobb együttműködést kialakítani a helyi lakossággal, illetve vezetőikkel. Tisztában voltak ugyanis azzal, hogy a partizáncsoportok általi fenyegetettség ellenséges érzületű polgári lakossággal párosulva komoly veszélyforrás lehet számukra. Szigorúan büntették emiatt a lakosság megkárosítását, jószágainak és terményeinek rekvirálását, illetve a nők ellen elkövetett erőszakoskodásokat is. „A dandár feladata a biztosításon kívül a terület megbékéltetése. Rablás, lányokkal, asszonyokkal szembeni erőszakoskodás nemcsak a feladat megoldásának szellemével ellenkezik, hanem a lakosság jobb érzésű rétegének ellenséges érzületét is kiváltja és a magyar katona jó hírnevét is teljesen tönkreteszi. Aki ez ellen vét, azzal szemben kíméletnek nincs helye”²⁰ – olvasható a 105. gyalogdandár (1942. február 12-étől könnyű hadosztály) parancsnokának 1941. december 27-én kelt parancsában. Kolossváry Imre vezérőrmagy már december 10-én is kiadott egy hasonló intézkedést, ugyanis seregtestének állományában²¹ kezdettől fogva komoly fegyelmi problémák adódtak.²² A 105. könnyű hadosztály 46. gyalogezred állományánál tapasztalt erőszakos cselekedetekről számolt be a magyar csapattesthez vezényelt összekötő tiszt, Crüwell főhadnagy is, akinek 1942. április 7-ei jelentésében az alábbiak olvashatók: „A mindennapos fosztogatások, gyakran előreszegezett fegyverrel, a bántalmazások és a nemi erőszak olyan méretet ölt, amely a lakosság ez idáig szilárd bizalmát a német Wehrmacht felé komolyan veszélyezteti. A kiadott parancsok eddig hatástalanok maradtak.”²³

19 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1471. 53. doboz. 10. gyalogdandár iratai. („Csapatok magatartása” 26/10. dd. I. a. – 1941. szám.)

20 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1519. 22. doboz. 46/III. zászlóalj számnélküli iratok. („Egyéni meggazdagodást célzó zsákmányolások megszüntetése” 362./105. gy. dd. I. a. 41. XII. 27. szám.)

21 A csökkentett létszámú megszálló csapattestek általában idősebb, 35–45 év közötti tartalékos és póttartalékos legénységgel vonultak el a keleti hadműveleti területre. Az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások nyomán megnövekedett nemzetiségi (román, ruszin, szlovák, szerb, horvát) hadkötelesek aránya az egyes magyar megszálló alakulatokon belül kezdetben 30%, majd 1942 nyarától 50% volt. A személyi állományt 12 hónap hadiszolgálatot követően váltották fel.

22 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1519. 22. doboz. 46/III. zászlóalj számnélküli iratok. („Önhatalmú harácsolások, rablások és üzérkedések elterjedése” 168./105. gy. dd. I. a. 41. XII. 9. szám.)

23 HL Mikrofilmtár. Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580. iratai. Bericht des Verbindungs-Offizier zum kgl. ung. I. R. 46. 7. April 1942. 744. tekercs 866. számú felvétel. Krausz Tamás és Varga Éva Mária kötetének 59. jegyzetében is történt utalás erre a dokumentumra, azonban a pontos idézet és levéltári jelzet, illetve az „I. R. 46.” (vagyis a magyar 46. gyalogezred) rövidítés feloldása nélkül.

A partizán-hadviselés – főképpen a Gomel–Bahmacs–Konotop vasútvonal-tól északkeletre elterülő, összefüggő erdőség területén – 1942 második felében már egyre durvább és kegyetlenebb formát öltött. A vasútvonalak elleni gyakori szabotázsakciókkal és az elfogott német és magyar katonák kegyetlen megkínzásával és meggyilkolásával a partizánok azt az ellenreakciót akarták kiprovokálni, hogy a megszálló alakulatok minél több túszt fogjanak el és végezzenek ki a helyi lakosság köréből, hogy ezáltal azok hangulata és magatartása egyértelműen a megszálló alakulatok ellen forduljon és tevőlegesen is a partizánokat támogassák. Az egyes magyar megszálló alakulatok napi helyzetjelentéseiből, illetve megtorló jellegű intézkedéseiből arra lehet következtetni, hogy esetenként bevált a partizánok számítása. „Csendes alezredes zászlóaljja [vagyis az 55/II. zászlóalj – Sz. P.] Jelino helységbe [!] újból bevonult és megkezdte a falu teljes felégetését. 30 partizánt kivégeztek, 200 partizángyanús lakost pedig átadtak a német titkos tábori rendőrségnek”²⁴ – áll a 105. könnyű hadosztály 1942. március 27-ei helyzetjelentésében.

A „brjanszki erdőségnek” is nevezett területen folytatott partizánháború²⁵ következményeiről Daróczi Gyula fennmaradt harctéri naplójában is találunk részleteket. „A partizánok házakból, előre kiépített fedezékből és jó felszereléssel tizedelik sorainkat. Borzalmas mészáros munkát végeznek. Itt nincs fogoly, ha elfognak egy magyart vagy németet, vandál módon csonkítják meg, mielőtt kivégeznék. Egy hadnagy[ot], aki kezük alá került, levetkeztették és a combját fölhasították, mintha zseb lett volna, és beledugták a kezét. Nemző szervét levágják és mint szivart az áldozat szájába teszik. És mindezt élve hajtják végre. [...] Persze a megtorlás nem marad el. Azt a falut, melyekben partizánok vannak, a mi katonáink körülfogják és minden lakójával irgalom nélkül felgyújtják, a lakosokat kiirtják. Sok ilyen kiirtott falu van erre”²⁶ – olvasható a korabeli, személyes jellegű dokumentumban, melynek szerzője 1942. április elején a 102. könnyű hadosztály 40/I. zászlóaljának honvédeként vett részt a Dmitrijev környéki partizánellenes vállalkozásokban.

A partizán-tevékenység megnövekedésével és kiterjedésével együtt a helyi ukrán lakosság ellenállása is fokozódott a megszálló csapatokkal szemben. A brjanszki erdőség területén tevékenykedő magyar csapatok miatt az általuk ellenőrzött falvakban – saját biztonságuk érdekében – gyakorta tartottak razziákat és járőrözéseik számát is megnövelték. Mint ahogy a korabeli magyar és német hadiokmányok is bizonyítják, a magyar megszálló csapatok tisztikarában saj-

24 HL Vezérkar főnöke, Elnöki 1. a. oszt. számnélküli iratok. Napi helyzetjelentések 1942. 03. 27. 1337. o. (1285/Keleti Megsz. csop. I. a. 42. 03. 27.)

25 1942 tavaszán a brjanszki erdő déli és északnyugati részén 86 partizánosztog (kb. 14 600 fő) tevékenykedett. Az 1941. nyári német hadműveletek nyomán jelentős szovjet csapatrészek maradtak vissza ebben a hatalmas erdőségben, melyek légi szállítás útján állandó fegyverzeti, ill. felszerelésbeli megerősítésben részesültek. A német hadműveleti előkészületek akadályozására, megzavarására számos akciót, vállalkozást indítottak ebben az időszakban. *Erich Hesse: Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944*. Musterschmidt, Göttingen, 1969. 170.

26 HL Tgy. 3220. Daróczi Gyula: A 40/I. zászlóalj megszálló tevékenysége Ukrajnában. 1941. XI.–1942. X. 14–15.

nálatos módon akadt néhány alosztályparancsnok, akinek személyéhez számos indokolatlan kivégzés kapcsolható. A korabeli hadiokmányokból ismert, hogy a 32. gyalogezred kötelékébe tartozó Bedő Zsolt főhadnagy és Merész Miklós tartalékos főhadnagy – többnyire saját elhatározásukat követve – jelentős számú partizánnak vélt ukrán polgári lakost végeztetett ki.

Maradtak fenn iratok egyes magyar megszálló csapatok teljes mértékben indokolatlan és értelmetlen erőszakos cselekedeteiről is. A 124. könnyű hadosztály 44/II. zászlóaljának döbbenetesen egyértelmű megfogalmazásban készült „harcjelentése” három, 1943. január 6. és 7. között végrehajtott partizánellenes vállalkozásról számol be. Az egri csapatok kötelékeinek – a német Seeger harccsoport utasítása értelmében – egy 180 kilométer hosszú és 20-30 kilométer széles területet kellett átfésülniük Koroszyen és Luginy térségében. Az egyes csoportok délkeleti irányba haladva több falu lakosságát tizedelték meg. Összesen 45 főt gyilkoltak meg, javarészt nőket és gyermekeket. „A zászlóalj teljesítményével a felettes német hatóságok teljes mértékben meg vannak elégedve, mely kitűnt a zászlóaljparancsnokhoz beosztott német összekötő tisztnek a [német] harccsoport parancsnokságnak leadott jelentéséből”²⁷ – olvasható a „harcjelentés” végén.

Az eltérő körülmények és helyzetek közepette született forrásokban gyakran tapasztalható a partizánok és az ukrán polgári lakosság szerepének és cselekedeteinek egybecsúsítása. Ilyen fedezhető fel a magyar megszálló csapatok első jelentősebb partizánellenes fellépése, az 1941. december 21-ei rejmentarovkai vállalkozás esetében is. E tragikus eseményről kevés és egymástól meglehetősen eltérő jellegű és szemléletű forrás áll rendelkezésünkre. Fennmaradt a Keleti Magyar Megszálló Csoport parancsnokságának – a vállalkozásban részt vett 32. gyalogezred korabeli jelentésén alapuló – összefoglaló tájékoztatója, továbbá Schell Zoltán ezredesnek a Magyar Katonai Szemle 1942. évi 5. számában megjelent tanulmánya, aki írásának összeállításakor feltehetően szintén a korabeli hadiokmányokat dolgozta fel, valamint egy 1950–1951. évi koncepció per anyaga, amely a 32/II. zászlóalj perbe fogott és súlyos büntetéssel sújtott zászlóaljparancsnokának, illetve néhány beosztott tisztjének és honvédjének irányított és kieroszakolt tanúvallomásait tartalmazza. Míg az első két forrásból egy sikeres, nagyszabású partizánellenes vállalkozás lefolyását és vezérkari szintű elemzését ismerhetjük meg, addig a Rákosi-éra egyik legkeményebb időszakában lezajlott per iratanyagából, a gyanúsítottak szinte azonos szövegezésű vallomásaiból, kihallgatási jegyzőkönyveiből egy kegyetlen tömegmészárlás képe tárul elénk. A meglevő forrásokból leginkább a vállalkozásban részt vett alakulatok, parancsnokaik neve és a helyszín megnevezése tűnik csak hitelesnek. A megtörtént események bemutatását illetően lényeges eltérések tapasztalhatók. A partizánok és a rejmentarovkai polgári lakosság cselekedeteiről, magatartásáról, valós létszámáról és veszteségeiről, illetve a partizánoknak – a honvéd alakulatok által fellelt és zsákmányolt – fegyverzeti és felszerelésbeli készleteiről többnyire egymástól teljesen különböző leírások vallanak.

27 *Babucs Zoltán–Maruzs Roland: Ahol a hősök születnek. Az egri magyar királyi „Dobó István” 14. honvéd gyalogezred története (1922–1945). 2. bőv. kiad. Püldo, Nagykovács, 2007. 164.*

A december 21-ei rejmentarovkai vállalkozás célja – mint ahogy a különböző források is bizonyítják – a Rejmentarovkán és a közeli erdőségben tartózkodó, 1500-1600 főre becsült partizáncsoport megtámadása és megsemmisítése volt. A két – megerősített zászlóalj erejű – harccsoport által végrehajtott akció során minimális veszteség mellett a falut sikerült elfoglalni, s házait felgyújtották. A Rejmentarovkán történetet ismertető csekély korabeli forrás adatai közül leginkább a 900 fős partizánvesztesség igényel magyarázatot. A partizáncsapatok sajátos harcmódorát és hatásos fegyverekkel való megfelelő ellátottságát tekintve nehezen feltételezhető e nagyarányú veszteségadat. A valós veszteségekbe valószínűleg a helység harcok során meghalt rejmentarovkai polgári lakosok száma is belefoglatatik, hiszen ha valamennyi életét veszített helyi polgár partizán lett volna, a magyar csapatok feltehetően csak nagyobb veszteségek árán érthették volna el ezt az eredményt.

A 2. hadsereg csupán tágabb értelemben, illetve Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerint számít megszálló seregtestnek, mivel az 1942–1943. évi harctéri szolgálata alatt mindvégig a szovjet reguláris csapatok elleni hadműveletekben, harccselekményekben vett részt. Miután a kötet 55 dokumentuma kapcsolatos ezen hadsereg keleti hadszíntéri tevékenységével, röviden kitérek a helyi orosz lakossággal kialakult kapcsolatára is.

Krausz Tamás és Varga Éva Mária kötetében több olyan lakossági kihallgatási jegyzőkönyv található, melyek a Donhoz kikerülő magyar 2. hadseregbeli alakulatok kegyetlenkedéseiről számolnak be. Gyakorta a folyóhoz elsőként előrenyomuló, majd a déli irányban folytatódó hadműveletekhez elvonuló német egységek atrocitásaival is a magyar csapatokat gyanúsítják meg. Ezen vallomásokban csupán a kivégzésekről, erőszakoskodásokról és az anyagi károkozásokról tesznek említést, e cselekedetek előzményeit és körülményeit nem tudhatjuk meg belőlük. A magyar 2. hadsereg egykori honvédekének és tisztjeinek memoárjaiból, feljegyzéseiből sokkal teljesebb és hitelesebb kép bontakozik ki ezekről a sajnálatos esetekről. A soproni 7. könnyű tüzérezred állománya 1942. július 11-én jutott el a Don folyó menti Uriv község közvetlen közelébe. A faluba való bevonuláskor jelentős ellenállásba ütköztek. A Donon átkelni nem tudó szovjet harcokocsikötéléket a helyi lakosság és a belőlük verbuválódott partizánok is támogatták. Az adott helyzetben nem maradt el a megtorlás. Kivégzések történtek, illetve Uriv lakosságát – a többi, arcvonalhoz közeli település polgári lakosaival együtt – kitelepítették. Vándor Endre tartalékos zászlós és Csizmazia Gyula tizedes ezzel kapcsolatban az alábbiakat jegyezte fel frontnaplójába:

„Július 12. [...] Hasenőhrl Vili jelenti, hogy Szalay honvédot elküldte a lovakért, s azt közben valószínűleg a házakból agyonlőtték. A tankok még mindig ott garázdálkodnak a falu körül. A falut lassan, fokozatosan felgyújtják. Este 9 h körül már lángban áll az egész falu.” (Vándor Endre tartalékos zászlós.)²⁸

28 *ifj. Sarkady Sándor–Szabó Péter: Soproniak a Don-kanyarban. Edutech, Sopron, 2001. 159.*

„Július 12-én a hajnali órákban értesítettek bennünket, hogy az oroszok kivonultak a faluból és mi is változtassunk tüzelőállást valahol a faluban. Mi azonnal nagy távközökkel beszivárogtunk a falu északi részébe, itt tüzelőállást foglaltunk. De ez a rész annyira tele volt partizánokkal, hogy minden házból lőttek bennünket, azt sem tudtuk honnét, csak a golyók jöttek.” (Csizmazia Gyula tizedes.)²⁹

„Július 14. [...] A tanktámadás következtében rengeteg a veszteség, s a halottaink még mindig temetetlenül hevernek az utcán. Viszont a falut teljesen kiürítették, s akit ezután ott találnak, azt főbe lövik. Állítólag még a gyermekek is tüzeltek katonáinkra.” (Vándor Endre tartalékos zászlós.)

A ki nem telepített Don mögötti terület közigazgatásának megszervezése a 2. hadsereg arcvonal mögötti alakulatai által felállított állomásparancsnokságok feladata volt, melyek e téren együttműködtek a táborigazgatási szolgálattal. Ezen parancsnokságok községenként bírót (sztarosztát), községi tanácsot és polgári segédrendőrséget neveztek ki, s e szervek elsősorban a helyi lakosság kötelező munkaszolgáltatásának és a mezőgazdasági termelés folytonosságának biztosításánál működtek közre.

Amikor egy katonai kontingens idegen, ellenséges lakosságú területet száll meg és ott huzamosabb ideig állomásozik, természetes módon igyekszik magának egyfajta biztonságot teremteni, kivédendő az ellenséges támadásokat, rajtaütéseket. Ügyel arra is, hogy tevékenységéről az ellenség ne kaphasson információkat. A 2. hadsereg alakulatai is hasonlóképpen cselekedtek Don menti védőkörleteikben. A hadművelési területre érvényes rendelkezések szigorú betartását a hadsereg hadtápszászlóaljainak³⁰ a csapatokhoz vezényelt alosztályai felügyelték. Tevékenységük főleg a lakosság mozgási szabadságának korlátozásából, idegen egyének ellenőrzéséből, fegyverek és kémtevékenység folytatására alkalmas berendezések felkutatásából, a lakosság közé bizalmi emberek beszerzéséből, merényletek

29 Csizmazia Gyula naplójegyzetei az orosz frontról 1942. május 5-étől 1943. május 30-áig. Eredeti kockás füzetéből másolta leánya, Csizmazia Erzsébet. (Másolata a szerző birtokában.)

30 A 2. hadsereg hadrendjében található hat hadtápszászlóalj közül a 101., a 106. és a 108. a hadsereg hadtápparancsnokság alárendeltségében, hét hadtáp-állomásparancsnoksággal együtt hadsereggközvetlen alakulatként a hadsereg mögöttes, ún. hadtápterületén tevékenykedett, a 102. a III., a 105. a IV., a 109. pedig a VII. hadtest kötelékébe tartozott. Az utóbbi három – közvetlenül az arcvonal mögött elhelyezkedő – csapattest századait a hadtesteken belül a könnyű hadosztályokhoz osztották szét, csupán a zászlóaljparancsnokság és egy század maradt hadtestközvetlen alosztály. A hadtápszászlóaljak négy, egyenként 140 puskával, 16 golyószóróval és néhány német géppisztollyal felszerelt századból álltak. Ehhez csatlakozott a táboricsendőr-szakasz, valamint a zászlóalj törzsébe vont géppuskás-szakasz. A hadtápszászlóaljak és a hadtáp-állomásparancsnokságok tevékenységi körébe a hadtápterületen elsődlegesen a katonai közigazgatás megszervezése, a közbiztonsági szolgálat ellátása és a táborigazgatási feladatok végrehajtása tartozott, de rájuk hárult gyakran a helyi partizán-tevékenység letörése, közutak és vasútvonalak biztosítása, elhagyott hadianyagok felkutatása és összegyűjtése is. *Szabó Péter*: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története 1942–1943. Corvina, Bp., 2001. 43.

esetén túsok szedéséből és őrzéséből, illetve egyéb hasonló jellegű általános és időszaki intézkedések betartatásából állt.³¹

A 2. hadsereg hadműveleti területén partizánvékenységgel ugyan nem kellett számolni, de a Don túlsó oldalán védelmi állást foglalt szovjet seregtestek igyekeztek minél hatásosabb kémhálózatot kiépíteni a magyar csapatok által megszállt térségben. A felderítő feladatokat elvállaló személyek általában a Don menti falvak kitelepített lakosságából kerültek ki, illetve olyan szovjet katonákból, akiknek nem sikerült a visszavonuló szovjet csapatokkal átjutni a Don túlsó partjára, s polgári ruhát öltve szétszóródtak a 2. hadsereg védőkörletének mögöttes területein. A hadsereg nagy kiterjedésű hadtápterületén szolgálatot teljesítő három, kis létszámú hadtápszázalaj tisztogatásainak június 28. és október 20. között közel 760 partizánnak minősített személy esett áldozatul.³² Az egyes falvak magyar állomásparancsnokai is elrendelhettek kivégzéseket. Retorziót többnyire azon polgári személyek ellen alkalmaztak, akik nem tudták igazolni magukat, akik visszaszökdöstek kitelepített Don menti falvaikba, illetve sötétedés után a szabadban tartózkodtak.

A Don mögötti települések lakosságát a védőállások kiépítését és tökéletesítését célzó kötelező munkaszolgálatuk mellett egyéb – a magyar hadsereg ellátása szempontjából elengedhetetlenül fontos – feladatok ellátására is igénybe vették. A 2. hadsereg seregtesteinek parancsnokságai már július végén rendelkeztek az élelmezési készletek téli időszakra történő felhalmozásáról és tartalékolásáról, s az alárendeltségükbe tartozó alakulatokat utasították a kiürített területeken félbehagyott aratási és szénagyűjtési munkálatok végrehajtására. Lehetséges munkakerőként elsősorban a helyi orosz lakosság, az orosz polgári munkásszázadok és – a harchelyzethez mérten – a saját csapatok jöhettek számításba.³³ A 2. hadsereg-parancsnokság I. a. (hadműveleti) osztályán 1942. szeptember 3-án készült jelentés a polgári lakosság minél nagyobb mértékű igénybevételét illetően az alábbiakat tartalmazta: „A magyar hadsereg egész területén a polgári lakosság teljes mértékben fedezi a mezőgazdasági szükségleteket. A mezőgazdasági munkálatokon felül eddig a hadsereg területén útkarbantartó munkálatokra 4300 fő, állásépítésre és a téli elhelyezések előkészítésére 4400 fő volt beállítva. Mihelyt az aratási munkálatok befejeződnek, a polgári lakosság útkarbantartásra és a téli előkészületek végrehajtására fokozott mértékben lesz alkalmazva.”³⁴

31 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1453. 2. hadsereg iratai 28. fasc. Tájékoztató a magyar királyi VII. hadtest anyagi helyzetéről, 1942. dec. 31-ig. 10–11.

32 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1453. 2. hadsereg iratai 15. fasc. Főszállásmesteri osztály, szám nélküli irat. (A magyar hadsereg támadó hadműveletei 1942. VI. 28.–IV. 1-ig ellátási, utánszállítási és hadtáp szempontból); uo. 7. fasc. 1227. számú naplómelléklet. („Összefoglaló helyzetjelentés” 843/M. hds. htp. I. a. 42. X. 19.)

33 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1453. 2. hadsereg iratai 23. fasc. Magyar királyi 9. könnyű hadosztály-törzs I. c. (szállásmester) (1942. 05. 16.–08. 31.) 156. számú naplómelléklet.

34 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1453. 2. hadsereg iratai. 6. fasc. 771. számú naplómelléklet („Polgári lakosság kihasználása a magyar hadsereg területén” 1673/2. hds. I. a. 42. IX. 3. szám.)

Számos visszaemlékezésben és korabeli feljegyzésben olvasható, példák felsorakoztatásával, hogy a Don menti arcvonaltól mögött elszállásolt magyar csapatok – gyakran felettes parancsnokságaik rendelkezéseivel ellentétben – gondoskodáson alapuló szoros kapcsolatot alakítottak ki a nyomorúságos állapotban élő helyi orosz lakossággal. Ellátásuk és biztonságuk érdekében végzett munkájukat Hőbe Lajos tartalékos főhadnagy, az egyik Potudany menti orosz falu magyar állomásparancsnoka az alábbiak szerint igyekezett kompenzálni: „Ma ismét engedélyt adtam a lakosoknak, hogy a malomban öröltessen. Két őrt is adtam melléjük az útra, nehogy az esetleg meghúzódó partizánok elvehessék a gabonájukat. Egy orosz asszonyt súlyos műtét miatt átvittem a tábori kórházba, ahol a műtétet végrehajtották (szemműtét). Így a beteg megmaradt, és egyik szemére látni fog. Ellenkező esetben pár napon belül meghalt volna. Ilyen cselekmények és a gondoskodás az oroszok hálóját vonja maga után. Bizalmuk irányunkban mindennap erősebb lesz, mert gondoskodunk róluk. Minden kérésüket lehetőleg teljesítjük, amire szegényeknek nagy szükségük van. Ismét járhatnak szabadon a templomukba, ami húsz éven keresztül raktár volt. [...] Általában minden lehető megadunk nekik, csak a pontosságot követeljük meg tőlük”³⁵ – olvasható a korabeli naplóban.

Kállay Ferenc tartalékos főhadnagy, a 31. gyalogezred gh. főnöke az alábbiak szerint emlékezett vissza alakulatának a helyi lakossággal való kapcsolatára: „Az ezred hátsó vonala Ternovojén húzódott, de a lakosság bent volt, mert Rummy Lajos ezredes [a 31. gyalogezred parancsnoka – Sz. P.] annyira emberséges volt, hogy azt mondta nekünk, hogy ha rendesen viselkedik a lakosság, ne bántsátok őket. Nekem külön felhívta a figyelmemet arra, hogy ha a konyhán maradék van, azt adjuk oda az orosz lakosoknak. Ugye, az alakulatomból többen szabadságra mentek. Mi azért fölvételeztük az adagokat és bizony 20–22 kosztosom minden nap megjelent az ebédosztásnál. [...] Nagyon hálásak voltak ezek az emberek nekünk. Azt lehet mondani, szinte összebarátkoztunk velük. Nem bántottunk senkit. [...] Nehogy azt gondoljuk, hogy azért jöttünk, hogy itt esztelenül gyilkoljunk, meg romboljunk. Idehoztak bennünket, itt vagyunk, viselkedjünk emberségesen.”³⁶

Ezt a korabeli, személyes naplórészletet nem véletlenül hagytam vitacikkem végére. A téma esetleges későbbi, árnyaltabb, többoldalú és tudományos igényű feldolgozásához szántam adalékul.

³⁵ Hőbe L.: Orosz földön i. m. (18. jz.) 122–123.

³⁶ Hol vannak a katonák? Szemelvények a Don-kanyart megjártak vallomásaiból és korabeli hadijelentésekből. Szerk. Tál Gizella–Raffai István. Új Horizont, Veszprém, 2005. 194.

KRAUSZ TAMÁS–VARGA ÉVA MÁRIA

Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás

Ritka az olyan recenzió, amely az elejétől a végéig csúsztatásokra épül. Szabó Péter írása e recenziók közé tartozik. De hát menjünk sorjában, s fejtsük fel a hamis konstrukció értelmét és funkcióját.

1. Felháborítónak is tarthatnánk, hogy már a recenzió címe és első alcíme is hamis. Ugyanis Szabó Péter úgy állítja be a dolgot, mintha a kötetünk előszava, illetve a kötet szerkesztői azt állítanák, hogy a magyar megszálló csapatok *tudatos népirtást* hajtottak végre a Szovjetunió elfoglalt területein. Bárki meggyőződhet róla, hogy a magyar megszálló csapatokkal kapcsolatos „tudatos népirtás” vádja olyan elmeszülemény, amelynek egyetlen funkciója van: a kötet lejáratása. A „tudatos népirtás”, az „előre megtervezett népirtás” fogalmak nemhogy az előszóban, de az egész kötetben sem szerepelnek a magyar megszálló csapatok tevékenységével összefüggésben. Ennek ellenére Szabó Péter cikkének koncepciója erre a vádra épül. Ő sem értette meg vagy nem akarta megérteni a *náci népirtásban* való magyar részvétel problematikájának egészét. Mivel ez a torzítás egy szakmai folyóiratban jelenik meg, kénytelenek vagyunk röviden összefoglalni a kötet előszavában vázolt álláspontunkat, hogy végleg elejét vegyük a hasonló félreértelmezéseknek.

Elemi dolog, mégis megfélelkeznek róla komoly szerzők is: a Szovjetunió elleni háború az Ost-terv és a Barbarossa-terv alapján kezdettől fogva a német „élettér” (Lebensraum) megszerzéséért folyt, ez volt az alapvető tétje. A náci Németország az első pillanattól olyan háborút folytatott a Szovjetunió ellen, mely az addigi világtörténelemben példátlan volt: olyan gyarmatosító-területrabló, totális háborút, amely teljességgel eltért a Nyugaton folytatott náci hadviseléstől. Keleten a háború alapvető jellege és tartalma magában foglalta a népirtást mind céljában, mind eszközszerében. Itt a náci Németország alapvetően más célokat tűzött ki maga elé, mint a többi, korábban megszállt országban. A Szovjetunió (és Lengyelország) esetében a helyi lakosság megsemmisítése, illetve az Urál mögé deportálása, az ország teljes gazdasági kifosztása, német kolonizációra való előkészítése volt a szándék.¹

1 Vö. *Richard Breitman*: The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution. University Press of New England, Hanover, 1992.; *Götz Aly*: Endlösung. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden. Fischer, Frankfurt, 1995.; *Népirtás a Szovjetunióban*. Szerk. Krausz Tamás. Magyar Russzisztikai Intézet, Bp., 1992. (Szovjet Füzetek 5.); *Пикер Генри-Хаффнер*

Közismert az is, hogy a népiirtás elsődleges célpontjai a zsidók, az oroszok (szlávok) és a kommunisták voltak, amely embercsoportok között a nácik világos határokat nem is húztak. A *Generalplan Ost* ma már tankönyvekben szereplő dokumentum, vádirat a náciizmus ellen, amely 1941-ben még azzal számolt, hogy a keleti területeken három évtized alatt 31 millió szláv és zsidó fog eltűnni. A nácik azonban már három év alatt sokszorosan túlteljesítették tervüket, hiszen az elpusztított polgári lakosság száma 1944-re meghaladta a 25 millió főt. 1943-ra a *Generalplan Ost* módosított változata már mintegy 50 millió „alacsonyabb fajú” legyilkolt emberrel számolt. A német felügyelet és ellenőrzés alatt álló magyar, román, ukrán, lett, litván, finn, olasz stb. fegyveres megszálló alakulatok a háború egész időszakában részt vettek a náci Németország fegyveres erőinek e népiirtásában. Ezen nem változtat az a tény, amit mi is állítunk, hogy a magyar megszálló csapatok nem azzal a céllal támadták meg a Szovjetuniót, hogy népiirtást hajtsanak végre. A recenzens állításával ellentétben mi tehát nem *magyar* népiirtásról, hanem *náci* népiirtásról beszélünk.² A magyar megszálló csapatok belesodródtak a népiirtás náci projektjének megvalósításába, függetlenül attól, mit gondoltak és mit nem gondoltak önmagukról és tetteikről a magyar katonák és parancsnokaik. A magyar vezérkar úgynevezett 10. számú füzet³ és az egyéb rendeletek, utasítások rasszista és a népiirtás ideológiai megalapozása felé tájékozódó kitételei 1942 tavaszáról származnak, tehát a nácikhoz való egyértelmű ideológiai alkalmazkodás majdnem egy évvel későbbi dokumentumai, mint a Szovjetunió megtámadása.⁴ Ez a háború általános kerete, amelytől a recenzens gyakran elvonatkoztat. Miközben Szabó Péter követeli, hogy kötetünk egyes dokumentumai kerüljenek helyi, „konkrét” kontextusokba, ő maga kiszakítja a tömeggyilkosságok sorozatát a valódi történelmi kontextusból, a náci népiirtás rendszeréből, és az elkövetett háborús bűncselekményeket az „atrocitások” fogalmába csúsztatja át, mondván, a háborúban elkerülhetetlenek az ilyen események. Így ragadja ki a partizánvadászatot, a partizánok elleni *magyar háborút* a háború egészének szövevényes történetéből és általános összefüggésrendszeréből.

2. A cikk második csúsztatását a recenzens „feledékenysége” alapozza meg. Szabó Péter ugyanis úgy tesz, mintha az általunk idézett dokumentumok, az úgynevezett 10. számú füzet és a „7400/MM. A. 1942. számú” rendelet, amely utóbbi – egyelőre – valóban csak Háy Gyula kiadványából⁵ áll rendelkezésünkre, nem

Себастьян: План «Ост»: как правильно поделить Россию. Алгоритм, Москва, 2011. http://www.htkp.org/index.php?option=com_content&task=view&id=32&Itemid=33 (letöltés: 2013. máj. 17.) (Vö. Kovács Mónika, Vági Zoltán és Kádár Gábor vizsgálódásaival.)

2 A genocídium fogalmáról ld.: *Szilágyi Ákos*: Hideg évek. A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Élet és Irodalom 2013. március 22. 13.

3 A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. Partizánharcok. 10. számú füzet. Honvéd Vezérkar főnöke 4. osztály. Attila-nyomda, Bp., 1942.

4 Más kérdés az, hogy maga a Horthy-rendszer milyen mélységesen rasszista-antiszemita és anti-kommunista „kulturát” és nemzeti indoktrinációt tartott fenn negyedszázadon keresztül, és természetesen a 10. sz. füzet rasszizmusa sem választható le erről a rendszerről.

5 *Háy Gyula*: Partizánok tükre. Athenaeum, Bp., 1945. A kötet először 1943 májusában, Moszkvában jelent meg magyar nyelven. A Moszkvában élő magyar emigránsok 1943 tavaszán lehetőséget kaptak, hogy az addig szovjet kézre került hadizsákmány-iratokba betekintsenek. Háy Gyula és Rákosi

tartalmazná azokat a rettenetes rasszista utasításokat, amelyeket idézünk.⁶ E helyett azt igyekeznek tagadni, hogy a magyar megszálló csapatok részt vettek a holokausztban, a rasszista indítékú népirtásban, noha kötetünk számos dokumentuma is világosan bizonyítja ezt. A „partizángyanús”, orosz és kommunista meggyőződésű emberekkel szemben magyar részről a rasszista indíték nem kezdettől, hanem csak 1942 áprilisától, a Szombathelyi Ferenc vezérezredes által irányított vezérkari főnökség 4. osztályának 10. számú, már említett „segédletében” és egyéb rendeletekben kapott világos megfogalmazást. Ám az antiszemita, rasszista és népirtásra utasító részeket Szabó Péter – prekoncepciójának megfelelően – egyszerűen elhallgatja, úgy tesz, mintha nem léteznének.

Itt önkritikusan meg kell jegyezzük: a 10. számú füzet és a Háy által felhasznált egyéb dokumentumok idézésekor az előszó 30–31. oldalán elírások történtek, melyek félreértelmezésre adhatnak okot.⁷

A recenzens maga is használja a 10. számú füzetet, amelynek egyes kitételeit kritikátlanul idézi, mintha azoknak a lakossággal való jó kapcsolattartás lett volna a fő céljuk, nem pedig a Szovjetunió meghódítása, leigázása és kifosztása.⁸ E hódító cél érdekében a dokumentum persze szeretné, ha sikerülne megnyerni az alávetett lakosság egy részét, számítva a szolgalelkűség történelmileg kikovácsolt momentumaira, de a legbrutálisabb erőszakkal és gyilkosságokkal kívánja letörni az ellenállás, az emberi autonómia minden megnyilvánulását, amiről kötetünk egyéb-

Mátyás valószínűleg az akkori IMEL (Marx–Engels–Lenin Intézet), ma a RGASZPI (Oroszországi Állami Szociálpolitika-történelmi Levéltár) épületében tanulmányozhatták ezeket a dokumentumokat, melyek megtalálása érdekében az orosz levéltári kollégák segítségével mindent elkövettek, de sajnos nem jártunk sikerrel. A korabeli magyar hadizsákmány-iratok felkutatása több ok miatt sem egyszerű vállalkozás, ezeket az iratanyagokat ugyanis nem egy helyen, hanem különböző moszkvai és vidéki archívumokban őrzik, és sok esetben a magyar eredetű iratok nem különülnek el a német és egyéb eredetű hadizsákmány-iratoktól. Példának okáért a Voronyezsi Terület Állami Levéltárában is a hadizsákmány-iratok egy fondban vannak. Ld.: Voronyezsi Terület Állami Levéltára Государственный архив Воронежской области (= ГАВО) Ф. Р–2100. Коллекция трофейных документов периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Воронежская область.

6 Noha a „7400/MM. A. 1942. számú” rendelet eredetije még nem került elő, a hamisításnak nincsen semmiféle kimutatható jele vagy értelme, ilyesmit egyébként egyetlen szerző sem állít. Magunk is kértük a HM HIM Hadtörténelmi Levéltárának segítségét a parancs eredetijének idézése érdekében, de a keresés még nem járt eredménnyel. Annak ellenére, hogy Háy Gyula brosúrája propagandacéllal készült, a benne idézett hadizsákmány-iratok szövegének meghamisítását feltételezni a forráskritika teljes negligálását jelentené. Mivel a Háy kiadványában gyakran idézett 10. sz. füzet valamennyi mondata megegyezik az eredeti kiadvány szövegével, milyen alapon feltételezhetnénk, hogy a többi idézett forrás esetében tudatosan meghamisított szövegekről lenne szó?

7 Az ominózus 10. sz. füzetnek nem volt melléklete, a 16. sz. melléklet a 7400/MM. A. 1942. sz. rendelet IV. fejezetéhez tartozik, és ez utóbbit nem Abt Ottó adta ki. „A zsidók maradéktalan kiirtása elsőrendű érdek” – az idézet Háy írása alapján az „Összefoglaló jelentés a partizántevékenységről c. dokumentumból (796. sz. megsz. csop. I.a. [19]42. I. 19.) származik. Ld.: Háy Gy.: Partizánok tükre i. m. (5. jz.) 58.

8 Az ukrán népről faji alapon elmélkedő szöveget hatásadász módon – az orosz nép alacsonyabbrendűségét sugalló középső szövegrészeket tudatosan kihagyva – annak bizonyítására használja fel, hogy az ukrán lakosság kiirtása nem tartozott a magyar megszálló csapatok feladatai közé.

ként számos forrást idéz. Ezzel, vagyis a polgári lakossággal való „jó viszony ápolásával” kapcsolatosan felhívjuk Szabó Péter figyelmét a magyar parancsnokságok hirdetésményeire, falragaszaira is az 1942–1943-as időszakból, amelyek a lakosság minden tagját a legkisebb kihágásért is felkoncolással fenyegették.⁹ Kritikusunk elhallgatja a 10. számú füzet és egyéb rendeletek, parancsok sajtószerűen a zsidók kiirtására vonatkozó utasításait és a gyakorlatban végrehajtott zsidóellenes akciókat, amelyeket a magyar egységek gyakran az SS-szel közösen hajtottak végre, máskor saját szakállukra, továbbá szintén elhallgatja a civil lakosság, köztük a gyermekek fizikai megsemmisítésére vonatkozó instrukciókat is.

3. A recensens harmadik csúsztatása az 1899. és 1907. évi hágai egyezmények értelmezésével kapcsolatos. (E két békekonferencia összehívására mellesleg éppen II. Miklós orosz cár kezdeményezésére került sor.) A korabeli hadijog betartása kapcsán arról sem lenne szabad megfeledkezni, hogy a náci Németország, majd pár nappal később magyar szövetségese, a horthysta állam hadüzenet nélkül rontott rá a Szovjetunióra, megszegve ezzel az 1907. évi hágai III. egyezményt az ellenségeskedés megkezdéséről,¹⁰ majd a háború során az első perctől az utolsóig semmiféle hadijogot soha, sehol nem tartottak tiszteletben. A náci Németország a totális háború koncepciójában és gyakorlatában – már a háború kitörését megelőző parancsok alapján is – eleve felmondta a korabeli hadijog tiszteletben tartását. A kegyetlenkedéseket és magát a népiirtást már a Szovjetunió lerohanása előtt számos utasítás kilátásba helyezte. Ezt jól bizonyítja – a hírhedt kommisszár-parancson kívül – a német véderő-főparancsnokság (OKW) főnökének, Wilhelm Keitel vezértábornagynak 1941. május 13-án kiadott szigorúan titkos parancsa is,¹¹ mely I. részének 2. pontjában ez áll: „A partizánokat kíméletlenül meg kell semmisíteni harc vagy üldözés közben.” Még nem voltak a Szovjetunióban partizánok, amikor kiirtásukra már parancs született! Vajon hogyan egyeztethető össze a korabeli hadijoggal az, hogy a polgári lakosság ellen elkövetett bűntettekért eleve eltekintenek a felelősségre vonástól? Ugyanis az ominózus parancs II. részének 1. pontja értelmében: „A csapatok szolgálatában állók és a kiszolgáló személyzet által az ellenséges polgári személyekkel szemben elkövetett tettekért történő felelősségre vonás nem kötelező, még azokban az esetekben sem, ha ezek a cselekmények katonai bűntettet jelentenek vagy szolgálati szabályzatot sértenek.”¹² Talán az sem a véletlen műve, hogy Keitel 1941. június 27-én a titkos dokumentumok kezelé-

9 Ld. a 180–182. sz. dokumentumokat. A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Főszerk. Krausz Tamás. Szerk. Krausz Tamás–Varga Éva Mária. L'Harmattan, Bp., 2013. 478–481.

10 1913:43. törvénycikk. III. Egyezmény az ellenségeskedések megkezdéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7239> (letöltés: 2013. máj. 21.)

11 Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941–1944 гг.). 2-ое издание. Политиздат, Москва, 1968. С. 31–33. Az először 1963-ban megjelent dokumentumkötetben közölt irat levéltári jelzete: Государственный архив Российской Федерации (= ГА РФ) Ф. 7445. Оп. 2. Д. 166. ЛЛ. 65–70.

12 Keitel 1941. május 13-i titkos parancsa a nürnbergi perben is bizonyító dokumentumként szerepelt.

séről kiadott rendelkezésében minden katonai egységnek megparancsolta, hogy a május 13-án kiadott dokumentum valamennyi másolatát semmisítsék meg, azzal a kitételrel, hogy maga a parancs – a másolatok megsemmisítésétől függetlenül – hatályban marad.¹³

Vajon ugyancsak a korabeli hadijog tiszteletben tartása vezérelte Himmler SS birodalmi vezetőt és a német rendőrség főnökét is, amikor 1942. július 31-i különleges parancsában pszichológiai okokra hivatkozva betiltotta a „partizán” szó használatát és helyette csak a „bandita” szó alkalmazását engedélyezte?¹⁴ Ezt követően Keitel – Hitler utasítását teljesítve – 1942. december 16-án titkos parancsot adott ki, amelyben a „bandák” elleni harcban a német katonáknak korlátozás nélkül bármilyen eszköz alkalmazását lehetővé tette, beleértve az asszonyok és gyerekek likvidálását is! Ebben a parancsban már kategorikusan kijelentették, hogy egy német sem vonható felelősségre a „bandák és cinkosaik” ellen tanúsított viselkedésért.¹⁵

Természetesen a náci vezetők által kiadott – fentiekben említett és ezekhez hasonló további – parancsok mentegetése arra épült, hogy a Szovjetunió nem ismerte el a hágai és genfi egyezményeket. Ugyanakkor azok a magyar szakemberek, akik ma is elfogadják ezt az érvelést, sajnálatosan nem ismerik azokat a diplomáciai lépéseket sem, amelyeket az orosz kollégák már az 1990-es évek végén feltártak. Nevezetesen: a szovjet kormány 1941. július 17-én jegyzékben fordult a német félhez, melyben kinyilvánította szándékát, hogy kész az 1907. évi hágai konvenció elismerésére és kölcsönös alapokon való betartására. 1941. június végén, július elején, mintegy két héten keresztül megbeszélések folytak arról, hogy a Szovjetunió csatlakozik az 1929. évi genfi egyezményhez is. 1941. június 27-én Molotov külügyi népbiztos felvette a kapcsolatot M. Guberrel, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága elnökével a hadifoglyok névsorának kicserélése ügyében.¹⁶ A Szovjet-

13 *Геннадий Бордюгов*: Преступления Вермахта против гражданского населения. // Истребительная война на Востоке: Преступления вермахта в СССР, 1941–1944: Доклады / Под ред. Г. Гордика–К. Штанга. АИРО-XXI, Москва, 2005. С. 41. Keitel 1941. július 23-án kiadott újabb parancsa előírta a megszállt területeken a lakossággal szemben a legkegyetlenebb eszközök alkalmazását. Преступные цели i. m. (11. jz.) С. 77. A dokumentum levéltári jelzete: ГА РФ Ф. 7445. Оп. 2. Д. 141. Л. 140.

14 A parancsot közli: *Война Германии против Советского Союза, 1941–1945: Документальная экспозиция к 50-летию со дня нападения на Советский Союз / Под редакцией Рейнгарда Рюрупа*. Argon, Берлин, 1992. 89. sz. dokumentum; *Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941–1945. Eine Dokumentation zum 50. Jahrestag des Überfalls auf die Sowjetunion*. Hrsg. Reinhard Rürup. 2. überarb. Aufl. Argon, Berlin, 1991. 1942 szeptemberében maga a magyar katonai vezetés is kiadott egy utasítást, amelyben a „bandák leküzdését” taglalja, és figyelmeztet arra, hogy kerülendő a pozitívnak tartott „partizán” kifejezés. Ld.: *Pálffy Lajos*: Kiállításra termosz kávéval és szendvicsekkel. http://mandarchiv.hu/cikk/1546/Kiallitasra_terminsz_kaveval_es_szendvicsekkel (letöltés: 2013. máj. 24.)

15 Преступные цели i. m. (11. jz.) С. 132–133. A közölt dokumentum levéltári jelzete: ГА РФ Ф. 7445. Оп. 2. Д. 96. ЛЛ. 86–87.

16 *Конасов В.Б.*: Международный Комитет Красного Креста–Советский Союз: дорогой сотрудничества и конфронтации (1939–1952). Исторической очерк документов. Москва, 1999. С. 5–33.; *Суржикова Н.В.*: Иностранцы военнопленные Второй мировой войны на

unió ankarai nagykövete, Sz. A. Vinogradov tárgyalásokat kezdett dr. Junot-val, a Vörös kereszt Nemzetközi Bizottságának megbízottjával. 1941 júliusában a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének nevében készült egy határozattervezet is,¹⁷ amelyben rögzítették, hogy a viszonyosság teljesülése esetén a szovjet állam kész a háború alatt a hágai és genfi egyezményeket betartani, azonban e határozat életbe léptetésére nem került sor. Feltételezhetően azért sem, mivel a német kormány 1941. augusztus 25-én a válaszul küldött jegyzékében elutasította e szovjet kezdeményezést.

A II. világháború alatti és utáni partizánmozgalmakkal kapcsolatosan napjainkban még szakmai körökben is a kettős mérce alkalmazása figyelhető meg. A partizánvadászattal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a náci és a szovjetek által 1939 szeptemberében megszállt Lengyelországban Európa legnagyobb méretű partizánmozgalma bontakozott ki. Az otthon maradt lengyelek a háború egész ideje alatt különböző harci csoportokat hoztak létre szigorú konspirációs szabályok szerint. Szabotázsakciók, terrorcselekmények tömegét követték el előszörban a náci, de a szovjet megszállók ellen is. Az itthon is széles körben ismert Honi Hadsereg csak az egyik, bár kétségkívül a legnagyobb partizánmozgalmat folytató harci szervezet volt a megszállt területen. Az USA és Nagy-Britannia a Honi Hadsereget mint a háborúban részt vevő harcoló felet csak 1944. augusztus 30-án ismerte el, amikor már egy hónapja tartott a varsói felkelés.¹⁸ Nincs a világon olyan történész, aki bármilyen nemzetközi vagy más egyezményre, törvényre hivatkozva jogosnak ismerné el a náci, majd a szovjet hatóságok által elkövetett sokszor tömeges megtorlásokat csak azért, mert ezek a lengyel partizánok ellen történtek. Úgy látszik, Szabó Péter felfogása szerint csak a szovjet polgároknak nem volt joguk honvédő (függetlenségi) háborút folytatni a náci megszállók ellen, mindenki másnak igen.¹⁹

Egyébként kritikusunk partizánokra vonatkozó nézetei is igen kétségesek, mert sajnálatosan felcseréli az okot az okozattal, ami egy történész esetében aligha tolerálható tévedés. Hiszen nem a partizánok az okai a totális háborúnak és a vérengzésnek, hanem maguk a megszállók, a totális háborút elindító és az azt

Среднем Урале (1942–1956 гг.) Гуманитарный университет, Екатеринбург, 2006.; *Щелокаева Т.А.*: Юридические основания уголовного преследования иностранных военнопленных в СССР (1939–1956 гг.). Право и политика 2000. № 7. С. 55.; *Varga Éva Mária*: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében. Russica Pannonica, Bp., 2010. (Russisztikai Könyvek 23.) 71–72., 78–80.

17 A határozattervezet megtalálható: ГА РФ Ф. Р-9501. Оп. 5. Д. 62. ЛЛ. 81–82. Közli: Русский архив. Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР. 1941–1955 гг. Книга первая Т. 24 (13–2). Под ред. В.А. Золотарев. ТЕРРА, Москва, 1999. С. 17–18.

18 *Marek Getter*: Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim. Biuletyn IPN. (43-44) sierpień–wrzesień 2004. 66.

19 A lengyel földalatti partizánmozgalomról ld. még a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézetének több tucat kiadványát, különösen: Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956. Red. Rafał Wnuk–Sławomir Poleszak–Agnieszka Jaczyńska–Magdalena Śladeck. IPN, Warszawa–Lublin, 2007.; Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny. IPN, Kraków–Warszawa–Wrocław, 2007.

támogató államok, illetve fegyveres erőik, mert valójában ők hívták életre a partizánmozgalmat, tehát a megszállás az ok, a partizánmozgalom a következmény. Mindez elemi dolognak tűnik, de a mai világban, úgy látszik, már nincsenek evidenciák történelmi körökben sem. Szabó kolléga érvelése módszertani és forráskezelési szempontból a partizán-hadviselés értékelése során igen zavaros. Miközben úgy állítja be a dolgot, hogy a partizánok kegyetlenkedésére volt válasz a lakosság „partizángyanús” csoportjainak (értsd: a civil lakosság nemre, korra való tekintet nélkül) lemészárlása, bizonyító anyagában kizárólag magyar katonai jelentésekkel operál. Az áldozatok tanúságtételei egyszerűen kívül maradnak a tudósi érdeklődésen. A magyar katonai dokumentumokat viszont minden további nélkül elhiszi, fel sem merül a forráskritika szükségessége, noha a tömegmészárlások kivitelezőiről azért elképzelhető, hogy a civilek legyilkolásáért igyekeztek a felelősséget önmagukról a partizánokra hárítani. Szabó Péternek önmagával is tisztázni kellene erkölcsi és ideológiai alapállását, azt a legalább logikailag egységes narratívát, amelyben értelmezni kívánja az eseményeket, a dokumentumokat.

4. Negyedik csúsztatás. Szabó Péter recenziója évekre szóló „munkatervet” dolgozott ki számunkra arról, hogy mivel kellett volna és kellene foglalkoznunk, ami akár megtisztelő is lehetne, ha nem saját és kollégái feladatait igyekezne ránk hárítani. Eszerint az előszónak az lehetett volna a vállalt feladata, hogy megvilágítsa a magyar megszálló csapatok hadtörténelmi teljesítményét. Mintha a szerző nem értené egyrészt azt, hogy ez a kötet az *áldozatok szempontjából létrejött dokumentumokat közli*, s nem is lehetett más feladata, mint az, hogy ezeket a dokumentumokat a maguk teljességében átadja és beleillessze a szovjet területen lefolyt népi harc általános folyamatába, kontextusába. Ehelyett Szabó Péter a magyar hadtörténelmi írás sok évtizedes mulasztásait, köztük a rendszerváltozást követő hadtörténelmszekéit is rajtunk kéri számon. Ami pedig az általunk felhasznált irodalmat illeti, a Szabó Péter által javasolt könyvek egy részére történik utalás, bár igaz, a magyar megszálló csapatok történetének megírására – hangsúlyozzuk még egyszer – nem vállalkoztunk. Ugyancsak nem állt, mivel nem is állhatott szándékunkban, hogy a tematikát átfogó módon és „végrelegesen” feldolgozzuk, ugyanis mi egy dokumentumkötetet szerkesztettünk és nem monográfiát írtunk. A forráskiadványok sajátossága, hogy a szerkesztők bizonyos elvek szerinti válogatásra kényszerülnek, hiszen nem lehet húsz levéltár több millió folyóméternyi iratát leközoelni egyetlen kötetben. A monográfia (szintézis) megírása akkor időszerű egy témában, amikor már rendelkezésre áll számos ehhez hasonló, egy-egy résztémát bemutató levéltári forráskiadvány, illetve az e forrásokra épülő tanulmányok sora.

A recenzió azt a benyomást is kelti, mintha mi nem hivatkoztunk volna a nemrégén publikált, valóban igen érdekes Somorjai-naplóra,²⁰ noha az igazsághoz tartozik, hogy Somorjai sem világítja meg a magyar megszálló katonák tömeggyilkosságait, bestiális kegyetlenkedéseit, emberek tömegeinek elevenen való elégetését, elevenen való eltemetését, gyermekek legyilkolását.

²⁰ *Dr. Somorjai Lajos: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló, Oroszország, 1942–1943. Rubicon, Bp., 2002.*

5. Ezzel elértünk az ötödik csúsztatáshoz, amely a „kontextusra” vonatkozik. Kritikusunk, hogy elverhesse rajtunk a port, úgymond, a *hadtörténeti kontextus* hiánya miatt nem hajlandó elfogadni, hogy deklaráltan nem hadtörténeti összeállításról van szó. A forráskiadvány nem tarthatta feladatának, hogy bármiféle általános hadászati problémákkal foglalkozzon, hiszen a kötetbe foglalt dokumentumok elsősorban a civilekkel és a hadifoglyokkal szemben elkövetett háborús bűncselekményeket tükrözik, és nem a hadműveletekre, harci jellegű cselekményekre fókuszálnak. Egyes magyar tábormokok kihallgatási jegyzőkönyveiben találkozhatunk bizonyos hadműveletek ismertetésével, de a kihallgatók – érthető módon – mindenekelőtt az ezeket kísérő „megtorló akciókra” koncentráltak.²¹

De menjünk tovább. Nem sok abszurdabb megállapítás képzelhető el, mint az a megjegyzés, hogy „az ukrán–orosz polgári lakosság körében *utólagosan* (kiemelés – K. T.–V. É. M.) felvett nyilatkozatoknak, illetve a szovjet területi bizottságok jelentéseinek forrásértéke meghatározhatatlan, de mindenképpen kétséges”. Kezdjük ott, hogy az „utólagosság” Szabó Péter által itt használt fogalmának a világon semmi értelme nincsen. Hiszen a dokumentumokat hamarabb felvenni, mint az után, hogy a német és magyar megszálló csapatokat kiűzték a szovjet településekről, fizikai képtelenség lett volna. Valójában az események nyomán frissebb adatfelvételeket elképzelni sem lehetett. Továbbá a recenzens figyelmét elkerülte az a körülmény is, hogy mivel kötetünk az egyetlen olyan forráscsoportot adta közre, amely az *áldozatok*, nem pedig a gyilkosok szempontjából készült, nem egyszerűen eredeti és elsődleges forrás, hanem a maga nemében kivételes jelentőségű, unikális, más források ugyanis a Szovjetunió elfoglalt területeinek egészére vonatkozóan nem is állnak rendelkezésünkre. Az Ukrajnára vonatkozó SS-adatok is csupán részlegesek (ha már az SS-dokumentációt hitelesnek akarjuk tekinteni!), és a RÁB adatai az egyedüliek, amelyek a civil veszteségek egészének átfogó dokumentációját adják.

Még ha a Szabó Péter által áttekintett rejmentarovkai „sajnálatos események”,²² ahogyan a recenzens fogalmaz, azaz a tömeggyilkosságok és falugyújtogatások „háttérét” tekintjük is, vagyis a partizánmozgalom tényeit, akkor sem tagadható a civil, békés állampolgárok, nők és gyermekek, aggastyánok kiirtása. Tehát a „kontextus”, a partizánok elleni harc minden felgyújtott település és minden tömeggyilkosság esetében „háttérként” felhozható, hiszen a megszálló csapatok katonái nemzetiségtől függetlenül természetesen rettegtek a partizánoktól. De ha erre hivatkozva igazolnánk a tömeggyilkosságokat és a felfoghatatlan számú háborús bűncselekményt, beleértve mindenekelőtt a gyermekek bestiális legyilkolását is, akkor lezúlnának a gyilkosok erkölcsi színvonalára. Szabó Péter hatalmas elánnal veselkedett neki, hogy a magyar forrásokat illetően kioktasson minket,

21 Ld. például az 1., 4., 6., 10., 14., 16–18., 21. sz. dokumentumokat. A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban i. m. (9. jz.)

22 *Szabó Péter*: Adalékok a magyar királyi honvédség megszálló alakulatainak tevékenységéről a keleti hadművelési területen. Rejmentarovka, 1941. december 21. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 2. sz. 481–495.

ám „kétséges értékű” dokumentumaink közül egyetlenegyhez sem talált egyetlen dokumentumot sem, amely az orosz falvak civil veszteségeire vonatkozott volna. Vajon mitől teljesebb és hitelesebb a magyar 2. hadsereg egykori honvédjének és tisztjeinek memoárjaiból, feljegyzéseiből kibontakozó kép? Vándor Endre tartalékos zászlós és Csizmazia Gyula tizedes frontnaplójából a recenzióban idézett bejegyzések sem szolgálnak elegendő cáfolattal az Uriv községben 1942 júliusában történetekre.²³ Mi végre hát akkor Szabó kolléga „forráselkötelezett” historikus odaadása az ügy iránt? Éppen ez az igazi probléma – az ügy maga. A recenzens számára minden probléma központi kérdése a „mundér becsületének” és a magyar honvédség hivatalos heroizálásának védelme, a népirtás tagadása.

6. Hatodik csúsztatás. Kritikusunkat, részben talán jogosan, nagyon zavarja, hogy néhány dokumentumban pontatlanul szerepel egy-egy magyar egység száma. E néhány esetet azonban ő sem tudja korrigálni, ő maga sem tudja meghatározni, hogy mely egységekről van szó pontosan, pedig ő a hadtörténész, tőlünk viszont elvárta volna, hogy ezeket az adatokat, amelyeket ő és elődei sok évtizeden át nem tártak fel, mi tárjuk fel egy forráskiadvány lábjegyzeteiben. Így is sok adatot nekünk kellett – példának okáért a magyar törzstisztek, főtisztek életútjából – megtalálni, ami nyilvánvalóan a hadtörténészek feladata lett volna. Továbbra is fenntartjuk azt az álláspontunkat, hogy a dokumentumok ilyen típusú tévedéseinek tételes korrigálását nem vállalhattuk fel. Számos esetben – például a recenzens által felhozott 33. magyar gyaloghadosztály 2. gyalogezred 4. zászlóalj esetében – valószínűleg nem is lehet megoldani e feladatot, hiszen sem az említett személynevek, sem a katonai alakulatok adatai nem nyújtanak ehhez segítséget. Önkritikusan meg kell jegyezzük, hogy a tábornoki perek esetében „elfért” volna még néhány magyarázó jegyzet, amely talán néhány „feltételezés” alól kihúzta volna a talajt. Túl azonban azon, hogy mennyire életszerű Szabó Péter követelése, felmerül itt egy másik csúsztatás is. A recenzens „elfelejti” megjegyezni: az orosz fül számára a magyar nevek és számok megjegyzése bizony nem egyszerű dolog, ráadásul a lényeg tekintetében mit sem változtat a tömeggyilkosságok tényein az, hogy mely magyar egységek követték el azokat. A hitelesség kérdése és az alakulatok száma tehát két külön kérdés, amelyek nem csúszthatók egybe. Az alakulatok megnevezésének kérdése ettől még persze lehet fontos hadtörténeti kutatás tárgya, miként a magyar nevek további pontosítása is, hiszen a dokumentumokban szereplő magyar nevek, sok esetben a gyilkosok nevei felismerhetetlenül eltorzítva szerepelnek, de nyilvánvalóan konkrét személyeket takarnak, akik pontos felderítésében Szabó Péter és hadtörténész kollégái nyilván részt vállalnak majd a magyar hadtörténet-írás nagyobb dicsőségére.

7. Hetedik csúsztatás. A cikkíró egy másik módszertani következetlensége, hogy valamit *feltételez*, majd később a feltételezést már *kész tényként* kezeli. Szerzünk a tábornoki perek anyagát, dokumentumait ugyan többre tartja, mint a kötetünk második részében szereplő levéltári forrásokat, de azért a perek tekintetében

23 Ld. a 144., 155., 156. és 158. sz. dokumentumokat. A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban i. m. (9. jz.)

is rendkívül egyoldalú és furcsa forráskritikát alkalmaz, *feltételezéseket* fogalmaz meg, noha azokat bizonyítani nem tudja. Példának okáért, Szabó kolléga így ír: „A mindent vagy a vádak egy részét »beismerő« válaszok megfogalmazásai és szóhasználata elég beszédes. Álgya-Pap Zoltán altábornagy 1947. október 31-ei »nyilatkozatában« olyan kifejezések és szófordulatok találhatók, amelyeket nagy valószínűséggel vallatói adhattak a szájába.” Mármost Szabó Péter állításait, feltételezéseit, gyanúját egy olyan ember későbbi visszaemlékezésével alapozza meg, aki részt sem vett a csernyigovi perben. Ráadásul a recenzens minden szakszerűséget nélkülözve még csak e visszaemlékezés felvételének időpontjára sem utal, csak sejteni lehet, hogy évtizedekkel későbbi „vallomásról” van szó. Az pedig, hogy a tábornoki per nyelvezete is a maga korában gyökeredzik, természetes, mint ahogyan az is – az előszó szintén kitér rá –, hogy a feltett kérdések „egyenkérdések”, és kizárólag a kihallgatók érdeklődését és a bíróság által képviselt áldozatok érdekeit tükrözik, de a per nyilvános volt kirendelt védőügyvédekkel. Szabó feltételezésével szemben másról volt szó. Stomm Marcel tábornok úgy emlékezik vissza a hadifogságban közösen eltöltött időszakra, hogy Álgya-Pap Zoltán egyszerűen „átállt” a szovjetek oldalára: „A tábornoki táborban is akadtak mindenáron hazajutni akarók. Akik látszatra feladták világnézetüket, és az orosz propaganda szolgálatába álltak. A magyarok közt négyen akadtak ilyenek: Álgya-Pap Zoltán altábornagy, Fejér Géza, Zsedényi Zoltán és dr. Fábíán Lajos vezérőrnagyok. A többiek azonban mereven elzárkóztak a kísértés elől. Nem hiszem, hogy Álgyaék pálfordulása a szovjet felé meggyőződésből eredt volna. Ez tisztán csak érdek lehetett, és pedig mindnégyük részéről. Álgya teozofista volt. Szép dolog egy ilyen humánus felfogás, de meggyőződésem, hogy itt csak felhasználta abból a célból, hogy az oroszoktól jó osztályzatot kapjon.”²⁴ Mármost az, hogy Álgya-Pap tábornok önös érdekből állt át vagy már a frontra érkezése idején is vonzódott a teozofista szemlélethez, esetleg valóban megbánta szörnyű tetteit, illetve parancsainak súlyos következményeit és papként őszintén vezekelt Indiában, nehéz eldönteni. Ugyanakkor kritikusunkat nem igazán érdekli, hogy a per során a vádlottak igen különféle módon nyilatkoztak meg, egészen odáig, hogy volt, aki bűneit is tagadta, ami Szabó Péter manipulációra utaló nézeteinek és feltételezéseinek ellentmond. Arról sem kellene megfélekedni, hogy a magyar tábornokok, tisztok többsége a per előtt már több mint 2,5 éve szovjet hadifogságban volt, és az illetékes szovjet szervek nagy jelentőséget tulajdonítottak a hadifogolytáborokban az antifasiszta „átnevelésnek”. Gondoljunk csak arra, hogy ezek az emberek nap mint nap szembesültek háborús bűncselekményeik, illetve parancsaik és katonáik tetteinek következményeivel. Ami pedig a „nyelvezetet” illeti, bármely kor ilyen típusú perei, még a modern háborús bűncselekményeket tárgyaló nemzetközi bíróságon folyó perek is tükrözik a korszak nyelvezetét és bírósági célkitűzéseit. Nem is szólva arról a körülményről, hogy recenzensünk a perben elítéltek egyetlen visszaemlékezésére sem tud rámutatni, amely a kihallgatások során elkövetett fizikai erőszakra utalt volna, noha 1956-ban mind szabadultak, és többségük elhagyta Magyaror-

24 *Stomm Marcel*: Emlékiratok. S. a. r. Gallyas Ferenc. Magyar Hírlap Könyvek, [Bp.] 1990. 148.

szágot. Szabó Péternek Tabay József ezredes későbbi visszaemlékezése kell mint „perdöntő” bizonyíték, bár e tekintetben végképpen nem gyakorolt forráskritikát, mindent elhitt, amit elolvasott.²⁵ Persze, lelki nyomásról biztosan beszélhetünk, nem felejtve, hogy tömeggyilkosságokat vizsgáló perben, ahol a dokumentálás rendkívüli nehézségekbe ütközik, a világ minden táján mind a mai napig lelki nyomást alkalmaznak a megfelelő hatóságok.

Tehát nem valódi forráskritikáról van itt szó, hanem csupán arról, hogy Szabó kolléga a dokumentumok értékének relativizálásával mentetgeti a magyar megszálló csapatoknak a népiirtásban játszott szerepét. Eközben az ember elgondolkodik azon, ha csak belenéz azokba a vaskos kötetekbe, amelyek szintén az FSZB Központi Archivumából származó német tábornoki perek anyagait tartalmazzák, hogy a német hadtörténészek szinte minden hadosztály, sőt alacsonyabb egység történetét feldolgozták már.²⁶ Míg nálunk a források „hiteltelenségéről” vitatkozunk, addig Németországban e források alapján tovább írják a náci népiirtás történetét, nálunk meg a magyar megszálló csapatok hadosztályainak – nem is szólva alacsonyabb egységeiről – története mindmáig rendkívül hiányos.

8. Nyolcadik csúsztatás. A recenzius talán legmegdöbbentőbb csúsztatása, amikor az előszóra hivatkozva a dokumentumok korabeli és mai propagandaértékének problémáját minden további nélkül átcsúsztatja a dokumentumok hitelességének kérdéskörébe. Szerzőnk úgy tesz, mintha a történelemben először találkozna azzal a jelenséggel, hogy valamely tömeggyilkossági felmérés anyagait különböző időkben különböző emberek és érdekcsoportok propagandaszempontból különbözőképpen felhasználják. Valójában az a ritkaság, amikor ilyesfajta dokumentumokat nem használ fel a politika a maga érdekében. Ilyen üdvös kivételt hirtelenjében nem is tudnánk említeni. De hát a szóban forgó RÁB-dokumentumok százezreit Sztálin utasítására már 1945 őszén kivonták a forgalomból, mivel az adott korszakban éppenséggel nem volt pozitív propagandaértékük a túl sok szovjet civil áldozat miatt. (Az áldozatok nagy száma pszichológiai sokkot idézhetett volna elő vagy a létező sokkot erősíthette volna fel a szovjet társadalomban, másrészt politikailag felhasználható lett volna a kormányzattal és a pártvezetéssel szemben, hogy

25 A visszaemlékezés több eleme sem életszerű. Például elég nehéz elképzelni, hogy 1950-ben a Szovjetunióban az ügyész látogatást tegyen a börtönben egy külföldi rab cellájában, és őt az együttérzéséről biztosítsa. Ez esetben nem merül fel a dokumentum tartalma kapcsán hitelességi probléma? Mennyivel hitelesebb tartalmilag Tabay ezredes évtizedekkel későbbi visszaemlékezése, mint a tábornoki perek kihallgatási jegyzőkönyvei, ill. a szovjet állampolgárok tanúvallomásai?

26 Генералы и офицеры вермахта рассказывают... документы из следственных дел немецких военнопленных. 1944–1945. МФД, Москва, 2009.; Вермахт на советско-германском фронте: Следственные и судебные материалы из архивных уголовных дел немецких военнопленных 1942-1952. ООО «Книжница» ЗАО «Русский путь», Москва, 2011. A szovjet fogságba került német diplomaták, katonai és belügyi attasék hasonló típusú irataiból készült dokumentumkötet: Тайны дипломатии Третьего рейха: Германские дипломаты, руководители зарубежных военных миссий, военные и полицейские атташе в советском плену. Документы из следственных дел. 1945–1955. МФД, Москва, 2011.

miért nem tudta hatékonyabban megvédeni a békés lakosságot.)²⁷ Szabó Péter nem érti a kérdést: volt-e egyáltalán világos és egyértelmű iránya a propagandának? Ha volt, az nyilván abban állt, hogy leleplezzék a náci népirtást és végrehajtsák a felelősségre vonást, amit a világ közvéleménye követelt. De miért jelentené ez a cél a helyi bizottságok adatfelvételeinek meghamisítását, ráadásul miért éppen a magyarokra vonatkozóan? A német történészek vagy az olasz és osztrák kollégák miért nem vitatják el e dokumentumok jelentőségét?²⁸

Szabó Péter feltételez és kombinál, a dokumentumokkal való „hochmecolás” réges-régi tradícióját követi. Így néz ki tehát ma a „forráskritikai” elkötelezettség hitelessége, amelynek egyetlen célja, hogy megpróbálja aláásni – politikai és propagandaérdekektől vezettetve – a szovjet területen elkövetett genocídium dokumentumainak hitelességét, döntő jelentőségét a népirtás története szempontjából.

9. A kilencedik csúsztatás lényegében arra a formális logika szempontjából is téves feltételezésre épül, hogy ha voltak meghamisított RÁB-dokumentumok, akkor eleve minden ilyen dokumentum hamis. Másképpen fogalmazva ezt a nagyon egyszerű logikát: az NKVD a RÁB nevében meghamisította – a németek nyakába varrva – a Katyńban és környékén elkövetett tömeggyilkosságot, recenzióink pedig e hamisításra utalva a RÁB-dokumentumok hitelességével kapcsolatban felkiált: *Hic Rhodus hic salta!* Őt az sem érdekli, hogy 1943-ban az ügyet először egy NKVD–NKGB-bizottság vizsgálta, majd 1944. január 12-én állították fel a RÁB speciális különbizottságát a lengyel hadifoglyok megölésének kivizsgálására, amelybe a náci által okozott károk felmérésére korábban létrehozott RÁB vezetéséből csupán 3 tag került be. A RÁB vezetőségének többi tagja meg sem ismerhette a valódi dokumentumokat (valószínűleg a meghamisítottakat sem!). A Katyńi ügyben elkövetett NKVD-hamisítás miatt bizonyítaná, hogy a nem NKVD-szerv RÁB és vidéki bizottságainak több ezer településen felvett helyi dokumentumait is meghamisították? Itt megint kritikusunk feltételezési technikája, elszabadult fantáziája lépett működésbe. Nem is szólva arról, hogy elfogadja az FSZB levéltárosai munkájának egyes elemeit, például a Katyńra vonatkozó, valóban eredeti (?) dokumentumokat, de nem fogadja el a neki nem tetszőeket, mondjuk az urivi vérengzésekre vonatkozó dokumentumokat. Ez utóbbi esetekben a kollégákat manipulálással vádolja. Egyébként dokumentumhamisításokkal a „legdemokratikusabb” országokban is nap mint nap találkozunk. Példának okáért maga Szabó Péter is egy hamisított Sztálin-dokumentumot idéz, az 1941. november 17-én kiadott 0428. számú parancsot, de ezt csúsztatásként nem vesszük számba: nem tételezzük fel, hogy felismerhette volna a hamisítást, hiszen nem a szovjet tematika képezi kutatásának tárgyát, így az orosz eredeti levéltári forrást nem tanulmányozhatta.

27 *A. P. Дюков*: За что сражались советские люди. «Русский НЕ должен умереть». Яуза–Эжмо, Москва, 2007. 247–248.

28 Az osztrák történészek orosz és belorusz kollégáikkal közösen összeállított kötete: *Австрийцы и судетские немцы перед советскими военными трибуналами в Беларуси 1945–1950 гг.* Под ред. С. Карнера–В. Селеменева. Грац–Минск, 2007.; *Österreicher und Sudetendeutsche vor sowjetischen Militär- und Strafgerichten in Weißrussland 1945–1950.* Hrsg. Stefan Kerner–Vjačeslav Selemenev. Graz–Minsk, 2007.

A hamisítás felismeréséhez a szovjet történelem specialistájának kell lenni. Más kérdés, hogy Szabó Péter hadtörténészként is tudhatná, hogy ha nem az eredeti szovjet levéltári forrásokból vagy forráskiadványokból idéz, akkor könnyen a hamisítás áldozatává válik, mint jelen esetben.²⁹

Tehát Szabó Péter erkölcsileg védhetetlen csúsztatása a szovjet vezetőség és a partizánok önmaguknak okozott állítólagos kártevésére vonatkozik. Egy hadtörténész esetében Sztálint beállítani – az egyébként ősidők óta alkalmazott – „felperzselt föld” taktikája megalkotójának már a történelemhamisítás kategóriájába tartozik. A szovjet politikai és hadvezetőség rákényszerült a náci támadás következtében arra, hogy ne engedje át az anyagi erőforrásokat az ellenségnek, hiszen ennek a lépésnek az elmulasztása meghosszabbította volna a háborút, az ellenség győzelmével fenyegethetett volna. Ezen károkért a felelősséget a szovjetekre átruházni erkölcsi véték, szakmailag is minősíthetetlen eljárás. Nemcsak azért, mert egy meghamisított dokumentumra épül, hanem mindenekelőtt azért, mert az antifasiszta harc emlékének tudatos besározásáról van szó. A felperzselt föld taktikáját a modern időkben egyébiránt elsőként a náci német hadsereg alkalmazta és nemcsak a keleti fronton, hanem hazánkban is, példának okáért elég csak a budapesti hidak felrobbantására utalni.

10. A tizedik csúsztatás azon alapszik, hogy Szabó Péter nem a szovjet történelem specialistája és felületesen olvasta dokumentumkötetünk előszavát. Így idézi szövegünket: „Az anyagi károk tételes felsorolásain és kimutatásain kívül azon tömegyilkosságokról is készült jelentés, melyeket a magyar csapatok a csernyigovi terület 12 járásában követtek el. Az 1945. március 10-ei keltezésű 83. számú dokumentum szerint 38 611 szovjet állampolgárt »öltek meg vagy kínoztak halálra« e térségben a magyar megszálló alakulatok a háború folyamán. [...] Sajnálatos, hogy az elpusztult szovjet polgári személyek számával nemcsak a RÁB szervei manipuláltak, hanem jelen esetben Krausz Tamás is. A fent említett jelentésben közzétett csernyigovi veszteségadatot ugyanis ő »több mint százezer főre« változtatta a kötet előszavában.”³⁰ Ezen a ponton kell megállni egy pillanatra, mert Szabó Péter recenziójának számos mélypontja közül most értünk el talán a legkritikusabb ponthoz. A csúsztatásban rejlő jókora baki lényege a recenzens topográfiai ismereteinek hiányosságaival is összefügg. Szabó egyszerűen nem tudja: a Csernyigovi

29 A parancs meghamisítását két német történész leplezte le már több mint egy évtizede, a részleteket ld.: *Christian Hartmann–Jürgen Zarusky*: Stalins „Fackelmänner-Befehl” vom November 1941. Ein verfälschtes Dokument. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 4. (2000) 667–674. A hamisított forrást először közli: *Fritz Becker*: Stalins Blutspur durch Europa: Partner des Westens 1933–1945. Arndt, Kiel, 1995. 268. Az 1941. november 17-én kiadott 0428. számú parancs nem tartalmazza az NKVD munkatársainak Wehrmacht-egyenruhába való „beöltöztetését” (amit a recenzióink is idéz) és ezzel kapcsolatosan a lakosság körében terjesztendő propagandát. A parancs eredeti példánya az Oroszországi Állami Katonai Levéltárban található: РГВА Ф. 4. Оп. 11. Д. 66. ЛЛ. 221–222. Közli: Русский архив: Великая Отечественная. Приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941 г. – 1942 г. Т. 13 (2–2). Под ред. В.А. Золотарев. ТЕРРА, Москва, 1997. с. 120–121.

30 Itt jegyezzük meg, hogy a Csernyigovi terület nagy kezdőbetűvel írandó, éppúgy, mint Fejér megye.

területen (oblaszty) nem 12 járás van, hanem 22. Márpedig egyértelmű az előszó-
ban, hogy e terület 12 járásában öltek meg a magyarok több mint 38 ezer embert,³¹
a több mint 100 ezer békés civil és mintegy 24 ezer hadifogoly legyilkolása az
egész Csernyigovi területre vonatkozik,³² vagyis mind a 22 járásra. Tehát a 12
járáson túl elkövetett gyilkosságokat a magyarok és a németek közösen végezték
el. Ezek az adatok különösen fontosak voltak az 1947-es csernyigovi tábornoki
perek szempontjából, noha a magyar megszálló katonaság – eddigi számbavéte-
leink szerint – a Szovjetunió 19 területén hajtott végre gyilkosságokat önmagában
vagy a németekkel közösen. Így pukkad hát ki az egyik igen fontos dokumentum
diszkreditálására tett kísérlet léggömbje.

Szabó recenziójának egy pontján, indulatának engedve, már a levéltári doku-
mentumok fogalmát is idézőjelbe teszi, noha korábban a tábornoki perek anyagát
fontos forrásoknak ítélte. Szerzőnk számára a „lakossági kihallgatási jegyzőköny-
vekkel” kapcsolatosan a legfontosabb hiteltelenítő jel az, hogy a 38 tanúvallomás
közül „az analfabéták és a félalnfabéták száma 17 volt”, miközben „szinte va-
lamennyi tanú teljes bizonyossággal emlékezett arra, hogy településén hány szem-
mélyt gyilkoltak vagy erőszakoltak meg, mennyi lakóépületet gyújtottak fel vagy
romboltak le, s ezeken kívül az elrabolt vagy levágott tenyészállatok számát ille-
tően is »darabra pontos információjuk« volt”. Egy példát vesz „a sok közül”, Marija
Nyikiforovna Glinszkaja vallomását: „A magyar alegységek a [zsabinka-kobrin]
vasútvonal közelében lévő falvakban elkövetett gaztetteik során 19 nőt, 11 gyere-
ket és 15 idős embert öltek meg. 52 lakóépületet és 69 egyéb épületet gyújtottak
fel. 97 szarvasmarhát és 64 sertést vittek el.” Ha az előbb Szabó Pétert topográfiai
ismereteinek hiánya vezette vakvágányra, most az orosz falvak elpusztítása iránti
empátia és a számbavételre vonatkozó ismeretek teljes hiánya viszi tévútra. Marija
Nyikiforovna csak félalnfabéta (nota bene – meghamisítható lett volna ez a tétel
is, ha már hamisítási kényszerről volt szó!) volt, nem pedig gyengeelméjű! Ez
nem jelentette azt, hogy nem tud 100-ig vagy 200-ig számolni vagy emlékezni. A
Szovjetunióban félalnfabétának számított az is, aki tudott olvasni, de nem tudott
írni, vagy tudott fejben számolni, összeadni-kivonni, de nem tudott írásban szoroz-
ni és osztani. Szabó nem tudja, hogy egyébként nem a „félalnfabétának” kellett
összeszámolnia a falu felgyújtásának és kifosztásának következményeit, hanem
az akkor még valószínűleg életben lévő sztároszta vagy a sztároszta helyettese, a
kultúrház igazgatója, netán az iskolai tanító vagy könyvtáros, ha volt olyan, sokan
összeszámolhatták a veszteségeket, s kialakulhatott egyfajta „végső” adat. Miért
ne jegyezhetette volna meg ezeket az adatokat Marija Nyikiforovna, hiszen az ember
életében elég ritkán fordul elő, hogy felgyújtják a települést, élete színterét, ahol
lakik, ahol évtizedeket töltött, ahová minden köti? És ha nem pontosan emlékezett
a szovjet áldozat? Mi van akkor, ha csak 50 házat és a 45 ember helyett csak 39
embert öltek meg, ha nem 97, hanem csak 82 marhát hajtottak el a magyar meg-
szálló katonák? Az volna a forráskritika értelme, hogy a népiirtás dokumentumait

31 Ld. a 83. sz. dokumentumot. A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban i. m. (9. jz.) 278.

32 Ld. a 70. és 71. sz. dokumentumokat. Uo. 212., 216.

ellenőrizetlen *feltételezésekkel* hiteltelenítsük, hogy a 13,6 millió szovjet polgári személy (közülük 7,4 millió a közvetlenül meggyilkolt civil lakosok száma) haláláért a felelősséget levegyük a magyar megszálló csapatok válláról és csak a németekére helyezzük azt át?

11. Tizenegyedik csúsztatás. Szabó Péter tulajdonképpen jóval átlépte a kendőzetlen inszINUÁCIÓ határát, amikor kötetünket igyekszik az 1950-es évek keretei közé beszuszakolni. A recenzens sokat tanult e tárgyban azoktól a politikusoktól, akik elvi ellenfeleiket feltétlenül a sztálinizmus kategóriájába kívánják bedugni. Ha nincsenek érvek, jó lesz a politikai inszINUÁCIÓ is... Úgy tesz kritikusunk, meghamisítva az előszó szövegét is, mintha az a Horthy-rendszer jellegének kérdésében a „Horthy-fasizmus” fogalmi körében mozogna, ahogyan az divatos volt a Rákosi-korszakban. A valóságban természetesen – ismét – éppen az ellenkezőjéről van szó. Szó szerint ez olvasható az előszóban: „Magyarországon az államszocializmus korszakában – a szovjet gyámkodás hatására – 1948 óta gyakorlatilag szintén elhallgatták a háborús bűncselekmények egész szövevényes és iszonyú történetét – néhány, »a Horthy-fasizmusra« vonatkozó általános elítélő mondattal helyettesítve azt.”³³ Nem is szólva itt arról, hogy e cikk szerzőinek egyike nem egy alkalommal fejtette ki álláspontját a Horthy-rendszer és a fasizmus fogalmainak összemérésével szemben.

12. A tizenkettedik csúsztatás már a vice tárgykörébe tartozik. Szabó Péter egyenesen azzal vádol meg bennünket, hogy bizonyos magyar katonai anyagokat, úgynevezett „trófea-”, azaz hadizsákmány-iratokat, amelyek a szovjetek kezébe kerültek, bár nem így fejezi ki magát, de mi végül is „elkonspiráltuk”. Szabó „gondolatmenetében” egyszerre több és hihetetlennek tetsző csúsztatás is szerepel, melyeket mi röviden, egy csokorban foglalunk össze a szűkös terjedelmi keretek miatt. A recenzens a podolszki levéltárral kapcsolatosan hamis feltételezéseket (ismételten feltételezéseket!) fogalmazott meg, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy rossz színben tüntessen fel bennünket, ami nem tisztességes eljárás. Ha alaposabban olvasta volna el a kötet előszavát, rájöhett volna, hogy a kiadványban szereplő „podolszki” dokumentumokat a kötet szerkesztőbizottságának egyik tagja, Sz. I. Filonyenko professzor adta át nekünk, illetve az előszóban tájékoztatjuk az olvasót az úgynevezett „hatósági irattárakban” folytatandó kutatások nehézségeiről. Ebbe a körbe tartozik a Podolszkban található Oroszországi Föderáció Honvédelmi Minisztériumának Központi Irattára is.³⁴ Az is közismert a szakmában, hogy ebbe az intézménybe az elmúlt évtizedekben magyar kutatóknak nem sikerült bejutniuk, így mi sem jártunk ott sohasem. Érdekes, a kollégának évtizedekig nem hiányoztak a népirtás „magyar fejezetének” dokumentumai, de rajtunk számon kéri a nem hozzáférhető vagy egyáltalán nem is létező dokumentumokat. Ráadásul azt az abszurditást megfogalmazni, hogy a gyilkosok dokumentumai az elsődlegesek az áldozatokéval szemben, túllép azon a morális határon, ahol még vita folytatható. Nincsen a világon olyan bíróság, ahol nem az áldozatok vagy azok tanúságtevői-

33 Uo. 21.

34 Uo. 40.

nek vallomásai az elsődlegesek a gyilkosokéval szemben, főleg ha egy olyan eseményorról van szó, amelyről sok-sok tízezer dokumentum készült, mert – mint az Szabó Péter kritikájából nem derül ki – sok millió gyilkosságról van szó, amelyeket a náci fegyveres erők és bűntársaik elkövettek.

Recenzensünknek nem nyerte el a tetszését a kötetünkben mellékletként közölt néhány ÁBTL-es dokumentum sem, melyeket „1945 és 1956 között Magyarországon keletkeztetett népbírósi peranyag”-nak nevez. Ez az állítás is sajnálatos tévedés, hiszen a népbíróságok már 1948-tól fokozatosan befejezték működésüket, az általunk közölt dokumentumok pedig 1951–1952 évkörűek.³⁵ Teljesen nyilvánvaló az e tárgyban közölt magyar levéltári források szerves összefüggése a szovjet dokumentumokéval. Ezek „kitalálhatatlan” történetek rengeteg hiteles tanúval, akik mind alátámasztják e rémes eseményeket. Persze a perek jogi szempontból nagyon bizonytalanok, mivel nincsenek tárgyi bizonyítékok, hiszen a gyilkosok azokat vagy eltüntették, vagy a háború óta eltelt évek folyamán az ilyenek megsemmisültek, de megmaradtak a borzalmakat átélő áldozatok, tanúk korabeli vallomásai, amelyek Szabó Péter számára nem „elsődlegesek”. Vagy talán Auschwitz történetét is az SS-őrök visszaemlékezései alapján kellene megírni?

*

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy kritikusunk egyetlen új, eddig nem ismert dokumentumot sem idézett, sőt egyáltalán nem is tudja megcáfolni a magyar megszállók által elkövetett háborús bűncselekmények dokumentumainak tényeit, amelyekről kötetünk tájékoztat. Az egyetlen „menekülési útja”, hogy „átminősíti” az eseményeket: így lesz a civilek tömeges lemészárlásából, az emberek elevenen történő elégetéséből, a falvak felperzseléséből, a népiirtásból, a háborús bűncselekményekből „sajnálatos esemény”, „atrocitás”. Lelke rajta!

Természetesen nem tagadjuk (miért is tagadnánk?!), hiszen már az előszó is hangsúlyozza), hogy a megszállás mindennapjaiban bizonyára sokféle, a népiirtás szellemétől elütő, azzal szemben álló magatartás is megfigyelhető volt. Ugyanakkor tekintettel kell lennünk arra is, hogy sem az áldozatok, illetve a tanúságtevők, sem a korabeli szovjet szervek erről nem állítottak ki dokumentumokat. Ez a kötet tehát csak *a népiirtás levéltári dokumentumait* tartalmazza. A vitát persze folytatni kell, de most már más mederben. Arra a kérdésre kell mindenekelőtt választ találni: miképpen, miért, hogyan volt lehetséges, hogy a magyar (a román, az olasz stb.) megszálló erők részt vettek a Szovjetunió elfoglalt területein a náci népiirtásban?

35 Ld. Budapest Főváros Levéltárának ismertető anyagát a népbíróságokról: <http://bfl.archivportal.hu/id-1160-nepbirosagok.html> (letöltés: 2013. máj. 24.).

Bél Mátyás *Notitiájának* kiadása – a forráskiadás 21. századi útjai

Az utóbbi évtized meghatározó forráskiadási útmutatója a *Fons* 2000-ben megjelent száma. Ebben Fazekas István a kora újkori latin források kiadásának kérdéséhez fűzött korreferátumában rámutatott, hogy a forráskiadásokban megjelenő sokszínűség, a színvonalbeli egyenetlenség egyik oka „a nagy forráskiadási sorozatok, pontosabban az ezek kapcsán törvényszerűen kialakuló műhelyek hiánya”, amelyek révén a fegyelmezett, következetes forráskiadási ismeretek megjelenhetnek, megvalósulhatnak és elterjedhetnek.¹

A következő oldalakon kifejtett gondolatok e megállapításból indulnak ki. Az elmúlt két évtizedben mindenképpen, de talán a magyar történettudomány forráskiadásainak történetében is egyedülálló vállalkozásnak tekinthető Tóth Gergely és munkatársainak munkája. Természetesen ezt már maga a kiadás tárgyául szolgáló forrás, Bél Mátyás híres *Notitiája* is előrevetíti. Aligha van még olyan, kéziratban maradt mű, amely ilyen mennyiségben, tömörségben és mélységben tartalmaz koherens, kiaknázható tudásanyagot számtalan diszciplína számára, mint Bél nagy munkája.

Bél Mátyás országleírásával valamelyest rokoníthatóak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Ezek, bár jellegükből adódóan egy adott felekezet szempontjából véghezvitt eljárásról tudósítanak, alapvető forrásai az egyháztörténet mellett a helytörténetnek, régészetnek, művészettörténetnek, néprajztudománynak is.² A rendszerváltás óta napvilágot látott kánoni látogatások közül érdemes megemlíteni az egri egyházmegye gazdag vizitációs anyagát 1766–1767-ből, amelyet Kovács Béla adott ki négy kötetben.³ A pécsi egyházmegye területéről Gózszy Zoltán és Varga Szabolcs publikált hasonló forrásokat: az 1738–1742 közötti *canonica visitatiók*⁴ és a helytartótanácsi utasításra készült, 1733. évi plébániai összeírást,

1 *Fazekas István*: Korreferátum Oborni Teréz előadásához. *Fons – Forráskutatás és történeti segéd-tudományok* 7. (2000) 78.

2 Forrásértékkre ld.: *Tomisa Ilona*: Előszó. In: *Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század*. Osiris, Bp., 2002. 11–26.

3 *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásának jegyzőkönyvei. I–IV. S. a. r.* Kovács Béla. Érseki Gyűjteményi Központ, Eger, 1997–2001.

4 *Visitatio Canonica Dioecesis Quinqueecclesiensis, 1738–1742*. Bev., közread. Gózszy Zoltán–Varga Szabolcs. PHF – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2009. (Seria *Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 5.)

melyeket szintén jól hasznosíthat számos tudományág.⁵ A két említett pécsi forráskiadvány közlési elvei ráadásul épp az említett 2000. évi, forráskiadvással foglalkozó *Fons*-számra támaszkodnak, mindenekelőtt az Oborni Teréz és Soós István által rögzített irányelvekre.⁶ A pécsi kötetek és a Bél-kiadás munkatársai között együttműködés is kialakult: mindkét kötet megjelenését Tóth Gergely lektorként segítette, Gózszy Zoltán pedig a *Notitia* eddig megjelent köteteinek munkálataiban vett részt. A jelentősebb forráskiadványok esetében tehát már észrevehető olyan műhelymunka és szakmai együttműködés, amelyet 2000-ben Fazekas István még hiányolt, és amely előremutató lehet a későbbiekre nézve is.

Ennek jelentősége különösen akkor értékelhető és érzékelhető, ha figyelembe vesszük, hogy Tóth Gergely és munkatársai előtt még milyen hatalmas feladat áll. Ez részben Bél Mátyás hagyatékának szétszóródásából fakad. A kéziratok katalógusát a polihisztor születésének háromszáz éves jubileumára Szelestei Nagy László készítette el.⁷ A katalógus hiányosságát a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában őrzött kéziratok jelentették, amelyet az 1980-as években a könyvtár átalakítása miatt nem tudott Szelestei Nagy László feltárni, ezt a munkát végül 2006-ban Tóth Gergely végezte el.⁸ A kéziratok sorsát és a kiadásukra tett kísérleteket a katalógushoz írt alapos bevezetőjében Szelestei Nagy ismertette.⁹ Ugyanis már Bél fia, Bél Károly András és a bécsi udvari könyvtár őre, Kollár Ádám Ferenc próbálkoztak a kéziratban maradt művek kiadásával.¹⁰ Tóth Gergely vállalkozását megelőzően 1979-ben, alighanem a közelgő Bél-jubileumhoz kapcsolódóan merült fel a *Notitia* teljes kiadása, amellyel az MTA Történettudományi Intézetének történetírás története osztályán Wellmann Imrét bízták meg.¹¹ Ez nem valósult meg, de a jeles évforduló ismét a tudományos érdeklődés látóterébe hozta Bél munkásságát.¹²

Szintén Szelestei Nagy László nevéhez kapcsolódik Bél Mátyás levelezésének kiadása.¹³ Ez azért is jelentős, mert bőséges hivatali levelezés került napvilágra, amely

5 *Conscriptio ecclesiarum et parochiarum Comitatus Baranyiensis et Comitatus Tolnensis anno 1733. Bev., közread. Gózszy Zoltán. PHF – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2012. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 9.)*

6 *Oborni Teréz: A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról. Fons – Forráskutatás és történeti segédtudományok 7. (2000) 67–75.; Soós István: Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására. Fons – Forráskutatás és történeti segédtudományok 7. (2000) 81–89.*

7 *Szelestei Nagy László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa. MTA Könyvtára, Bp., 1984.*

8 *Tóth Gergely: Bél Mátyás kéziratok a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában. Katalógus. OSZK–Gondolat, Bp., 2006.*

9 *Szelestei Nagy L.: Bél Mátyás i. m. (7. jz.) 8–18.*

10 Uo. 9.

11 *Wellmann Imre: Bél Mátyás (1684–1749). Történelmi Szemle 22. (1979) 381., szerkesztői megjegyzés.*

12 A jubileumhoz kapcsolódóan megjelent munkákra ld.: *Tóth Gergely: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. Doktori disszertáció. ELTE. Bp., 2007. I. 17–19.*

13 *Bél Mátyás levelezése. S. a. r., bev., jegyz. Szelestei Nagy László. Balassi, Bp., 1993. (Magyarországi tudósok levelezése 3.)*

legalább részben bemutatta azt a folyamatot, miképpen zajlott az egyes vármegyeleírások hivatali (Helytartótanács, Kancellária, adott vármegye hatósága) ellenőrzése. A kiadványt korábban is felhasználták, így például Veszprém megye 1989-ben megjelent leírásánál a Kancellária, a Helytartótanács, a vármegye és Bél Mátyás közötti levélváltás magyar fordítását is publikálták.¹⁴ A felsőbb hatóságok ellenőrzése több esetben jelentősen befolyásolta a *Notitia* keletkezésének folyamatát és a különböző szövegvariánsok születését.¹⁵ Részben ez az oka, hogy az egyes vármegyeleírásoknak számos változata született. Korántsem igaz tehát Hóman Bálintnak az a megállapítása 1925-ből, hogy a Bél Mátyás életében nyomtatásban meg nem jelent megyék leírása „teljesen kidolgozva, de kéziratban jutott korunkra”.¹⁶ Ráadásul Bél Mátyás halálát követően kézirateinak egy része elázott, amikor Kalocsára szállították őket, így aztán egy másolási folyamat is elkezdődött.¹⁷ Gyurikovits György még a reformkorban is készített a Bél-kéziratokról másolatot. Időközben számos más országleírás, így például Vályi Andrásé is merített a kézirathagyatékból.¹⁸

Mindez kihatott az utóbbi évtizedekben különböző formában megjelent, többnyire változó alaposágú fordítások színvonalára is. Tóth Gergely ezt a színvonalbeli különbséget az újrainduló *Notitia*-kiadás 2011-ben megjelent első, Árva és Trencsén vármegyék leírását magában foglaló kötetéhez írt bevezető tanulmányában részben éppen a nem megfelelő kéziratok használatára vezette vissza.¹⁹ Rámutatott arra is, hogy számos kiadvány súlyos fordítási hibával jelent meg, mert a fordító nem ismerte, nem is ismerhette kellőképpen Bél Mátyás latinságát, stílusát. Mások az alapvető forráskiadási követelményeknek sem feleltek meg, hisz a kiadók mellőzték a tudományos bevezetőt, a tárgyi jegyzeteket, és általános jelenség volt, hogy csak a magyar (vagy szlovák) fordítás jelent meg, míg az eredeti latin szöveget nem közölték.

Mindez szükségessé tette a *Notitia* kéziratban maradt vármegyeleírásainak új kiadását.²⁰ A megjelenés sorrendjét Tóth Gergely részben Bél Mátyás 1732.

14 Veszprém vármegye leírása. Ford. Takáts Endre. Szerk. Kredics László. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 1989. 127–131.

15 Tóth Gergely éppen ezért külön fejezetben tárgyalta disszertációjában Bél Mátyás és a hatalom viszonyát, ld.: *Tóth G.: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című műve i. m. (12. jz.) I. 129–149.*

16 *Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története.* Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1925. 16. (A magyar történettudomány kézikönyve I. 3/A. füzet). Bél életében tizenegy vármegye leírása jelent meg: Bars, Hont, Liptó, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest-Pilis-Solt, Pozsony, Turóc, Zólyom, ill. a *Prodromus*-ban korábban Szepes.

17 *Tóth G.: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című műve i. m. (12. jz.) 153.*

18 *Szelestei Nagy L.: Bél Mátyás i. m. (7. jz.) 16–17.*

19 *Matthias Bel: Notitia Hungariae novae historico geographica [...]. Comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trencsiniensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius Tóth. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus Glück–Zoltanus Gözsy–Gregorius Tóth. Institutum Historicum Academiae Scientiarum Hungaricae–Archivum Hungariae Regnicolaris, Budapestini, 2011. 10.*

20 A kiadás tervezetét, alapvetéseit Tóth Gergely még 2008-ban publikálta: *Tóth Gergely: Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása.* Bél eredeti elképzelései és az új kiadás tervezete. Fons

évi tervezetéhez igazította,²¹ azon csupán annyit változtatott, hogy a már Bél életében megjelent megyeleírásokat nem kívánta újra kiadni, továbbá Komárom megye és a jászkun kerületek beosztását megváltoztatta.²² Az új kiadás tervezete négy részbe soroltan (1. Dunán inneni; 2. Dunántúli; 3. Tiszán inneni; 4. Tiszántúli részek), összesen tíz kötetre szól. Ebből jelent meg először 2011-ben a Dunán inneni rész egyetlen kötete Árva és Trencsén vármegyékkel.²³ Mindkét megyeleírást alapos filológiai bevezető előzi meg, magyar és angol nyelven egyaránt. Először a kéziratok családfáját ábrázolja, ebbe azonban nemcsak a szerző variánsai kerülnek bele, hanem minden feltárt szöveg, így a kancelláriai, helytartótanácsai vélemények mellett a külső adatközlők által megküldött leírások is. Ezt követően, mintegy a családfa értelmezéseként, Tóth áttekinti az adott vármegye leírásának keletkezéstörténetét, megállapítva az egyes kéziratok egymásutániségét és összefüggését. A kéziratokat egyenként is bemutatja, egységes szempontrendszer szerint, hat pontba szedve (1. a kézirat jelzete; 2. a kézirat címe; 3. fizikai jellemzők; 4. tartalom; 5. egyéb jellemzők; 6. datálás). A bevezetőt lezáró összefoglaló adatoknál felsorolja az adatközlőket és kézírataikat, ezután a hatósági ellenőrzést, ezt követi a szövegkiadás alapjául szolgáló, legteljesebb és legkésőbbi kézirat megadása, végül az esetleges korábbi fordítások (magyar és szlovák), valamint a kapcsolódó szakirodalom feltüntetése. Mindezek révén tehát Tóth Gergely éppen azt az eddig hiányzó filológiai vizsgálatot végzi el bravúros alapossággal, amelyet a korábbi fordítások egyik legnagyobb hiányosságának tekintett. Teszi ezt ráadásul úgy, hogy a szövegkritikához kevésbé értő olvasó, kutató számára is közérthető és befogadható legyen.

A második kötetben,²⁴ amely Sopron, Vas, Veszprém és Zala megyék leírását adja közre, a filológiai bevezető már módosult. Erre azért volt szükség, mert a szóban forgó megyék esetében, épp a fentebb is jelzett sajátos kézirati hagyomány miatt, Sopron kivételével, nem állt rendelkezésre olyan megfelelő szöveg, amely az első kötetnél követett filológiai eljárás mellett publikálható lett volna. Ugyanis a dunai

– Forráskutatás és történeti segéd tudományok 15. (2008) 425–443. Ez szolgált az első kötet bevezető tanulmányához alapul: *Bel, M.: Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tom. I. i. m. (19. jz.) 9–21.

21 Ezenkívül volt egy későbbi, 1742 után született, azonban jóval kevésbé koherens kiadási terve is Bélnek, ld.: *Bel, M.: Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tom. I. i. m. (19. jz.) 13.

22 Komárom megye Bél tervezetében a Dunán inneni részhez volt sorolva, míg Tóth Gergely a dunántúli részbe vette fel. A jászkun kerületek leírása külön készült el, ám azt Bél nem sorolta be sehová, Tóth feltételezése szerint valamelyik megyéhez csatolva kívánta megjelentetni – talán Heves és Külső-Szolnokkal együtt. Tóth a jászkun kerületeket a Tiszán inneni részhez, Heves és Külső-Szolnok, Csongrád és Bács-Bodrog megyékkel egy kötetbe sorolta. Vö.: *Bel, M.: Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tom. I. i. m. (19. jz.) 14–15.

23 A Dunán inneni rész többi vármegyeleírása már Bél életében megjelent.

24 *Bel, Matthias: Notitia Hungariae novae historico-geographica [...] Comitatum ineditorum tomus II., in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Secundae Trans-Danubianae, hoc est, Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis*. Ed. Gregorius Tóth. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Bernadett Benei et al. Institutum Historicum Sedis Centralis Studiorum Philosophicorum Academiae Scientiarum Hungaricae–Archivum Hungariae Regnicolaris, Budapestini, 2012.

szállítás során megsérült kéziratokat lemásoló írnokok már nem jártak el olyan körültekintően, mint Bél közvetlen munkatársai. Ráadásul Szarka Ferenc, a Batthyány érsek által megbízott másoló interpolálta a szöveget, a benne lévő információkat saját korának adataival helyettesítette, és nem követte a sajátos, Bél Mátyásra jellemző latin ortográfiát.²⁵ Éppen ezért Vas, Zala és különösen Veszprém megyék esetében a vízkárosodott kéziratokról készült „érseki” másolatok gondos vizsgálatára volt szükség, hogy a latin stílus, ortográfia helyreállítható legyen. Az így keletkezett tapasztalatokat a bevezető tanulmányoknál egy új alfejezetben, a megyeleírás rövid ismertetésében és a szövegkiadás elveinek rögzítésében dolgozta fel a kiadó.

A bevezetőt követően a vármegyeleírás következik latinul, a megállapított végző kézirat szerint. Bár a latin ma már a történészek körében is egyre kevésbé ismert, egyfelől még mindig értelmezhető közvetítőnyelvként a Kárpát-medence és Közép-Európa népei között, másfelől e filológiai megalapozott, tárgyi és szövegkritikai jegyzetekkel ellátott latin kiadás alapja lehet később a nemzeti nyelvekre történő helyes fordításoknak.²⁶ Tóth Gergely a szövegközlés elveinél a fentebb már említett, 2000-ben megjelent, forráskiadási elvekben iránymutató *Fons*-szám tanulmányaira támaszkodott,²⁷ de megőrizte a Bél latinságára jellemző sajátosságokat.²⁸

Bél Mátyás a vármegyeleírásokat két részre bontotta: az általános részre (*pars generalis*) és a különleges részre (*pars specialis*). Előbbi az adott vármegye földrajzi, természetföldrajzi vonatkozásait, majd a politikai-köztörténeti jellemzőket mutatta be (*membrum physicum*, *membrum politicum*). Többnyire itt ismertette a szerző a vármegye tisztségviselőit a kezdetektől saját koráig, valamint a legjelentősebb birtokos családokat. Így például Trencsén megyénél az Illésházy familiáról kapunk részletes leírást,²⁹ de például az Esterházy család történetét nem itt, hanem a *pars specialis*-ban, Fraknó várának ismertetéséhez vette fel Sopron megye leírásánál.³⁰

A *specialis* részben a leírás Árva, Trencsén és Veszprém vármegyék esetében jársonként veszi sorra először a várakat, jelentős mezővárosokat és végül a falvakat. Veszprém megye esetében a járásoktól elkülönítve vette fel a kiváltságos, praedialis nemesek lakta Vecse-széket. Vas megye esetében is járasok szerint kezdte volna a leírást, ám végül a kőszegi járásból is csak Kőszeg szabad királyi város leírása készült el, majd a várak, a mezővárosok leírása következik. Itt fejeződik be Bél tulajdonképpeni munkája, ám a valószínűleg súlyosan megsérült eredeti

25 Uo. 10.

26 Erre az első kötet esetében már van is visszaigazolás Szlovákiából, ahol Trencsén megye leírásának fordítása zajlik a most ismertetett kiadvány alapján.

27 *Oborni T.*: i. m. (6. jz.); *Soós I.*: i. m. (6. jz.)

28 *Bel, M.*: *Notitia Hungariae novae historico geographica* Tom. I. i. m. (19. jz.) 18–19. Főleg a központosítás, az *ad-* igekötős szavak és összeolvasztott kötőszavak, névmások terén jelentkezett Bélnél ilyen jellegzetesség.

29 Uo. 199–201.

30 *Bel, M.*: *Notitia Hungariae novae historico geographica* Tom. II. i. m. (24. jz.) 187–205. A *Notitia* családtörténeti vonatkozásairól: *Tóth Gergely*: „Theatrum nobilitatis hungaricae”. Bél Mátyás családtörténeti kutatásai. *Fons – Forráskutatás és történeti segédanyagok* 17. (2010) 321–337.

kézirat másolója ehhez hozzátette a kancelláriai adatgyűjtést, amely járasonként veszi sorra a falvakat.

Sopron megyénél megint csak más beosztás szerint halad a vármegyeleírás. Elsőként a szabad királyi városokat (Sopron, Kismarton, Ruszt) mutatja be, majd a várak, erődítmények, végül a mezővárosok következnek. A községeket az egyes uradalmak szerint sorolja fel Bél két nagyobb részben: először az Esterházy család egyes uradalmi szerint, majd a további birtokosok rendjében. A falvak többnyire egy-egy rövid megjegyzést kaptak (birtokos család, lakosok nemzetisége vagy rendi hovatartozása, nemzetiségi településnév, mezőgazdasági és természetföldrajzi megjegyzések). Ebből kiemelkedik a Sopron mint szabad királyi város birtokában lévő községek bemutatása, amely bőséges adatokkal szolgál, különösen a sopronbánfalvi (wandorfi) pálos kolostor történetére.

Zala megyénél előbb a várakat, mezővárosokat veszi sorra, ezt követné a községek járasonkénti ismertetése. Azonban ez a szerkezet is meglehetősen csonka maradt, feltehetőleg az adatközlők hiánya miatt. A várak, mezővárosok közül Kanizsa leírása emelkedik ki, de a szövegrész főként a történeti múltra koncentrál, mindenekelőtt Istvánffy Miklóstra támaszkodva. Csupán a végén van egy rövid, ám nem Bél, hanem minden bizonnyal a Batthyány József érsek által megbízott másoló, Szarka Ferenc által készített betoldás a 18. századi birtoktörténetre vonatkozó adatokkal.³¹ Hasonló, nem kevésbé szembetűnő szövegbeillesztés történt Csobánc leírásánál, amely épp a Szarka család birtokjogára vonatkozik.³² A várak leírását elsőként a muraközi járás bemutatása követné, ám csupán Csáktornya és Zrínyiújvár ismertetése történt meg, szintén a történeti múltra koncentrálva, miközben a korabeli állapotok bemutatása hiányzik. A többi járás már egyáltalán nem készült el, csupán a címsort közölték.

Mindebből jól kivehető, hogy az egyes vármegyeleírások között, de még akár az egyes leírásokon belül is mekkora eltérések tapasztalhatóak. Ezek minden esetben a sajátos kézirati hagyományokra vezethetőek vissza. A két kötet közötti különbség az is, hogy Árva esetében csak szlovák fordítás, Trencsén esetében még az sem volt eddig elérhető, míg Sopron, Vas, Veszprém és Zala megyékre már korábban megjelent – ha különböző színvonalú fordításban is – magyar nyelvű változat. Utóbbi három esetében is megfigyelhető a nem minden esetben körültekintő kézírathasználat, amely egyfajta egyoldalúsághoz vezetett. Vas megye esetében³³ már Szelestei Nagy László felhívta rá a figyelmet, hogy a szöveg alapját valójában a kancelláriai revízió adta, a fordítás tehát nem Bél Mátyás saját kéziratára támasz-

31 Az interpolált rész: *Bel, M.*: Notitia Hungariae novae historico geographica Tom. II. i. m. (24. jz.) 472. A Szarka Ferenc által beillesztett szöveg szerint ugyanis a kanizsai uradalmat a néhaiként említett Batthyány Lajos nádor kapta meg, aki viszont 1765-ben halt meg, és történetesen Szarka megbízójának, Batthyány érseknek volt az édesapja.

32 Uo. 474. Itt kell megjegyezni, hogy Tóth Gergely az interpolációkat is jól láthatóan, külön, ritkított szedéssel közölte, ezáltal is elkülönítve a Bél Mátyásnak tulajdonítható szövegtől.

33 Vas vármegye leírása. Ford. Tihanyiné Szálka Irma, bev., jegyz. Bendefy László. *Vasi Szemle* 30. (1976) 1. sz. 108–125., 2. sz. 241–257., 3. sz. 463–476., 4. sz. 567–582., 31. (1977) 1. sz. 60–80., 2. sz. 266–294., 3. sz. 446–469.

kodott.³⁴ Ezt a megállapítást Tóth Gergely azonban árnyalta, mivel az csak a jelen kötetben megjelent kézirat utolsó 62 oldalára igaz. Itt a leírás a Vas vármegyében fekvő mezővárosok ismertetése után, járasonként közli a községek adatait a kancelláriai kiegészítések alapján.³⁵

Zala vármegye leírásának publikálásakor ugyanazt a kéziratot használták fel a fordításhoz, amelyet Tóth Gergely is alapul vett. Azt is feltüntették, hogy a 18. század végén, Szarka Ferenc által készített másolatról van szó. További szövegvariánsokat is megemlítenek, például Parschitius Kristóf kéziratát, ám ezeket nem kívánták felhasználni, hisz azokat Bél bedolgozta művébe.³⁶ Tóth Gergely a kéziratok bemutatásánál azonban tisztázta, hogy például a Parschitiusnak tulajdonított szövegrészlet, bár valóban az ő művébe ágyazva jelent meg, valójában Rotarides Sámuel evangélikus lelkész adatközlése.³⁷ A másik, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött kéziratról pedig az derült ki, hogy valójában alig-alig használták a megyeleírásban.³⁸

Sopron megye leírása ilyen szempontból különleges helyet foglal el. A 2001 és 2006 között, három kötetben közreadott mű ugyanis Tóth Gergely egyfajta „gyakorlóterepének” tekinthető.³⁹ A megyeleírást latinul is közreadták, és a kötetet alapos filológiai tanulmányok kísérik. Ez arra is módot ad, hogy lássuk azt a folyamatot, amely az elmúlt évtizedben Bél Mátyás megyeleírásainak mostani publikációjához vezetett. Tóth Gergely a Sopron vármegye leírásának kiadása óta eltelt tíz esztendőben ugyanis sok tekintetben finomította, pontosította álláspontját és meglátásait. Itt megfigyelhetjük azt az alapos, (ön)kritikus történelmi látásmódot is, amely egy következetes, magas színvonalú, igényes forráspublikáció esetében szükséges követelmény. A tíz éve megjelent megyeleírás publikálásakor tíz kéziratot néztek át, ám az összes párhuzamos hely közlésére nem, sőt az eltérő helyek jelölésére sem vállalkozhattak.⁴⁰ Ezek alapján akkor Tóth Gergely két korábbi kézira alapozta a szövegkiadást.⁴¹ Az utóbbi évtizedben azonban Gyurikovits György későbbi másolatának kéziratát⁴² is felvette a vizsgált kéziratok közé, ennek alapján pedig lehetőség nyílt egy korábbi, végső, még Bél Mátyáshoz köthető, ám ma már ismeretlen va-

34 Bél Mátyás levelezése i. m. (13. jz.) 8.

35 *Bel, M.*: Notitia Hungariae novae historico geographica. Tom. II. i. m. (24. jz.) 247.: 9. jz., 409–429.

36 Zala vármegye leírása. Ford. Szabó Béla. In: *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján*. Szerk. Káli Csaba. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999. (Zalai Gyűjtemény 46.) 7.

37 *Bel, M.*: Notitia Hungariae novae historico geographica. Tom. II. i. m. (24. jz.) 434.

38 Uo. 435.

39 Sopron vármegye leírása. I–III. A latin szöveget gond. és ford. Déri Balázs–Földváry Miklós–Tóth Gergely. Szerk. Kincses Katalin Mária. Soproni Levéltár, Sopron, 2001–2006. (Sopron város történelmi forrásai C/2–4.)

40 *Kincses Katalin Mária*: A szerkesztés elvei. In: Sopron vármegye leírása i. m. (39. jz.) I. 15.

41 Sopron vármegye leírása, ill. a *Pars specialis*nál Sopron város leírása. Ezeket az újabb kiadásban G és K jellel látta el. A két kézirat bemutatása: *Tóth Gergely: A kézirati hagyomány*. In: Sopron vármegye leírása i. m. (39. jz.) I. 238–239., újabban pedig: *Bel, M.*: Notitia Hungariae novae historico geographica. Tom. II. i. m. (24. jz.) 25–27.

42 Erre a kézira M jelzés alatt ld.: *Bel, M.*: Notitia Hungariae novae historico geographica. Tom. II. i. m. (24. jz.) 28.

riáns meghatározására.⁴³ Már 2007-ben megjelent doktori értekezésében feltételezte a korábbi változatok (G és K jelű kéziratok), valamint a Gyurikovits-másolat összehasonlítása alapján e korábbi, végleges változat meglétét.⁴⁴ Így a vármegyeleírás legújabb kiadásához felhasználta a Gyurikovits-másolatot is, és a leírást követően tételes jegyzékét nyújtja a három kézirat közötti variánsoknak, amelyek a ma már nem ismert, Bél-féle végleges kézirat szövegéhez is támpontot nyújtanak.

A szövegcritikai vizsgálatok egészen finom pontosításokra is lehetőséget adtak Tóth Gergely számára. Így például a Sopron város leírásához alapvető, Haynóczi Dániel soproni evangélikus rektor által írt megjegyzések keltezését és más szövegvariánsokra történő hatását tudta pontosítani. A Haynóczi-kézirat alapjának a Sopron vármegye leírását tartalmazó (G) kézirat első, 1733 körülre datált változatát feltételezte korábban. Haynóczi kiegészítéseinek hatását pedig az akkor, 2011-ben végső szövegvariánsnak tekintett, letisztázott, 1743–1749 közöttre datált (K) kézirat tisztázatahoz kötötte.⁴⁵ Ezt az álláspontot tartotta 2007-ben megvédett disszertációjában is, miszerint Haynóczi a vármegyei ellenőrzést megelőző, korábbi (G) kéziratváltozat alapján dolgozott volna, majd Bél az ő kiegészítéseit a ma ismert végleges, következő szövegvariánsba (K) építette be.⁴⁶ A tavaly megjelent kötetben azonban már felülbírálta korábbi álláspontját: Haynóczi megjegyzéseinek alapját és hatását is a (K) szövegvariánshoz rendelte, úgy, hogy abban Bél éppen Haynóczi adalékait beépítve tett jelentősebb szövegmódosításokat, bővítéseket.⁴⁷ Mindezek a kritikus megközelítések, újragondolások az egyes kéziratok datálásánál is pontosításhoz vezettek, és ma már precízebben állapítható meg az egyes variánsok egymáshoz való viszonya és időrendisége.⁴⁸

Az előbbieken sokat emlegetett hatósági ellenőrzések, kiegészítések természetesen bizonyos részek elhagyásához vezettek. Ez jellemzően az egyházi vonatkozásokat érintette, hisz az evangélikus Bél Mátyás működése kezdetektől gyanús volt a katolikus államhatalom intézményei számára.⁴⁹ Sopron megye esetében a kancelláriai leiratban az *Evangelici* kifejezés helyett a hivatalos stílusnak jobban megfelelő *Augustanae Confessioni addicti* megnevezés használatát írták elő, és ez még az enyhébb intések közé tartozott.⁵⁰ Épp evangélikus volta miatt a Kancellária és a Helytartótanács szigorúan felügyelt rá, hogy hit és vallás érzékeny kérdését ne érintse, így például Győrnél ki kellett hagynia a protestáns és a görögkeleti ora-

43 Erre a kéziraatra I jelzés alatt ld.: uo. 27–28.

44 Tóth G.: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című műve i. m. II. (12. jz.) 185.

45 Tóth G.: A kézirati hagyomány i. m. (41. jz.) 238–239.

46 Tóth G.: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című műve i. m. II. (12. jz.) 184–185.

47 Bel, M.: Notitia Hungariae novae historico geographica. Tom. II. i. m. (24. jz.) 26–27.

48 Például Haynóczi kéziratát 2001-ben még 1743–1748 közöttre datálta, ma már egyértelműen 1743-at adja meg dátumként: Tóth G.: A kézirati hagyomány i. m. (41. jz.) 242.; Bel, M.: Notitia Hungariae novae historico geographica. Tom. II. i. m. (24. jz.) 27.

49 Jellemző adat Bél felekezeti hovatartozásának megítélésére, hogy amikor a *Notitia* egy tiszteletpéldányát a pápának is el kívánta juttatni, a bécsi nuncius így jellemezte: „sajnos lutheránus”. Wellmann I.: Bél Mátyás i. m. (6. jz.) 385.

50 Tóth Gergely: Bél Mátyás leírása Sopronról és Sopron vármegyéről: a mű és forrásai. In: Sopron vármegye leírása i. m. (39. jz.) III. 241.

tórium leírását, vagy a hajdani Szent Adalbert-prépostság helyén állt akasztófáról szóló megjegyzést. A Veszprém megyei Geese község esetében külön kancelláriai leirat tiltotta meg a faluban élő három felekezeti csoport (evangélikus, katolikus, református) közt uralkodó békés, mai fogalmaink szerint szinte „ökumenikus” együttélés megemléztetését.⁵¹ Mivel a kérdéses rész azonban bent maradt a kéziratban, így publikálni is lehetett Veszprém megye leírásánál.⁵² Bár Sopron esetében a kiadás alapjául szolgáló kéziratban már nem szerepelhetett Bél kényszerű javítása miatt, a korábbi kéziratvariánsokban még említésre került az evangélikus fatemplom 1720. évi bővítése, amely a filológiai bevezetőben ugyan, de mégis megemlékezésre került a vármegyeleírás jelen kiadásában.⁵³ Remélhetőleg a későbbi kötetek jegyzeteiben is lesz alkalmunk hasonlóan érdekes, korábbi szövegvariánsokban fennmaradt részeket olvasni.

Bél Mátyás *Notitiájának* hihetetlen adatgazdagsága, kézirat hagyományának sokrétűsége óriási feladat elé állítja a modern kiadókat. Tóth Gergely hatalmas munkát vállalt, ám e munkában többen is segítettek. Az első kötetnél Gőzsy Zoltán és Glück László, a második kötetnél rajtuk kívül Déri Balázs, Benei Bernadett, Varga Orsolya, Földváry Miklós és Jarmalov Rezső működtek közre. Visszakanyarodva gondolatsorunk elejére: a munkatársak bővülő köre is sejteti, hogy itt, a *Notitia* kiadása körül egy – akár évtizedekre is meghatározó – útmutató forráskiadó műhely alakulhat ki, tanítványokkal, munkatársakkal, egy olyan közeg, amely sikeresen tud megfelelni hosszú távon is azoknak a követelményeknek, amelyeket Fazekas István említett 2000-ben, így a forráskiadás során maradéktalanul érvényesülhet „a következetesség, a forráskiadás bevezetőjében meghatározott irányelvek következetes véghezvitele”.⁵⁴

Épp ez a kialakuló műhely lehet a biztosíték arra, hogy bár hatalmas vállalkozásba fogtak, az nem fog túlnóni rajtuk, hanem „csekély voltuk” ellenére a következő években is hasonlóan magas színvonalú, filológiai alapon megalapozott, modern *Notitia*-köteteket foghatunk majd kezünkbe, amelyek kijelölhetik Bél Mátyás helyét is a 21. század tudományosságában.

Mihalik Béla Vilmos

51 *Wellmann I.*: Bél Mátyás i. m. (6. jz.) 386–387. A kancelláriai iratot magyar fordításban is közreadták: Veszprém vármegye leírása i. m. (14. jz.) 130–131.

52 *Bel, M.*: *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tom. II. i. m. (24. jz.) 555.

53 Uo. 29.: 53. jz. Sopronbánfalva esetében is el kellett hagyni az evangélikusokat érintő, Eggerer Bél forrásául szolgáló művéből származó pár szót, melyet a vármegyeleírás kiadásakor tárgyi jegyzetben hoztak, miszerint az adott helyen Bél több szót is kihagyott, nem ok nélkül. Igaz, itt éppenséggel az evangélikusokra nézve dehonesztáló, „ma Luther mérgétől fertőzött” („hodie Luther veneno infecta”) jelző maradt el, ld.: uo. 234.: ii. jz. Bél egyháztörténeti eredményeiről általában ld.: *Tóth Gergely*: *Katolikus egyháztörténet – protestáns szerző tollából*. Bél Mátyás a magyarországi római katolikus egyházzal. In: *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. Szerk. Gőzsy Zoltán–Varga Szabolcs–Vétes Lázár. PHF – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2009. 103–119. (Seria *Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 7.)

54 *Fazekas I.*: i. m. (1. jz.) 79.

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

- Gábor Barabás: Delegated Papal Jurisdiction in Hungary from the Origins to the Middle of the 13th Century 175
- György Kövér: The Economic History of the Hungarian Review of Economic History (1894–1906): an Institutional Approach and Historiography 201
- Imre Tóth: The Road of Kálmán Kánya to the Leadership of the Ministry of Foreign Affairs 225

WORKSHOP

- Tibor Neumann: The Beginnings of the Voevode of Transylvania's Right of Donation 261
- Péter Kasza: „... so that the king of Poland may do some kind of peace between you”
The Anatomy of the Talks of Poznań in 1530 271
- András Fejérdy: Strategies Applied by the Holy See in order to Fill the Hungarian Episcopal Sees between 1945 and 1964 291

DEBATE

- On the activities of Hungarian occupation troops in the Soviet Union 307

REVIEW ARTICLES

341

E számunk szerzői

BARABÁS GÁBOR, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen) • FEJÉRDY ANDRÁS PhD, tudományos titkár (Római Magyar Akadémia) • KASZA PÉTER PhD, egy. adjunktus (Szegedi Tudományegyetem) • KÖVÉR GYÖRGY, az MTA doktora, egyetemi tanár (ELTE), kutatócsoport-vezető • KRAUSZ TAMÁS, az MTA doktora, egyetemi tanár (ELTE) • MIHALIK BÉLA VILMOS, fiatal kutató (MTA BTK TTI) • NEUMANN TIBOR PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • SZABÓ PÉTER, az MTA doktora, hadtörténész (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum) • TÓTH IMRE PhD, igazgató (Soproni Múzeum) • VARGA ÉVA MÁRIA PhD, levéltáros

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható